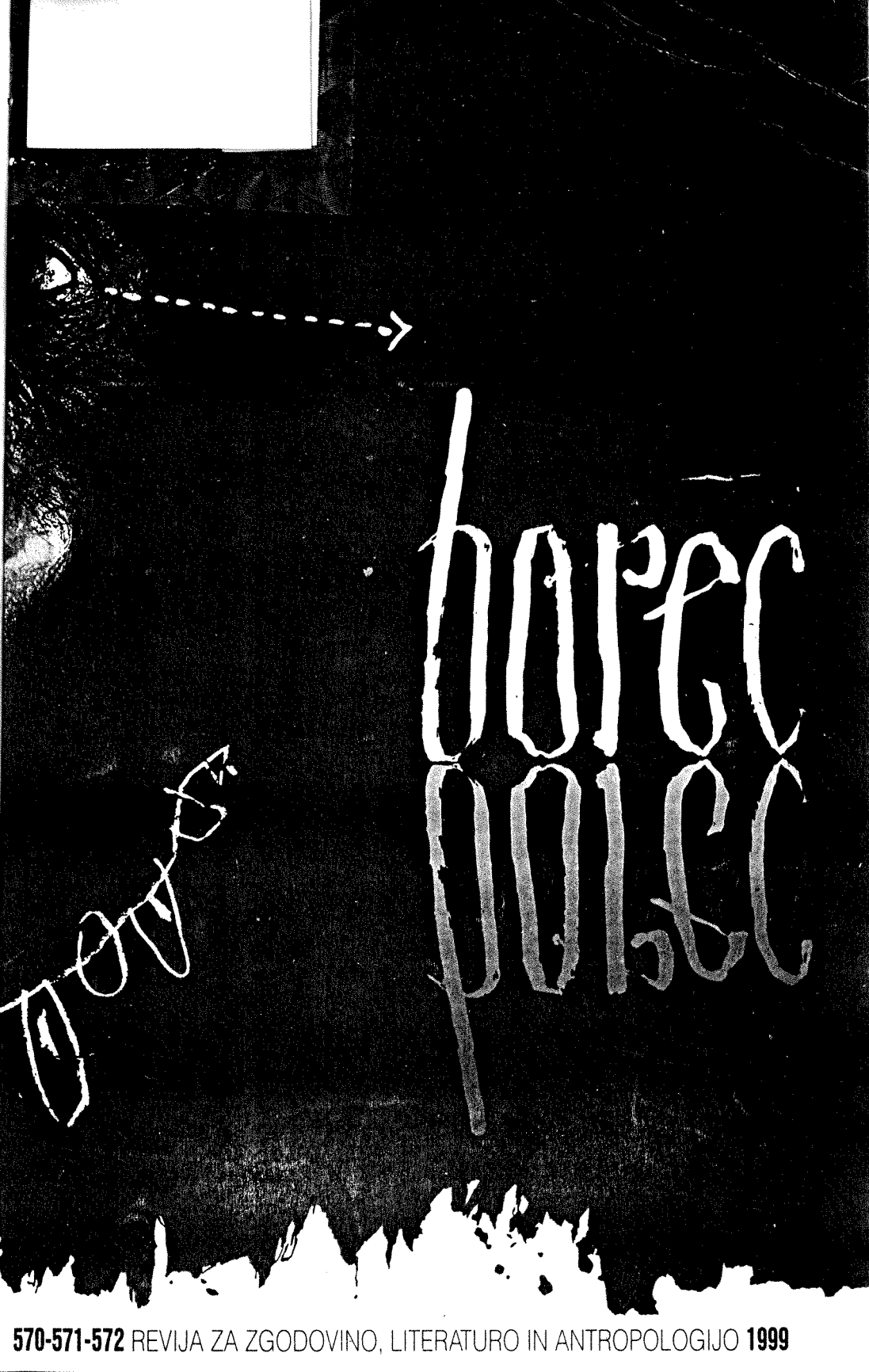

borec
polec

U V O D N I K

Ni naključje, da je ob svoji petdesetletnici revija Borec pripravila posvet o uporništvu. V času, ko je bilo v modi spreminjanje imen, smo pri Borcu ime obdržali, njegovo pojmovno ostrino pa stopnjevali. Upornišтво nam udeleženci posveta predstavljajo v njegovi presežni napetosti, utemeljujejo njegovo etično sprejemljivo mejo. Drugi del objave je posvečen primeru utelešenja uporniške pokončnosti Antona Kosovela v njegovi več kot petdesetletni borbi za resnico in pravico. Dokazal je svojo uporniško veličino, ko ni klonil pred premočjo partijskega tabuja, ki je njegovega, 13. decembra 1943 po krivem usmrčenega strica Stanislava Cigoja porinil med žrtve druge svetovne vojne, nevredne spomina, njegove sorodnike pa usodno zaznamoval. Prizadevanja za dokazovanje nedolžnosti žrtve in iskanje krivcev so Cigojevi od srede leta 1944 do danes iskali na sodišču. Niso klonili pred zrežiranimi sodnimi odločitvami ne pred grožnjami. Anton Kosovel je z mikroskopsko natančnostjo izničil vse lažne obtožbe zoper usmrčenega strica in pred nami v svoji zgodbi razgrne vse razsežnosti zarote, ki so jo ljudje, ki so v imenu revolucije prikrivali tudi svoje zločine, skovali proti resnici in pravici. Veličina njegovega dejanja je v njegovem trdnem prepričanju, da partizansko gibanje lahko le z razkritjem zločinov, ki so jih zagrešili njegovi pripadniki, izlušči tiste temeljne vrednote in zgodovinske dosežke, s katerimi ostaja v zgodovini kot veliko prerodno dejanje.

borec

B O R E C

NA NASLOVNICI: Jože Ciuha VARIJACIJE

UPOR

NE PREDAJ SE!

Pogovor o uporništvu ob petdesetletnici revije Borec ● 7

Dr. Cvetka Tóth

RAZMIŠLJANJA O UPORNIŠTVU ● 11

Dr. Bogomir Novak

ANTROPOLOGIJA UPORA ● 14

Dr. Vekoslav Grmič

SLOVENSKO UPORNIŠTVO ● 33

Dr. Jurij Zalokar

UPORNIŠTVO KOT DEL OSVOBAJANJA IN USTVARJALNOSTI ● 36

Anton Kosovel

ZEMLJA, ROD, KRI ● 47

UVODNA POJASNILA ● 48

PRVI DEL ● 53

DRUGI DEL ● 203

TRETJI DEL ● 264

SPREMNA BESEDA ● 282

Jože Dežman

ZEMLJA, ROD IN KRI ANTONA KOSOVELA ● 284

NE PREDAJ SE!

Pogovor o uporništvu ob petdesetletnici revije Borec

POGOVOR JE BIL 22. APRILA 1998 OB 10. URI V PROSTORIH INŠTITUTA ZA NOVEJŠO ZGODOVINO V LJUBLJANI, KONGRESNI TRG 1. VODIL GA JE DR. LEV KREFT.

Dr. LEV KREFT

Lepo pozdravljeni na pogovoru o uporništvu. Mislim, da je tak pogovor primeren za čas, v katerem živimo, da je primeren za čas pred 27. aprilom, še posebej pa je primeren zato, ker letos naša revija in organizacija, ki jo je ustanovila – ZZB NOB Slovenije, praznujeta vsaka svojo petdesetletnico. Borec izhaja petdeset let in svoje ime jemlje resno in ga ohranja. Je eden od tistih, ki jim ni bilo treba spremeniti imena, zato tudi iz tega imena izhaja premislek o uporništvu kot človeški skupnosti in zgodovinski vrednoti.

Dovolite mi, da vas na nek način pesniško vpeljem v to temo s pesnikom, ki je imel tudi letos svojo obletnico in za katerega so rekli, da je malce preveč prezrt v tem času, to je seveda tisti pesnik, ki je pozval k upor z vprašanjem: Veš poet, svoj dolg? Mislim, da je Oton Župančič v svoji poeziji, v tistem delu, ki je namenjena uporništvu, na izjemno lep, ne samo epski, ampak tudi lirski, intimni način povedal razloge za upor – najprej v enem od svojih zasebnih gesel, kjer pravi:

Živeti, umreti je usoda naša,
a cilj nam je visoko posajen.
Glej to drevo, za usodo nič ne vpraša,
a večno se bori za svoj namen.

In seveda je bil to tudi pesnik, ki je uporno doživljal usodo slovenskega naroda in si je zastavil že leta 1938, ko je bilo jasno, kakšna je usoda, vprašanje, kakšne vrste drevo smo mi kot skupnost. Takrat se je že srečal s kitajsko modrostjo, ki ji je posvetil posebno pesem in jo, kar se tiče te skupnosti, zavrnil. Pesem o kitajski modrosti se glasi takole:

Kitajska modrost

Rumena reka se vali nazaj,
Od sonca se usiplje mrak in mraz,
Vsem burjam vrata odprta so v Kitaj –
Kje si nam, general, kak tvoj ukaz? –

Reka se spomni večne struje spet,
Sonce odstre nam zlati svoj obraz,
Pomladna sapica predahne svet –
Ne veste več? – naš general je čas.

Zdaj tod šopiri tujec se ohol:
Kot v vodi sol raztopil se bo v nas.
Nam ni pred veki vdrl čez zid Mongol?
Ni ga, mi smo: naš general je čas.

Kitajski modri rek je uk in up
Širokim narodom. – Kaj dal bi jaz,
Da ne morem krikniti v straž hrum in hrup:
Nič, fantje, nič: naš general je čas!

S tem je napovedal svoj poziv k upor, kajti naš general v tem dvajsetem stoletju zagotovo ni bil čas, potrpljenje in čakanje.

Pozdravljam v naši sredi predsednika ZZB NOB Slovenije Ivana Dolničarja in hkrati opravičujem ministra za kulturo g. Jožefa Školča, ki se zaradi zadržanosti ni mogel udeležiti današnjega razgovora. Besedo dajem glavnemu in odgovornemu uredniku revije Borec, Jožetu Dežmanu.

JOŽE DEŽMAN

Tudi jaz vas lepo pozdravljam. Ob prazničnosti je prav, da revija svojo obletnico izkoristi tudi za vpogled naprej. Ta vpogled naprej želimo utemeljiti tudi na refleksiji o uporništvu, njegovi faktografiji in v esejističnem iskanju njegovega smisla in točk, v katerih je etično utemeljen. Vprašanje je preprosto (if history): Kakšen bi bil svet brez upora? Lahko ga raztegne-mo v čas in prostor, saj človek je upornik proti naravi in je upornik proti svoji drugi (samo)ustvarjeni naravi, da bi se vrnil k prvi. Je upor kolektiva, upor navzven in upor navznoter; upor v posamezniku, v sebi, zase, proti sebi. Univerzalnost spraševanja je tisto, kar želimo nadgraditi in prispevati k spraševanju v času in prostoru, v katerem živimo in v kakršnem bi želeli živeti. K sodelovanju smo povabili vrsto ljudi, ki bi lahko vsak s svojega vidika opredelili odnos do upora v vseh eksistencialnih, univerzalnih, partikularnih in kakršnihkoli drugih razsežnostih, ki jih načenjamo. Predvi-devamo, da bo naše spraševanje in odgovarjanje pomembno označilo tudi vsebino Borca vnaprej. Verjamem, da je dialog v tej naši družbi tista točka, ki jo lahko v tem času izkoristimo, da se te svoje upornosti ali ponižnosti zavemo tako ali drugače. Glede na to, da imamo danes ob sebi predstavnika dveh veteranskih generacij, bi bilo smotno, da spregovorita o zgodovini, ki nas povezuje s slovensko upornostjo.

IVAN DOLNIČAR

V veliko zadovoljstvo mi je, da vas, ki ste se zbrali za mizo, lepo pozdravim v imenu ustanovitelja revije Borec in pokrovitelja prireditel ob petdeset-

letnici revije. Želim, da bi bil razgovor kar najbolj uspešen. Menim, da je uredništvo revije izbralo pravi čas za razpravo o uporništvu nasploh in posebej o uporništvu Slovencev skozi zgodovino ali pa o zgodovini upornišstva Slovencev. Pa ne samo zato, ker revija letos slavi petdesetletnico svojega obstoja in izhajanja ali pa zato, ker se nahajamo pred državnim praznikom – Dnevom upora proti okupatorju. Verjamem, da ima uredništvo večje ambicije: to pa je opozoriti ne samo bralce revije, temveč tudi širšo slovensko javnost na pomen duha upornišstva tudi za današnje čase in na prihodnost, ki je pred nami. Če hočemo priznati ali ne, se med Slovence v teh časih zopet infiltrira mentaliteta ponižnosti, da ne rečem celo hlapčestva s priklanjanjem močnejšim, s popuščanjem tudi pred sosedi, da se ne bi kateremu preveč zamerili, brez nujne kritičnosti do sprejemanja ali celo kopiranja vsega, kar obstaja na zahodu, od načina življenja do politično pravne in ekonomske ureditve. Kako se lahko reče brezglavemu hitenju v Nato in Evropsko skupnost? Seveda se bo to vse prej ali slej dogodilo, vendar nič prej, dokler ne bo pravega interesa pri tistih, ki o tem odločajo. Slovenska država pa, če je v njej kaj uporniškega duha in ponosa, mora zagotoviti enakopravnost glede pogojev za vstop v eno in drugo zvezo, ki morajo biti enaki kot so in morajo biti za druge kandidatke. Za nas je pomembno tudi to, da je sedanja Evropa zgrajena na vrednotah protifašističnega in protinacističnega boja v drugi svetovni vojni. Večina evropskih dežel ima te vrednote zapisane v svoje ustavno-pravne akte. Tudi obe naši sosedi, Italija in Avstrija, sta z ustavno-pravnimi akti opredeljeni kot žrtve nacizma in kot državi, ki sta svojo državnost ob koncu druge svetovne vojne obnovili na podlagi udeležbe njihovih državljanov v odporu proti fašizmu in nacizmu. Slovenija takih ustavno-pravnih obeležij nima. Absurd je preblaga beseda za to. Ob pisanju in sprejemanju ustave smo v Zvezi borcev vztrajali na tem in ustavni komisiji pošiljali svoje predloge, rekel bi celo prošnje, vendar so bila mnenja takrat drugačna. Menda je bilo takratno večino v parlamentu sram, da smo se Slovenci kot mala nacija uprli velikim in da je slovenska država zgrajena v upor in osvobodilnem boju zoper fašistične in nacistične zavojevalce. Osamosvajanje leta 1991 ni bil akt ustanovitve nove države, temveč izstop iz ene federalne povezave z namenom vključevanja v druge evropske povezave. Seveda bi se dalo o tem še veliko razpravljati. Vsakdo od nas ima o uporništvu svoje mnenje, svoje vedenje, mnogi od nas pa tudi osebne izkušnje. Verjamem, da bo današnja razprava razkrila širše, pa tudi nove poglede na ta fenomen.

FRANC BEVC

Sem član Združenja Sever, najmlajše veteranske organizacije, ki vključuje tiste, ki smo aktivno sodelovali pri osamosvajanju Slovenije v letu 1991 in to v vrstah policije. Tema uporništvu nas bega že, odkar se je

začel proces demokratizacije Slovenije. Kaj je pravzaprav tisto, kar začne človeka spreminjati, kdaj smo postali uporniki? Z imenom Sever smo si nekako postavili mejnik v leto 1989, ko je bila tista akcija, ki smo jo v policiji imenovali akcija Sever, ko smo pripravili vse ukrepe, da se v Sloveniji prepreči miting resnice decembra meseca. Takrat smo tudi formalno postali uporniki proti nečemu. Dejansko smo to naredili že mesec dni prej, ko je bila znamenita nogometna tekma med Crveno zvezdo in Olimpijo. Tam je bilo zelo malo športa – šport je bil samo na zelenem polju, vse ostalo je bilo nekaj čudnega, dogajalo se je nekaj novega. Uvodoma je bilo govora o času. Naš čas sovpada s starimi in novjšimi datumi. Poglejte, ravno včeraj je bila obletnica, ko sem po sili razmer prišel s Kosova kot poveljnik slovenske policijske enote. Zmeraj se sprašujem, kaj sem bil jaz na Kosovu: Ali sem bil agresor ali zagovornik nečesa? Na Kosovu so nas imeli vsi radi. Albanci so nas sprejeli kot ljudi, ki smo jih prišli reševati pred srbskim terorjem. Srbi so nas sprejeli kot pomoč, da ukrotimo Albance. Mi pa smo bili nekaj svojega. Mislim, da smo bili uporniki proti nečemu, kar ni bilo naše – nismo bili ne albanski, ne srbski – bili smo Slovenci. Biti Slovenec na Kosovu v takem čudnem času, je bil svojevrsten upor. Naj ponazorim genezo uporništva s primerom. Žena Podbregarja, šefa slovenskega generalštaba, je kot Slovenka 1. decembra 1989 leta izgubila službo na TV Beograd. To je bil razlog, da je njen mož pretrgal z JLA. Uporništvo je skratka zanimiva tema.

Tudi Združenje Sever smo ustanovili kot upor proti nečemu. S predstavniki ZZBU smo decembra lepo rekli, da naj bo sodelovanje med veteranskimi organizacijami na demokratičnih odnosih, z nikomer nismo skregani, z nikomer nismo takšni prijatelji, da ne bi komunicirali tudi z drugimi. Lahko rečemo, da smo svobodni partizani novejšega časa – oni so nastali petdeset let po svoji vojni, mi pa tri leta po svoji. Akcije Sever 1. decembra 1989 v Sloveniji nismo obešali na veliki zvon. Ustanovili smo svojo organizacijo zato, da bomo čas, v katerem smo živeli, ovrednotili po svojih merilih. Posvet o uporništvu bo nam v pomoč, kako se lotiti zadeve, da bomo naše poslanstvo, na katerega smo zelo ponosni, tudi znanstveno ovrednotili. Tukaj je nekaj obrazov, ki jih poznam bolj iz televizije in ostalih medijev, ki bi nam pri tem lahko pomagali. Mi bi radi ocenili, kaj akcija Sever pomeni iz političnega vidika za Slovenijo, kaj iz strokovnega in kaj iz državno-pravnega in podobno.

LEV KREFT

Hvala. S tem smo že dvakrat vstopili v konkretne situacije uporništva, kar je tudi ena od tem, ki jih je v povabilu za razgovor orisala dr. Cvetka Tóth, ki ji dajem besedo.

Dr. Cvetka Tóth

RAZMIŠLJANJA O UPORNIŠTVU

Dovolite, da vse udeležence današnjega posveta lepo pozdravim, še posebej, lepo in pristrčno pa pozdravljam partizansko generacijo, kajti osebno smatram, da partizanstvo je in ostaja najbolj herojska plat zgodovine slovenskega naroda in kot taka zgled za vse prihodnje generacije.

Zgodovina slovenskega naroda, najmanj od velikih kmečkih uporov pa do danes, je zgodba veličastnega uporništvu, ki je človeku kot posamezniku in narodu kot celoti pomagalo, da je sploh obstal in se ohranjal skozi svoje tako zelo nelagodno življenje. Za upornika ni nič pretežko, tudi takrat ne, ko hoče spremeniti svet, in juriš na nebo, ta uporniški klic junakov ne tako zelo oddaljene dobe je z vsem trajen vzor vsakemu zdajšnjemu in prihodnjemu uporništvu.

Uporništvu in hrabrost za upor se rojevata samo znotraj najbolj neposrednega življenja, v njegovih povsem konkretnih razmerah, saj ju obuja potreba po obvladovanju, pokončanju nakopičenega zla in nasilja, ki vse človeško razčlovečujeta in naravo ponižujeta v nekaj protinaravnega. Toda upornik je najprej junak s tem, da zna premagovati lasten strah in bojazen tako, da sta to sili samopreobrazbe, ki prehajata v skrivnostni izvor moči in energije, s katero juriša – tudi na nebo. Ti veliki, najprej samo notranji človekovi samopremagovalni boji prehajajo v eno samo voljo, ki se kaže kot ogromna moč. Takrat pa, ko je človeška volja motivirana najprej povsem bivanjsko in povrh še moralno, prehaja v nezaustavljivo silo, ki ji ni nič nemogoče.

Kdaj postane človek upornik?

Predvsem takrat, ko se spopade z usodo in jo želi premagati. Pri tem gre celo za vprašanje človekovega preživetja v povsem konkretnih bivanjskih razsežnostih, kajti uporništvu je bilo najbolj močno takrat, ko je bila ljudem kratena pravica do obstoja in življenja. Zato je uporništvu nekaj povsem prvobitnega, povezano z naravo in njenimi silami ter s človeškimi hotenji, preseči omejenost, krutost, brezupnost vseh danosti.

Slovensko partizanstvo, ta oborožena pest ljudstva in utelešeno upanje po svobodi ter socialno pravični družbi samo v vsem potrjuje dejstvo, da je uporništvu docela naravno občutenje življenja, ki je in trajno ostaja najprej pravica do življenja in obstoja majhnega naroda in vsakega posameznika v njem.

Upornišтво je naša najbolj naravna religija, ki je človekovo in narodovo pravico do bivanja in življenja povzdignila na raven vesoljne razsežnosti. Držo slovenskega naroda temeljno zaznamuje njegovo upornišťvo. Z njegovo pomočjo je zgodovino preživljal kot upornik in junak, ne kot hlapec. Pri tem je zastavil celo svoje življenje, kajti najvišja vrednota mu je najprej življenje samo. Vsebina tega je najbolj prefinjeno védenje o tem, da je sveta dolžnost posameznika in naroda braniti svojo elementarno pravico do življenja. Življenje je enkratén dar, ki ga zgodovina slovenskega naroda postavlja kot svojo najvišjo vrednoto. Ta pa je nerazvezljiv spoj med znanjem in delovanjem, zato táko držo premore samó človek, ki ravna v skladu s svojimi vrednotami. Skratka, držo tvori naravnánost duha in potek dejanj neposredno iz bivanja samega. V tem je heroizem, ki ga usmerja najbolj naravno, vesoljno občutenje pravičnosti, zavest o tem, da je bivanje kot sveta samodánost, pred katero ne klečeplazimo, ker ni milost teorije, religije, ideologije ali še česa, ampak le dragocenost, ki ji ponosno in z radostjo zremo v obličje ter v času svojega življenja skušamo iz nje napraviti kaj lepega, enkratnega. Predvsem to, da svet, v katerem živimo in razmere v njem spreminjamo v nam vsem prijazen prostor, v pristno domovanje v svetu.

Gre za občutenje posameznika kot člana skupnosti. Takšno skupnost združuje to, da v njej z ogromno dobre volje skupaj tovorimo, kot ogromna človeška moč – kot tovarišija – breme zgodovinskih izzivov. Že v sedemnajstem stoletju, leta 1603, beremo v Megiserjevem slovarju opis, te tako lepe in plemenite besede – tovariš.

Le zakaj in v imenu česa se je ta beseda umaknila iz precejšnjega dela naše govorice in kako dolgo bo doba, ki bo po hudih preizkušnjah spet vrnila tovarišťvo v tem žlahtnem in plemenitem pomenu, kot ga je dojemala nedavna doba nazaj, namreč kot novo svetnost in vsaj Kocbek si ni mogel kaj, da ne bi ob doživljanju tega zapisal celo naslednje: "Mislim na partizanstvo, na novo svetnost, na novo redovništvo." (Tovarišija, MK, Ljubljana 1972, str. 206-207.) Pri tem gre za novo dojemanje in doživljanje sveta, ki ga usmerjata predvsem svoboda in pravičnost, kar je vse vodilo posameznika, da se je vključeval v vrste ljudi, ki so nase jemali vse izzive usode, ogromne napore, gledali držno smrti v oči in vzeli nase še zgodovinsko zmago – ta se je z vsem izkazala kot sveta narodova moč.

Še enkrat vprašanje, kako bivanjsko in moralno utemeljiti upornišťvo? Ne politično, religiozno, ideološko, ampak samo in predvsem z najbolj prvinskimi bivanjskimi etičnimi vprašanji, kot so življenje, pravica do življenja, dobro, pravično, moralno neoporečno. Začetna težava je že v tem, ker teh pojmov ne določa le človek sam, ampak tudi okolje in skupnost, v kateri biva in katere del je. Toda tisti, ki se odloča, celo izbira med različnimi danostmi, je najprej človek sam – nihče drug. In samo tista človekova dejanja so zares njegova, ki so povsem stvar njegove

presoje in kot taka v bistvu individualna odločitev. Nič ne zagotavlja človeku njegove pokončne hoje skozi življenje in avtonomije njegove drža tako zelo kot ravno etika. Etično ozaveščeno bivanje je bivanje, ki je do vseh podrobnosti presvetljeno celo do te mere, da človek iz soočenja z usodo izide kot junak, saj pred njo ni niti poklenil, niti se zjokal; sprejel je njen izziv, se nanj odziva in iz tega soočenja izhaja vedno močnejši od vseh, še tako demonskih sil usode.

Skratka, slovensko uporništvo je v celoti zmagovita pot naroda in njegovih posameznikov, še posebej vsakokrat takrat, ko si sicer znotraj svetovne zgodovine ne moremo krojiti svoje usode tako, kot bi vedno sami želeli, pa vendar s svojo usodo gospodarimo samo mi sami – nihče drug.

Ta zgled dobiva svoj pomen še posebej v času, ko je o odnosu do preteklosti treba dajati, da je smiselna samo takrat in tako, če gre za jemanje preteklosti iz prihodnosti, ne obratno.

Dr. Bogomir Novak

ANTROPOLOGIJA UPORA

1. OPREDELITEV ANTROPOLOŠKIH RAZSEŽNOSTI UPORA

Antropologija upora je privlačna, a nehvaležno široka tema. Beseda »upor« je večpomenska. Možno jo je definirati na različne načine glede na cilje upornikov. V najširšem smislu je upor¹ podobno kot protest opredeljen najprej s svobodo od nečesa in potem s svobodo za nekaj, kar pomeni, da gre za odnos med negativno in pozitivno svobodo. Upor je bliže negativni kot pozitivni svobodi, ni pa istoveten z njo, ker je pomembnejše, za kaj se zavzemamo, kot to, kar odklanjamo. Nekateri zamenjujejo upor z odporom in ga povezujejo z revolucijo. Čutiti odpor do nečesa pomeni začetek organizacije upora v smislu spreminjanja, predrugačevanja in izboljševanja sveta. Ni le vprašanje, kaj je upor, ampak tudi vprašanje, kaj ni. Med njima je premična meja. Upor je reakcija na odtujen svet, ki ni po meri človeka, z namenom, da bi to postal. Če je odpor lahko manj kot upor, pa je upor manj kot revolucija, ki je korenita in celovita sprememba družbenega reda. Odnos med negativno in pozitivno svobodo se zastavlja v vseh teh primerih (odpora, upora in revolucije), vendar se pri vsakem drugače artikulira. Zgodovina je hkrati zgodovina nasilja in upiranja proti njemu. Človek se še vedno upira nasilju, s čimer ga povečuje. Iz tega se še ni nič naučil. Danes gre za ekološki problem enostranskega gospodstva nad naravo. Človek se še vedno upira temu, česar ne obvladuje, z namenom, da bi. Tema upora je prav zato še odprta in nedorečena. Ne moremo vedno vnaprej vedeti, kaj bomo lahko obvladovali (in nad tem celo gospodujemo) in česa ne bomo mogli.

Upor je antropološka tema zato, ker gre za odnos med negativno in pozitivno svobodo kot človekovo specifično značilnostjo. Človek se upira na vseh segmentih, v sferah biopsihosocialnega bivanja in glede na svojo bipolarno strukturo vrednoti rezultate upora negativno ali pozitivno. Upor nastaja iz upravičenega boja za lastne (individualne, nacionalne, razredne) interese in njihovo obrambo. Človek ne vzdrži vmesne pozicije statičnega ravnotežja med bogom in živaljo. Vse vidnejše spremembe v novem veku so povezane s takšnim ali drugačnim uporom. V naturalnih družbah je uporov manj, saj je ta družba statična. Metafizični upornik igra na vse ali nič in hoče biti absolutni gospodar namesto boga ali pa se uničiti. Zgodovinski upornik pa se kot osvoboditelj in preurejevalec zavzema za delne družbene cilje.

Le človek kot zgodovinsko bitje je tudi revolucionarno bitje. Človek je že antropološko v kognitivni disonanci, ker je vedno bolj razdvojen med mislijo in dejanjem in tako razsrediščen. Trstenjak (1985) razlaga, da vsaka teorija revolucije pomeni prevlado volje nad razumom in nad dejstvi. Izziv vprašanj je izziv, ki daje prednost dejanjem pred spoznanjem, akciji pred kontemplacijo. Revolucionarne odločitve odpirajo nove izzive in nova vprašanja. Čim bolj revolucija dobiva strateško moč,² tem manj je prepričevalna. Kar človek starejše generacije ustvari, postane mit, kar pa naslednje generacije zavračajo. Človek kot uporno bitje je izveden iz vprašujočnosti in izzivalnosti. Gre za menjavo dominanc oz. prevlade. Bolj ko je človek dvomil zaradi nerešenih vprašanj, bolj je razum izgubljal pomen danega dejstva in se je spreminjal v njegovo storitev. Nastala je menjava vlog, namesto spoznanja je nastopila volja. Brez prevlade volje nad razumom, hotenja nad spoznanjem, dejanja nad besedo, ne bi bilo vdora mehaničističnega mišljenja v antropologijo. Nasilna volja je onemogočala občudovanje stvarnika in ustvarjene narave.

Danes morda človek čuti odpor do teh lastnosti, ki jih je odkril v polpreteklem obdobju – kot da bi se sramoval svojega prometejstva. V vsakem smiselnem uporu je nekaj prometejskega, kot je v vsakem umnem vprašanju preizkus umskih sposobnosti. Vprašanje smiselnosti upora je vprašanje njegove umnosti. Človekova vprašujočnost sicer izziva upor, vendar ga z vprašljivostjo tudi omejuje. V tem je dvosmiselnost-ambivalenca upora, ki se začneja na ravni zavesti o tem, kaj je prav in pravično in kaj ni prav in ni pravično. Čemur se upiramo, s tem smo zasvojeni, na to priklopljeni, zato se moramo tega tudi zavestno osvoboditi, se odklopiti, pozabiti. Upiramo se stvarjem, ki jih ne obvladujemo, z namenom, da bi jih.

Upor je tudi nad-naravna, že kar metafizična funkcija človeka. Trstenjak ga razlaga kot nasprotovanje simbolnega nagonskemu. Ne gre le za to, kar pišeta Mumford in Therborn, da vsaki akciji sledi reakcija. Mumford to razume, da človek je in ni stroj, Therborn pa, da vsaki ideološki akciji sledi ideološka reakcija. Upor je tako nihanje iz ene skrajnosti v drugo ne glede na to, ali to gledamo zgodovinsko ali metafizično. Gre za iskanje stabilnega ravnotežja. Vsi smo le v labilnem ravnotežju. Uporni človek je v smislu nihilizma zoper obstoj boga ali zoper obstoj mračnjaštva. Če si je v polpreteklem obdobju socializem izbral mesto pod soncem znotraj kolektivistične ideologije kot leva opozicija nasproti desni, pa danes liberalizem pomeni zaščito individualne svobode zoper samovoljo države. Ideologija človekovih pravic želi biti univerzalna zoper vsak nacionalizem, a to ni, ker se lahko zaplete sam vase in vodi do samouničenja.

Po Frommu je človek hkrati volk in ovca, agresiven in miroljuben. To pomeni, da zanj ni nekaj samo resnično in vse drugo neresnično. Nekaj postane resnično z odločitvijo za katero odgovarja. Fromm s svojo tezo

potrjuje, da je današnji človek, ne da bi se tega zavedal, hkrati rabelj in žrtev in ne le eno ali drugo. To pomeni, da je njegov upor upor proti poslušnosti in da niha med vrednotami biti (miroljubnost) in imeti (posesivnost).

Upor je upor določeni premoči, ki ni upravičena, ker je premoč. Nobena dominacija nad nečem drugim po sistemski teoriji, po kateri so vsi sistemi enakovredni in nihče nima prednosti, ni legitimna. Poraženci se upirajo zmagovalcem, vendar običajno v okviru iste komunikacijske strategije zmagam-izgubiš, šele v zadnjem času se uveljavlja strategija zmagam – zmagaš.

Čim večji je pritisk, tem večja je verjetnost upora. Čim večji je strah, tem manjša je verjetnost upora. Agresivnost je prvotna in najbolj naravna reakcija na frustracijo. Upor je najprej prikrit, potem pa odkrit. Upora ni, kadar je strah večji od zunanjega pritiska, ali kadar sta enaka. Upor je pozicijska igra, v kateri je treba upoštevati obe strani. Obstoječa oblast ve, da se lahko vsaj za nekaj časa zavaruje pred uporniki tako, da jim nažene strah v kosti s terorjem. Teror prične pogojevati sam sebe, vendar tudi kontinuiran teror ne more preprečiti namer upornikov. Nasprotno pa islamski teroristi³ lahko ogrozijo moč ZDA. Uporništvo je uveljavljanje moči na različnih ravneh: politični, ekonomski, verski, osebni (razum, emocije, volja, duh) nasproti etablirani, rigidni oblasti.

Upor proti nasilju je tudi nasilje. Vendar na srečo ne gre vedno za circulus vitiosus, kar bi pomenilo totalno avtodestrukcijo. Manihejsko razumevanje nasilja je v sporu med dobrim in zlim, svetlobo in temo kot dveh večno se bojujočih sil. Postmoderna holistična tematizacija nasilja kaže na to, da je svet dezintegriran kljub težnji po integraciji, čeprav je bilo nekoč videti obratno, da je enoten v svojih nasprotjih, ki so bila že apriori razrešljiva, le zaradi nerazvitosti in neznanja tega niso mogli izkazati prej kot na koncu.

2. LOGIKA UPORA-ODNOS MED NEGACIJO IN AFIRMACIJO

Ker upor označuje odnos med negacijo in afirmacijo, si najprej oglejmo »delovanje« negacije. Negacija (zanikanje) ima v različnih miselnih kontekstih različne pomeni. Pomeni odkrivanje primanjkljaja na ljudeh in stvareh (Sartre), prevrednotenje vseh vrednot (Nietzsche), antinomičnost (Kant), kritiko vsega obstoječega (Marx), ločitve pri Aristotelu, retorični princip oponenta nasproti proponentu, opozicije nasproti poziciji (nem. *Setzung*). Možen je upor proti bednemu življenju zaradi polnejšega, bolj smiselnega in kvalitetnega življenja ali pa anarhični upor zoper urejenost sistema.

Negacija zmote pomeni izključevanje protislovij ob istovrstnem vključevanju neprotislovnosti in z njim formalnologične resnice. Vsebinski pomen afirmacije in negacije je relativen, kajti pri biti in niču deluje ta afirmacija in negacija le kot istovetno ponavljanje tega, kar označujeta.

Zato »bit je, ne-biti pa ni«. Upornik najde pozitivni smisel svojega delovanja v zahtevi po enotnosti (materialne ali duhovne) biti. Vrednotenje upora je odvisno od smeri delovanja negacije v odnosu na afirmacijo. Relativna negativna intenca upora pomeni negacijo določene afirmirane (etabrirane, rigidne, inertne) vsebine, ne pa vsake. Zato prej vemo, da se upiramo jetništvu kot pa, v imenu katerih ciljev. Negacija deluje le znotraj iste vrste ali rodu, tega, kar je dovoljeno in prepovedano. Upor zoper prepovedi v določeni kulturi vodi do etično smiselnih dovoljenj znotraj te sredine, ne pa še do »vsega dovoljenega«. Da upor ne bi prekoračil etično smiselnih meja, je treba brzdati in racionalno omejiti tudi sam upor. Upor je sicer res protisloven, ker je lahko konservativen ali revolucionaren, napreden ali nazadnjaški. So uporniki, so pa tudi uporniki upornikom kot sovražniki sovražnikov. Nekateri bežijo pred problemi, drugi pa jih ustvarjajo. Tudi če ne obvladujemo svojih težav, lahko obvladujemo svoje reakcije nanje. Obvladovanje je že samo upor proti stihiji, vendar je potrebno obrzdati sam upor, da ne postane stihija in anarhija. Upor, ki ni več kot to, negira samega sebe. Upor ne more živeti od lastne negacije, ampak od lastne postavitve in doseganja smiselnih ciljev. To je podobno kot ne more preživeti negativna, ampak le pozitivna svoboda, ki negativno presega.

Negacija ima v predikatni razredni logiki značaj istega razreda kot afirmacija. Vendar tudi znotraj istega razreda (vrste ali rodu) ne eliminira vseh možnosti, ampak samo določeno lastnost predmeta napravi za neobstoječ. Zato je možno in smiselno razumeti negacijo kot drug način izražanja možnosti in afirmacij o dejanskosti, čeprav ne v istem smislu – pod pogojem, da negacija ni le enostavna zmota. Upor je utemeljen v negaciji tudi zato, ker je po Aristotelu zmotno misliti zgolj afirmativno. Vprašanje je, ali se s pozitivnim mišljenjem (positive thinking) odpravlja vsak upor in je v tem smislu iluzija, ali pa je to le duhovna oblika boja.

Verjetno je, da je pozitivno mišljenje tudi iluzija, zlasti, če sprejmemo cum grano salis Adornovo tezo, da je identiteta laž. Možno pa je pozitivno mišljenje razumeti kot iskanje smisla. Zaradi prednosti življenja pred sistemom je navsezadnje afirmacija pomembnejša kot negacija, vendar brez negacije ni samokritičnega in samokorekcijskega mišljenja upornikov. Upor proti življenjski zlaganosti (hipokriziji, farizejstvu, navideznim vrednotam) ni nezmojljiv, čeprav ga motivira večna resnica, je pa gotovo vprašanje stila.

Od delovanja negacije je odvisno, kam upor kot negacija etabrirane strukture vodi. Negacijo lahko klasificiramo na naslednje funkcije:

1. enostavna negacija kot inverzna operacija afirmacije,
2. negacija kot preklic preproste zmote ali neupravičenega pričakovanja,
3. promocijska vloga samonegacije kot negacija negacije,
4. avtodestrukcija.

Ad 1. Lahko je zgolj opozicija obstoječemu in ne da nobenih bistvenih rezultatov. Traja, dokler se opozicioniranje ne izživi samo v sebi ali pa ga pogoltne že obstoječa struktura. Takšen videz dajejo mladinske subkulture. Vsak upor je sprva videti enostavna negacija. Če ne more vztrajati pri doseganju ciljev, ker je pozicija močnejša, pri tem ostane. To je zatrti upor. Kaj rado se zgodi, da se takšen upor ponovi v drugem času in kraju. To je bilo značilno za verske herezije.

Ad 2. Ta primer je pravzaprav le nadaljevanje prejšnjega. Upor, ki je zgolj opozicija, odpravi sebe kot zmoto, iluzijo, neupravičeno drugačno pričakovanje, nezrelo ocenjevanje razmer. Upor je nasilje, umor oz. uboj. Z verskega stališča to pomeni spokoritev zaradi sprejema skušnjave.

Ad 3. Upor, ki ni le opozicija določeni (močnejši) poziciji, vodi na novo razvojno stopnjo. Najbolj zanimiva je danes že pozabljena vloga negacije negacije. Zaradi stalne pretnje avtodestrukcije ni nikoli jasno, ali se bo nova višja razvojna stopnja res obdržala, ali pa je to le začasen dosežek. Upiranje uporju je kot negacija negacije ali nasprotovanje nasprotovanju. Če bi divergentni učinki upora diskreditirali sam upor, bi bil rezultat upora in anti-upora igra z ničelno vsoto-zero sum game.

Ad 4. Absolutna, skrajna negacija je de Sada v smislu zahteve po absolutni svobodi pripeljala v kraljestvo suženjstva. Edini gospodar je neizmerna energija poželenja. Tu vidimo, da velja pravilo, kakršna je narava negacije, takšna je narava svobode. Nietzschejev nihilizem, ki je onkraj dobrega in zla, ni avtodestruktiven, je pa ambivalenten do sveta življenja. Dejstvo frustriranosti Slovencev je znak našega samouničevanja. Tudi samomor kot individualno samouničenje je oblika upora proti razmeram. Gladovne stavke kot pretnja samomora vsebujejo izsiljevanje pravic.

Bistveno je, ali negacija pomeni samo izključevanje kot v prvem in drugem pomenu, ali tudi vključevanje tretje možnosti. Šele v tretjem pomenu gre pri negaciji za dviganje na višje razvojne ravni, ker implicira negacija nižje stopnje (kulture) višjo stopnjo – kakor je to pojmovanje razvil Hegel. Zaradi nevarnega stanja nihilizma je treba analizirati strukturo (avto)destruktivnosti človeštva ali nekega njegovega dela (genocid, etnocid).

Da bi si vsaj približno lahko odgovorili na vprašanje, ali je s preseganjem dejstva »cepitve duha v kulturi« možna sprava med uporniki in anti-uporniki, revolucionarji in kontra-revolucionarji, si oglejmo vlogo dialektične negacije, ki naj bi predstavljala pomembno sestavino v revolucionarni metodi pri prehodu iz barbarstva v komunizem.

Mišljenje mišljenja podeljuje negaciji dvojno vlogo iste negacije. Dialektična negacija postane negacija drugega reda. Formalnologična negacija je usmerjena le k temu, da isto ni drugo, medtem ko se dialektična negacija negacije tako kot mišljenje mišljenja vrača vase v zaključen krog in pomeni navidezen povratak na staro. Hegel jo opredeli kot nazadujoče napredovanje in s tem vključi vse pomene besede odprava.⁴

To pomeni več kot presoja "po eni strani tako, po drugi pa drugače", po eni strani imajo prav in narobe uporniki, po drugi strani pa tisti, ki se njim upirajo. Ta četverna resnica o uporih se reducira na dvojno resnico ali na dva ločena dela resnice, ki bi jo bilo treba v celoto šele reintegrirati. Dvojna resnica je resnica dveh izoliranih oseb. Četverna resnica nastane tedaj, ko se dva začetna presoja ne le po tem, kar sta sama zase, ampak tudi po tem, kar sta za drugega, a zase nista dejansko, ampak le navidezno. Stališče »kakor za koga« je relativistično, ker pomeni, da vsak lahko ostaja pri svojem pravilnem stališču, kljub temu, da dopušča, da je za drugega napačno. Če napake toleriramo, dokler nikogar ne ogrožajo, to še ne pomeni, da iščemo mišljenje in resnico višjega reda. Če je kaj skupnega med uporniki in tistimi, ki se jim upirajo, med revolucionarnimi in konservativnimi uporniki, potem med afirmacijo in negacijo stoji veznik »in«.

Aristotel je med prvimi opozoril, da vsebinski obseg komuniciranja ne izpolnjuje vsega prostora njegovih formalnih možnosti. Cenzorji, ki te možnosti omejujejo, so različno poimenovani: birokracija, ozki jaz, lastna senca, konservativni nazori, zgodovinsko dane okoliščine, itd. Aristotel je tudi pokazal, kje človek prekoračuje dovoljene okvire. Odnos med afirmacijo in negacijo je odnos med dovoljenji in prepovedmi, spodbudami in sankcijami. Smiselna protislovja so obvladljiva, nesmiselna pa niso, sholastiki so zato razlikovali med subjektivno in objektivno nemogućnostjo.

Negacija je za Bergsona in Hegla posredna afirmacija, ki vodi od stare afirmacije (identitete) k novi. Negacija ima gospodovalno vlogo v jeziku zavračanja drugega (prezir, sovraštvo, poniževanje, žalitev), afirmacija pa v jeziku sprejemanja (pozitivno vrednotenje, pohvala, simpatija). Držati se resnice pomeni za Aristotela, da je razdvojeno to, kar je razdvojeno in združeno, kar je združeno. Biti v zmoti, pomeni misliti nasprotno naravi stvari. Neupravičeni upornik hoče napraviti to, kar je narobe, za prav in bi zato rad presegel meje svojega spoznanja v ideologiji. To, kar je v uporih preizkušano, se ponovno preizkuša. Upor ima zaradi zakona akcije in reakcije omejen domet.

Vprašanje sprave med uporniki in uporniki proti upornikom je vprašanje priznanja, da so cilji upornikov ali nasprotnih upornikov relativni in da obstaja med njimi tretja možnost kot kompromis ali skupna stvar. Dokler sta obe skrajnosti, ki jih obe strani zastopata, absolutizirani, sprava ni možna. Sprava je višja stopnja spoznanja in je dinamično ravnotežje med obema skrajnostima. Tako naj bi bila posredna demokracija resnica levega in desnega totalitarizma. Čeprav demokracija ni najboljši možni svet, je pa najboljši med slabimi, ker je odprt nasproti zaprtim. Če pri nas sprave še ni, to ni zato, ker ne bi bila razumljena vloga dialektične negacije, ampak zato, ker ni doseženo ravnotežje socialne moči.⁵

3. UPOR V LITERATURI

Tragedije (npr. Kralj Ojdip) kažejo na dejstvo, da možnost zmote pri izbiri dejanja ni izključena. Ojdip je nehoteni upornik, ker ne ve, da je ubil očeta. V Ojdipovi tragediji je očitno, da s tem, ko vemo, da smo ljudje, stopamo na pot uporništva. Zmote človeku omogočajo, da spozna svoj značaj. Te zmote niso nelogično protislovne, ker jim sicer ne bi ustrezalo nobeno stanje stvari. V grških tragedijah gre za preobrat iz stanja sreče v stanje nesreče. Pojemovne sposobnosti uma so kriteriji presoje. Že v razsodbi, razločevanju (gr. krinein) mišljenja je odločitev za afirmacijo ali negacijo in ne šele v volji. Volja pomeni le vztrajanje pri že odločeni smeri. Vsak upor je tudi iracionalen.

Posredno obravnava upor tudi Platon v Državi v znanem mitu o resnici. Heidegger (1991) razlaga ta mit tako, da se postavlja v vlogo osvoboditelja. Ve, da bi moral osvobojeni suženj uporabiti nasilje za izpeljavo svoje ideje, kar skuša leta 1933 napraviti tudi sam kot član nacional-socialistične stranke v Nemčiji. Zakaj se osvobojeni sploh vrne v jamo tako kot se Odisej vrne domov? Odiseja družina pričakuje, v Platonovem mitu pa je povratak pogojen le z voljo osvoboditelja. Njegova dilema je samota ali smrt. Motivira ga domotožje in dejstvo, da so ideje onkraj sposobnosti upravljanja z njimi. V bistvu je svobodni še podoben sužnjem. Smisel bivanja je v sobivanju in sodelovanju. Tega pa sužnji in osvobojeni v Platonovi votlini še ne znajo in bi se tega morali začeti šele učiti. Umetnosti (učinkovitega) pogajanja še ne poznajo, ker so "pogajalci" neotesani bojzljivci, vsevedneži in gobeždači. Med njimi ni nič posrednega, nobene stopnjevitosti kot pri Heglu, ampak samo dilema "sprejmi ali pusti", moč ali nemoč-mimogovor diglosije. Osvobojeni zaradi zaslepljenosti z idejami tudi ne vidi "lastne sence" (Jungov izraz) in se zato tudi ne zna prilagajati učencem. Navsezadnje bi lahko rekel kot Robespier: "Ni svobode za sovražnike svobode".

Prometejstvo je antični vzorec upora, ki pomeni prvo razsvetljenstvo razuma: Ukrasti bogovom ogenj in ga dati ljudem. Prometejski mit se ponovi v razsvetljenstvu z utemeljevanjem novoveškega človeka na lastnem razumu. Anders (1985) piše že o osramočenem Prometeju, kar ne pomeni le, da ljudje niso bili Prometeju za izum ognja hvaležni, ampak pomeni predvsem to, da je človek zaradi tehničnih izumov, s katerimi se lahko napravi vse, kar se da napraviti, postal popolnoma odvisen od strojev. Že "trojanski konj" je simbol takšnega megastroja.

Upor prekletih je upor tistih, ki ostanejo prekleti zaradi absolutizma totalitarne oblasti. Ne gre le za de Sada, ampak tudi za nekatere junake Dostojevskega (kot so Ivan Karamazov s svojo imaginarno figuro Velikega Inkvizitorja, Kirilov, Stavrogin itd.) po logiki vsega dovoljenega. Vendar ne gre le za literarno raven, ampak tudi za ekonomsko-politično.

Vsak upornik dokazuje svoj prav nasproti tistim, ki hodijo kriva pota. Sofisti ne bi mogli uresničevati voljo »imeti prav tudi, ko nimajo prav«, če ne bi bilo možno, da mišljenje slabo upošteva ali ne upošteva lastnih kriterijev. Aristotelovi dramski obrati iz »sreče v nesrečo« ali obratno so soodvisnica metafizičnih obratov iz ne-biti v bit (poiesis) ali obratno v smislu deprivacije. Ti obrati se dogajajo sukcesivno v časovnem zaporedju, kar pomeni, da afirmaciji sledi negacija ali obratno.

Tipični upornik zoper etabilirane državne strukture je Antigona. Medtem ko Ojdip deluje zoper družinsko enotnost, pa je Antigoni prav ta najbolj sveta. Medtem ko je starogrško uporništvo spor med bogovi, pa je novoveško uporništvo spor z naravo. Nesrečna zavest je cena za upor proti naravi. Anti-Ojdip je upornik totalitarne oblasti zoper kulturo. Pri Ojdipu je oblast sredstvo, pri Anti-Ojdipu pa je cilj, zaradi katerega odpravlja kakršnokoli razkrivanje resnice in samo spoznanje. V tem je tudi bistvo orwellovščine.

Camusov uporni človek pomeni vztrajanje v samstvu zoper odtujene družbene norme, vendar ne v imenu določenih norm v imenu drugih, ampak v imenu eksistencialne svobode zoper katerekoli norme. Zato uporni človek biva v svetu absurdno. Frankl (1994) zastopa ravno obratno pojmovanje.⁶ Upor zoper totalitarni absurd je duhovno kljubovanje in iskanje smisla. Smisel ni le zame, ampak je tudi za drugega.

Navidez je podobno kot je za krščansko religijo značilen preobrat iz žrtvovanega jagnjeta v zmagovalca nebes in zemlje, je tudi za sekularizirano revolucionarno misel značilen preobrat iz svetovnega obrobja v začasno svetovno središče (Peking, Moskva, Beograd). Vendar krščanstvo ne izhaja iz starokitajskih premen ali starogrških peripetij, ampak iz spreobrnjenja (gr. metanoia) v človekovem bistvu. Medtem ko Ojdip ostane to, kar je bil, tudi po spoznani zmoti, postane preganjski Savel Pavel Kristusov učenec in oznanjevalec evangelija. Biblijski uporniki kot so Lucifer kot padli angel, Adam in Eva, bratomorilec Kajn, se ne skesajo. Za manihejstvo je boj med dobrim in zlim, svetlobo in temo za vedno neodločen, medtem ko eshatologija predpostavlja odrešenje v smislu zmage dobrega nad zlim.

Upor idealizira mit zmagovalcev. Zmagovalci pišejo zgodovino in prihajajo v legende. Tudi Slovenci imamo mit neustrašnosti (kralj Matjaž, Peter Klepec), ki pomaga prebroditi hude čase. Imamo tudi uporniško poezijo in prozo. Naš upor v drugi svetovni vojni je nastajal iz kulture, ki jo je politika po vojni zatirala.

4. UPOR V ZGODOVINI

Eden izmed prvih zgodovinsko pomembnih uporov za enakost je Špartakov upor, ki se je klavrno končal, ker je uporabljal jezik moči zoper premoč, namesto jezik reprogramiranja sebe in družbe. Špartakov upor je

bil zgodovinski kot upor sužnjev zoper gospodarje znotraj istega principa gospostva. Vendar je ta upor anticipiral več kot je nameraval. Rezultat Špartakovega upora je bil neposredno sicer ničev, vendar se je odnos rimske države v odnosu sužnjev vseeno spremenil in to zato, ker sužnjev niso mogli več uvažati v izobilju. Kot vemo, je sistemu latifundij sledil sistem kolonata in temu je sledil konec sužnjelastniškega reda. Tako je bilo tudi s "kmečkimi upori za staro pravdo" v fevdalizmu. Tudi ti so spodkopavali fevdalni družbeni red. V renesansi se je Evropa upirala monopolu cerkve na dva načina: z ateizmom in povratkom k izvorni religiji krščanstva: odtod protestantizem, kalvinizem itd. Edini način upiranja zoper politično, ekonomsko in edukacijsko marginalizacijo je revolucija ali reforme.

Meščanska in socialistična revolucija sta hoteli biti napredni obliki upora v smislu anticipacije prihodnosti in ne več spomina na preteklost. Toda potreba po radikalnem prelomu s preteklostjo je bila varljiva. Virus absolutizma francoskih revolucionarjev je okužil tudi revolucionarje v socialistični revoluciji. Tudi ti so bili prepričani, da poti nazaj ni, a se je vsilila. Socializem je menil, da dobro pozna sovražnike odprte družbe, vendar ni vedel, da je družba, ki se zapira, svoj lastni sovražnik. Totalitarni režimi, ki so prepričani, da so prenesli nebo na zemljo v imenu hilijastičnega ali eshatološkega gibanja, naletijo na odpor, gverilo, ker jim vsa agresivna sredstva posvečujejo cilj.

Vranicki (1994) zastopa tezo, da so bile doslej vse revolucije, tako meščanske kot socialistične, preuranjene, ker niso mogle ustvariti ekonomsko-političnih in kulturnih pogojev za realizacijo svojih programov. Te objektivne pogoje so ljudje začeli ustvarjati kasneje in še danes niso povsem ustvarjeni. Revolucije so bile polovične pri doseganju previsokih ciljev svobode in enakosti. Videti je, da se ne da doseči obeh ciljev hkrati. Čeprav koncepti socialističnih revolucij vključujejo samospreminjanje, pa vendarle ne izvedejo človekovih notranjih sprememb, kajti »duh je že vnaprej preklet z materijo«.

Razlogi za odpovedovanje revoluciji niso le objektivni, ampak so tudi subjektivni. Kantova teza, da smo sami krivi za svojo nezrelost, kar Kant označi s 'strahom pred javno uporabo razuma', velja še danes. To, kar Kant pove na začetku razsvetljenstva, drži na drug način tudi na koncu, ko se napoveduje novo začaranje, novi srednji vek, vdor pseudoznanosti in misticizmov. Po Adornu smo polizobraženci (Halbbildung). Vprašanje rehabilitacije sveta življenja (nasproti političnemu sistemu, ki ga kolonizira) in iskanje ravnotežja človeka z naravo, ki je bilo tudi predmet diskusije med Habermasom in Luhmannom, je še odprto.

Videti je tudi, da so bile etično vprašljive, ker človek ne more biti cilj, če ni tudi sredstvo. Danes jim očitajo predvsem nasilje ne glede na vodje, ki so hoteli uveljaviti predvsem pravilnost lastnega mišljenja, ne pa mišlje-

nja tistih, ki so jim sledili. Ideologije, s katerimi so opravičevali svoje cilje, sicer niso pokopane, vendar nimajo več univerzalističnega pomena. Zdi se, da je bila njihova napaka v tem, da so hoteli nadomestiti klasične religije in reducirati onostranstvo na tostranstvo, nebo na zemljo. Po Camusu so ubijalcem kraljev sledili ubijalci boga. Sem sodijo tudi napačne empirične aplikacije Marxove kritike politične ekonomije, ki so jo politiki šteli za absolutno znanost, izkazala pa se je za utopijo.

V zgodovini je od antike do danes dovolj primerov, ki kažejo na to, kako centralna imperialna oblast postavlja sebi zveste satelitske režime, ki krotijo želje lokalnega (etničnega, nacionalnega) prebivalstva po avtonomiji. Gre za vprašanje imperializma v kulturi in politiki. Slovenci poznamo Dežmanov sindrom kot defetistično prilagajanje na pangermanstvo. Pravega osvoboditelja ni lahko prepoznati, zato v prelomnih časih ljudje večkrat menjavajo pripadnost tej ali oni strani. Okupator večkrat daje varljivi videz osvoboditelja. V drugi svetovni vojni so kvizlinški režimi skušali preklicati zmote upornikov proti nacifašizmu.

Pomen upora lahko razumemo znotraj socialno komunikacijske interakcije, znotraj katere postaja dominantna zdaj ena zdaj druga skrajnost. V bistvu se ponavljata dva obrazca: uporni in restavracijski kot je pokazal že Mumford. Procesu kolonizacije je sledil proces dekolonizacije in ta je sprožil proces rekolonizacije, ker se ekonomske škarje med razvitimi in nerazvitimi še povečujejo.

Upor vodi v osamljenost ali v novo solidarnost. Videti je, da se človek lažje upira ustaljenemu redu kot kaosu in da zaradi nove nepreglednosti dogajanja nima več novih utopičnih energij. Nekateri pa le ustvarjajo nove utopije. Havlovo delo »Živeti v resnici« kaže na human koncept politike, ki izrašča iz intelektualnega disidentstva kot upor proti zlaganosti. Pri intelektualcih je upor možen kot razvijanje vedno novih interpretativnih modelov, medtem ko za vladajoči sloj zadošča že en sam in imajo odpor do novega.

4.1. Upor proti delu

Pathos je to, kar je moderni človek povezoval z imenom dela, ki je tem bolj intenzivno, čim bolj se osvobaja od duhovne antike in krščanstva in hoče iz lastnih predpostavk življenja ustvariti sliko sveta in ethos. V novem veku postane delo filozofsko razumevanje človeka in njegovega bistva. Delo je podreitev zunanjega sveta meri eksistence, realizacija potencialov, menjava snovi z naravo, dejavnik proizvodnje, ki ustvarja vrednost.

Delo se povezuje z muko, trpljenjem, naporom, prisilo, bedo, izkoriščanjem. Pojemovne sintagme so svet dela, delovni človek, družba, ethos dela, domovina dela. Emfatične besede so 'heroj', 'osvoboditev dela'. V delu je izvor vseh vrednot in je tako višja vrednota kot tudi prva človekova potreba. To besedišče kaže, da se človek navdušeno opredeljuje za delo

ali proti njemu. Nevtralen odnos do dela ni možen. Uporu proti delu, ki ima več razsežnosti od stavk, sabotaž, neupravičene odsotnosti z dela, brezposelnosti. Deloholizem je obratno upor proti brezdelju, podobno kot je tehnokratizem boj za prevlado strojev, gibanje nazaj k naravi pa je boj proti temu.

4.2. Upor sredstev

Zastavljeno vprašanje je interdisciplinarno-antropološko, sociološko in psihološko. Odpor do dela oz. "upor proti delu" (1985) ne izključuje določene privlačnosti (atraktivnosti) dela, vendar je tudi ne omejuje. Družbeno priznano delo prinaša zaposlenim statusne simbole. Manjvredno delo ostaja sredstvo preživetja oz. življenjska nuja. Brezdelje brezposelnih, ki niso zapadli apatiji, pa je v funkciji boja za primerno ali vsaj nujno delo. Znano je, da ni vsako delo za vsakogar kot tudi ni enake izobrazbe za vse. Takšen socialistični mit/ kult dela je izključeval odpor do dela.

Že Heglova teorija univerzalne smotrnosti, v kateri razlikuje med subjektivnim namenom, sredstvom in rezultatom, odpravlja odpor do dela. Relativizem sredstev in ciljev je v tem, da so naštetih členi teleološke verige hkrati sredstva in cilji. Gre za funkcionalno relativiranje in izravnavanje sestavnih delov smotnega procesa. V izbiri sredstev za doseganje ciljev je zvijačnost svetovnega uma, ki žrtvuje strasti posameznikov.

Pri Heglu delavec pri opravljanju abstraktnega dela ne vidi celote dela. To analizo nadaljuje Marx, ki v Očrtih piše, da "se dejansko bogastvo manifestira v velikem nesorazmerju med delovnim časom in njegovim proizvodom in prav tako v delu, ki je reducirano na abstrakcijo in silo procesa proizvodnje, nad katerim bedi. Delavec ne postavlja več med sebe in predmet modificiran naravni predmet kot vmesni člen, ampak naravni proces spreminja v industrijskega in ga postavlja medse in anorgansko naravo, ki jo obvladuje. Delavec ni več glavni agens proizvodnje." Tu Marx razlikuje med neposrednim in posrednim delom. Mera bogastva ne bo več delovni čas, zaradi katerega je bogastvo zasnovano na revščini, ampak bo prosti čas z nepredvidenimi posledicami. Posameznik je v delovnem času (še vedno?-op.BN) degradiran na delavca.

Sredstvo proizvodnje, ki modificira subjekt za predmet in predmet za subjekt, je lahko karkoli, ker je lahko vsak cilj sredstvo. Proizvodnja proizvaja tako proizvod kot potrebe in z njimi tudi cilje. Današnja industrializacija prostega časa ne pomeni njegovega spreminjanja v svobodni čas. Z okoljsko ozaveščenostjo odstranjuje post-moderni človek iz prostega časa to, kar je Arvon (1969) opredelil kot "onesnaževanje s hrupom, mehanično hitrostjo, spolnostjo in s sredstvi samopozabe." Prav zato, ker je prosti čas še vedno vnani delu, prinaša nevarnosti nove alienacije. Človek skuša odpraviti takšno delo, ker se upira temu, kar ga odtuja in sprevrača v sredstva. Delo je v delocentrični družbi v dvojnem smislu sredstvo in cilj. Cilj je v objektivnem

smislu obvladovanje narave kot produkta (ustvarjena narava) in družbenih (medosebnih) odnosov, v subjektivnem smislu pa je osebn(ostn)a samo afirmacija in samo realizacija, tj. obvladovanje lastne narave.

Med delom kot sredstvom preživetja in kot sredstvom osvobajanja človeka je nepresežna dvojnost. Zaradi absolutizacije pozitivnih strani pri katerikoli dimenziji dela prezremo negativne strani ali obratno, kar privede do zamenjevanja sredstev in ciljev. Absolutizacija tehnološke komponente dela je razvidna v neupravičenem tehnološkem optimizmu in tehnokratizmu, njena negacija pa je v slavonspevih ročnemu delu kot blagoslovu in obsojanju dela kot prekletstva ali muke.

Možno je, da odpor snovi implicira tudi psihični odpor do dela. V zadnji posledici to pomeni, da se nasprotovanje suče v zaprtem krogu nasilja človeka nad naravo in samim seboj po maligni spirali. Tako nastopa ekonomska sestavina dela v smislu proizvodnje in potrošnje dobrin stalno konfliktno nasproti ekološki komponenti sožitja z okoljem.

Zgodovinsko se ni le pokazalo, da delo ni demiurg, ampak tudi to, da ima revolucija svoje meje. Vendar je tranzicija ni mogla izničiti za nazaj. NOB je ohranila svoj smisel, kljub temu, da jo nekateri zvajajo na socialistično revolucijo.

Fink piše, da delo ni samo blagoslov, ali samo prekletstvo, ampak je istočasno blagoslov in prekletstvo, sreča in muka, gospostvo in suženjstvo. V človekovem delu se izraža tako podrejanje naravnim potrebam, nujnosti, kot tudi transcendiranje danih potreb. V vsaki delitvi dela se fenomenološko razkrije 'demiurško'-uničevalni in 'fiturgično'-zaščitni značaj (Fink, 1984) in ne le delitev med mestom in vasjo, poljedelstvom in živinorejo na eni strani ter obrtjo in industrijo na drugi. Humanizacija narave še ne pomeni naturalizacije človeka v smislu Marxovega identitetnega modela, ker vsaka svoboda odpira še nove možnosti različnih oblik odtujitve. Za Finka nova tehnika lahko omili odpor, ne more ga pa eliminirati. Odpor in upor narave ni samo tehnični problem, ampak je še prej problem psihosocialnih odnosov. Človek z delom kot prisvajanjem človeške narave predpostavlja hkrati njeno razpoložljivost in odprtost za sožitje z njo.

Z etičnega vidika to pomeni, da ima delo tako značaj ljubezni do bližnjega kot tudi sebičnosti, s teološkega vidika pa pomeni, da delo v kontekstu medsebojnih odnosov (lahko) je in ni prekletstvo. Dufour (1988) razlaga smisel mučnosti dela v bibliji kot posledico oblasti, ki jo je bog dal človeku nad ustvarjenim in kot posledico samovolje, nasilja, nepravilnosti in grabežljivosti, sovraštva (Dufour, 1988). Stres (1991) pokaže, da je bilo človeku že pred grehom naročeno, naj si podvrže zemljo in naj ji zagospoduje. V srednjeveški cerkvi, ki je le postopno sprejemala pozitivni odnos do dela, je bilo delo čast in sramota.

Delo pomeni premagovanje zunanjih in notranjih ovir ali odporov, ki niso le v naravi, ampak tudi v človeku. Fink pojma odpora ni natančneje

definiral. Zdi se, da ima odpor fizikalno podlago v premagovanju nasprotnih sile,⁽⁷⁾ ker mehanski pojem dela ne vsebuje notranjega smotra. V Finkovem socialnem pojmu dela vedno obstaja neodpravljen negativni moment dela zaradi nasilja človeka nad stvarmi in nad ljudmi.

Upor na duhovni ravni pomeni kljubovanje duha (Frankl), na zgodovinski ravni vstaja proti okupatorju, na socialni ravni spreminjanje ustaljenega družbenega reda, na telesni ravni preventiva proti nezdravemu načinu življenja, na estetski ravni kalokagatijo nasproti kakofoniji, na ravni dela vztrajanje v aktivnosti nasproti pasivnosti, otopelosti in inertnosti. Zaradi čiste moralne vesti se upor dolgoročno splača.

V zgodovini se je pokazalo, da socialne kontrole ni mogoče odpraviti v samokontroli, regulacije v samoregulaciji in organizacije v spontanosti. Upiranje birokraciji je privedlo k še večji birokraciji. Po drugi strani pa učitelji ne verjamejo, da bi učenci lahko delali brez zunanje motivacije, kot oblast ne verjame, da bi ljudje brez nje delali smiselno. To zlahka pripelje do krize zaupanja.

Fundamentalizem je evropski izraz, ki je prenešen na islamsko kulturo. Muslimani ga nimajo v svojem jeziku. Islamski fundamentalizem se je pojavil v času Homeinijeve iranske revolucije kot versko reformatorski in politično-propagandni instrument reagiranja na vplive zahoda, zlasti ZDA. Islamski fundamentalizem pomeni amalgam države in cerkve. Je upor religiozne tradicije zoper moderno in liberalizem. Zanimivo je, da se je v zadnjem času pojavil fundamentalizem v ameriških verskih sektah.

Kako dokazati, da se človek upira temu, česar ne obvladuje, a je prepričan, da bi lahko? Sokratova zavrnitev sofistov je bila v prepričanju, da hkrati z znanjem lahko obvladujemo tudi vrlino. To je pod pogojem "srednje mere" še sprejemljiva, čeprav tudi sporna rešitev. Z absolutizacijo razuma pa, kot sta pokazala Dostojevski in Camus, to vodi do logičnega samomora. Človek, ki se upira nemoralnemu bogu, ki dopušča zločin, je tudi sam nemoralen in zločinski.

5. PSIHOLOŠKI UPOR

Ključna za razumevanja osi med uporom in anti-uporom je avtoritarna osebnost, ki pomeni mehanično prepuščanje konvencionalnim vrednotam, slepo pokorščino avtoriteti, slepo sovraštvo do vseh nasprotnikov, togo, stereotipno mišljenje, nagnjenost k praznoverju, polmoralistično in pol cinično klevetanje človekove narave, projektivnost. Adorno (1956) našteva naslednje pomembne lastnosti take osebnosti:

- toga privrženost konvencionalnim meščanskim vrednotam,
- avtoritarna poslušnost, pokorno nekritično stališče do idealiziranih moralnih avtoritet notranje skupine,
- avtoritarna agresija, težnja, da bi bili na preži za ljudmi, ki kršijo konvencionalne vrednote ter da bi jih obsodili, zavrgli in kaznovali,

- nasprotovanje subjektivnemu, domišljjskemu in občutljivemu,
- vraževernost in stereotipnost: vera v mistična določila posameznikove usode,
- moč in nadutost: zavzetost z dimenzijo gospodovanja in podrejanja, močnega-šibkega,
- vodje-vodenega: identifikacija s figurami oblasti, pretirani poudarek na konvencionalnosti tega: pretirano zatiranje moči in nadutosti,
- destruktivnost in cinizem: posplošena sovražnost, poniževanje človeškega,
- projekcija nezavednih emocionalnih impulzov navzven,
- pretirano zanimanje za spolnost.

Avtokratizem je tudi v:

- zastopanju navidezne enoznačnosti oz. pravilnosti mišljenja in sankcionirajoče izključujočnosti,
- pretvarjanju osebne šibkosti v slabost in te v moč zapiranja vase,
- dajanju drugim to, česar ne želijo, da bi drugi dajali njim,
- grožnjah in agresijah v "samoobrambi",
- črno-belem nezrelem ocenjevanju pojav,
- nerazumevanju svobode drugih,
- zamerah zaradi verbalnih deliktov (ne bi smel reči tega in tega),
- turbulentah iz ene skrajnosti v drugo,
- katastrofičnem načinu mišljenja o problemih,
- kultu žrtve in preganjalne motnje (nihče me ne mara).

Adorno je pokazal, da avtoritarne osebnosti nastajajo na najbolj neverjetne načine. Danes je jasno, da je morale tem manj, čim več se o njej govori in čim več je navidezne svobode. Posamezniki so vedno bolj votli, negotovi in nasilni. Ustvarjalnost in inovativnost sta upor proti stereotipni tradiciji. Nekateri psihologi menijo, da ima ustvarjalnost močno motivacijsko podlago. Angyal, Goldstein, Fromm, Rogers in drugi predstavniki humanistične psihologije (zlasti Maslow) so prepričani, da je ustvarjalnost del splošne težnje po samoaktualizaciji. Samoaktualizacija usmerja posameznika k vsemu, za kar se čuti sposobnega in do česar čuti veselje. Samoaktualizacija je veselje do realizacije obstoječih potencialov, kar je mobilizacija sposobnosti pri zdravi ali nevrotični osebnosti. Kot vemo Frankl (1994) ni sprejemal Maslowega koncepta samorealizacije, ki ga je ta sicer navsezadnje socialno popravil. Tako bi skupaj z njima lahko rekli, da je upor zoper separatni model pogoj za model socialne reintegracije, npr. pri vključevanju pozdravljenih odvisnikov v družbo, pri integracijskem pouku bolj in manj nadarjenih, pri vključevanju emigrantov, beguncev. Vprašanje smisla in nesmisla bivanja vodi hkrati k smislu in ne smislu upora. Tako Camusova teorija absurda kot Franklova teorija smisla kažeta na to, da je možna še tretja možnost samorealizacije, ki zveni bolj egoistično, vendar to ni nujno. Samorealizacija pomeni hkrati smisel za

druge, če je le osebno hkrati obče. V boju zmagaš ali podležeš samemu sebi, si močnejši ali šibkejši od sebe: odvisno od tega, kaj je zate najmočnejša strast. Samorealizacija je znak osebne zrelosti.⁸ Schuller (1997) opredeljuje moralno etične principe psihološkega upora proti osebnim slabostim na poti k uspehu.

Upor proti moderni je postmodernega narcističnega človeka privedel do naslednjih lastnosti:

- popolne praznine,
- občutek tesnobe in krivde, ne da bi vedel zakaj,
- prisiljenost biti vedno v središču pozornosti,
- megalomanija in sebičnost,
- prepričanost, da se na ljudi ne sme "navezati",
- nesposobnost imeti trajne odnose z drugimi ljudmi,
- z dolgočasnost in obupanost, saj v svetu ne vidi smisla,
- odvisnost od drugih, čeprav je prepričan, da je ravno nasprotno (Rutar, 1997).

Sadistični nad-jaz se pojavlja kot strahotna prisila k prilagajanju. Je tisti, ki po vseh naporih pravi: nisi še napravil dovolj, poskusi še. Vedno moramo verjeti v odnose, da ne bi komu storili krivice. Smo ujetniki iskanja celotnega smisla sveta, ki mu ne moremo ubežati niti ga izpolniti, ker prinašamo le delce v celoten mozaik. Iz zgodovine se lahko naučimo, da razcepa ni mogoče premagati. Humani jaz se ni okrepil, ampak se je zmanjšal.

6. PEDAGOŠKI UPOR

Z ločitvijo najstva od biti se je pedagoška misel že v stari Grčiji relativno osamosvojila. To najstvo je še danes sredstvo kritike etabliranih struktur. Tema upora v pedagogiki je med individualno in socialno pedagogiko, med konservativno in liberalno predstavo šole, med šolo, ki je le odraz družbenih razmer in šolo, ki jih bistveno določa. Edukacija je protisloven proces in odločanje za en pol vedno odprtih splošnih dilem je vedno tveganje, da bi bilo izpuščeno kaj bistvenega.

Pediček v svojem opusu nadaljuje ta prometejski greh upora svobodne misli proti etabliranim izobraževalnim strukturam. Pediček, znani slovenski pedagog, je ves čas branil resnico na svoji strani. Pedičku je holistična paradigma, ki je transcendentna, ker prehaja konkretnega posameznika, ustanovo in etablirane strukture, kot intelektualno disidentstvo in kot sredstvo boja proti socialističnim šolskim oblastem. Paradoksalno je misliti, da bi bila možna inertna šola v modelu nenehnega spreminjanja. Šola v holistični paradigmi pomeni, da je šola le en člen stalnega izobraževanja od rojstva do smrti posameznika in da je tudi naloga šole nenehno preraščanje njenih lastnih in tujih omejitev.

Vsak nadzor v bistvu, spodbuja samonadzor in vsak koncept je samo koncept. Formalnost napravi nadzor birokratski in tehnični. Nadzor je

supervizija, ki vzbuja tudi odpor. Družbeni nadzor⁹ ni že sam po sebi nezaželen. V odkritem ali prikitem smislu vedno obstaja in vzbuja odpor. Tema nadzora države nad šolo ali samonadzora učenca v šoli je prisotna tudi v pedagogiki, čeprav bolj v njeni praksi kot v teoriji. Glasser ima posebno teorijo, ki jo imenuje kontrolna in katere namen je motivirati učenca za učenje s samomotivacijo učitelja. Brez ustrezne avtoritete lahko učitelj samo neuspešno poskuša zlomiti odpor učenca do učenja.

Upor v družini nastaja zaradi skrajnosti in zlorab vzgojnih stilov. Vzgoja otrok je med od-učenjem starih, avtokratskih vrednotnih obrazcev in prisvajanjem novih, ki naj ne bi dajali občutka, da drug drugemu kratimo svobodni pretok energije, dela in kulturnega kapitala, ampak ga kvečjemu omejujemo. Če je družina zadnje zatočišče sveta brez srca, se zlasti otroci počutijo ne le omejene, ampak tudi prikrajšane. Odučenje od agresije⁹, ki se poraja iz vrednotne praznine in razosebljenosti, je v vzgoji za notranji mir, notranjo disciplino in sožitje.

Ni dobra niti prestroga vzgoja niti dopuščanje vsega otroku. Srednja mera je obvladovanje paradokсне intence. Le v prožni družini se otrok razvija večplastno. Otroci lahko postanejo odgovorni, prilagodljivi, ljubeči in ljubljeni posamezniki, če smo takšni že starši. Po drugi strani otroci starše tudi vzgajajo. Naša vest kot organ smisla nas opozarja, če se ne učimo opravljati funkcije razumevanja, tolažbe, sočutja, ohranjanja materialnega standarda.

Probleme edukacije se da misliti skozi poeme in antipoeme v smislu znanstveno-umetniške ustvarjalnosti. V tranziciji je postalo jasno, da človekove, toliko opevane in 'pedagogizirane' enotnosti ni, ampak je namesto nje le miselna konstrukcija. Na vprašanje, ali je ta konstrukcija, ki je pregnana iz javne šole, smiselna v alternativni šoli, ne more odgovoriti dobronamerna, čista znanost, ki je tudi sama v dilemi med 'da, prosim' ali 'ne, hvala'. Ljudskemu glasu ne bi veliko pomagala razsodnika Dostojevski in Nietzsche, ki sta očitala zahodni znanosti koristoljubni racionalizem. Dostojevski je vso včerajšnjo znanost zvedel na bernardovstvo (po Claudu Bernardu) in jo primerjal z nekakšnimi "repki" (beri: živčni končiči). Svet danes ni manj, ampak je bolj znevrotiziran kot je bil, celo do patološkega narcizma, da se komaj še prenaša. Spremembe v edukaciji presojamo alternativno znanstveno, vendar je pri tem potrebno upoštevati naslednje: 1. da se alternative nahajajo le znotraj racionalnosti, 2. da ni vse tako zelo alternativno, kakor se razglša, 3. ni vseeno, po katerem racionalnem modelu kdo presoja edukacijo.

6.1. Simptomatična polemika med Pedičkom in Kodeljo

V dilemi, ali je človek v svoji presežnosti tudi religiozno bitje, se Pediček odloča za slednje. Pri tem odpira prostor pluralnosti novih pedagoških praks in teorij, ne da bi 'vernim ali nevernim' vsiljeval svoje nazore.

Medtem ko Pediček hodi »Ob prenovi«, se Kodelja nahaja v prenovi. Zato prvi lahko izpostavlja še neuresničenega celovitega človeka vis a vis prenovi, medtem ko mora drugi zaradi realnega razmerja sil med državo in cerkvijo gledati na nerealizirane duhovno-religiozne strani človeka sicer ne vrednotno, ampak vsaj partijsko nevtralnno. Nevtralnno v pozitivnem smislu pomeni spoštovanje svobode drugega v pluralizmu interesov in upoštevanje avtonomije ustanov.

Skupno v polemiki med Kodeljem in Pedičkom ob ponovnem pojavu »nevtralne šole« je to, da tudi Kodelja sprejema vzgojo za vrednote in tudi Pediček ne sprejema doktrinarne, vsiljene vzgoje s klasičnim veroukom v šoli. Vendar pa Pediček predlaga tudi ukinitve ločitve Cerkve od države, kar bi bilo verjetno smiselno v novem srednjem veku ali znotraj katolicistične ideologije. Spor med Pedičkom in Kodeljo ni v odločitvi za enega od obeh členov napačne dileme »vzgoja v šoli da ali ne«, ampak v vprašanju, kakšna naj bo vzgoja. Medtem ko Pediček še vedno zagovarja intencionalnost vzgoje pred njenimi učinki, s čimer je možno opravičevati slabe, stranske in kontra-učinke oz. vplive z dobronamernostjo, pa Kodeljo (1995) zanimajo predvsem učinki. Zato v »Objektu vzgoje« demantira frazo iz polpreteklega obdobja o dveh subjektih vzgoje. Ni toliko pomembno, ali vzgojitelj ljubi gojenca, kot je pomembno, ali gojenec ljubi vzgojitelja. Če gojenec vzgojitelja v vrtcu ali šoli ne neha sovražiti, potem iz tega lahko sledijo razne negativne posledice. Gojenec mora zamenjati vrtec oz. se prešolati iz še tako dobronamerne (alternativne) šole ali pa mora vzgojitelj najeti varnostnika, da še lahko izpolnjuje svojo poklicnost.

Za Pedička nevtralna šola sredi 90. let ni več sprejemljiva v istem smislu kot na začetku 70. let, ker se tudi pojavlja v drugačnem, pluralnem družbenem kontekstu. Nevtralno šolo so v 70. letih negirali marksisti zoper Marxa (Kodelja, 1995a), danes pa jo zagovarjajo liberali zoper desne stranke. Nevtralna šola ni vrednotno, ampak je svetovnonazorsko nevtralna. Kaj to pomeni, je razvidno tudi iz uvajanja novega izbirnega predmeta v 7., 8. in 9. razred osnovne šole »religije in etika«. Na ta način se izteka diskusija o eno stranski dilemi: verouk v šole za in proti, ki se je začela že leta 1990 (Gaber-Kodelja), ki je tako rekoč rojstna letnica političnega pluralizma v šoli. Pediček in Kodelja se strinjata, da »verouk« v šoli ne pomeni konfesionalno katehetskega kurikula v šoli, vendar pa Pediček (1998) ne uporablja izraza religije (pluralno), ampak misli le na krščansko religijo. Če poznamo vprašanje, kaj je prej-jajce ali kokoš, potem se laže odločamo v dilemi, ali smo vsi prebivalci Slovenije najprej državljani ali najprej (potencialni) verniki. Tudi tu se ponuja enostranska dilema ali državljanske ali religiozne vzgoje. Odgovor je v pouku o religijah in državljanski vzgoji za državljane kot ateiste in pripadnike takšnih ter drugačnih verskih skupnosti.

OPOMBE:

¹ Etimologija fr. besede le revolte iz "revolvere" vrteti, zavrteti, obrniti nazaj kaže na dvoumnost upora. Upor ni nujno napreden, ampak je tudi nazadnjaški, rebellion, ne gre le za vojaške oblike upora, ampak tudi za najbolj abstraktne.

² Moč je tista zmožnost, ki uveljavi pasivno možnost. Če dejanskost (energeia kot entelecheia) postane dejanskost po dejanju act in actualitas, potem ostane sfinga moči nerazrešena. Aristotel je problem moči premislil tako, da ga je povezal s problemom gospostva, arche, pozneje pa sta bila povezana moč in avtoriteta (Pihler, 1990). Moči biti in pustiti biti je vezano na spremembo. Gramatološki um pomeni dekonstrukcijo Heideggerjevega branja metafizike.

³ Slovenski prevod 'odpraviti, presegati' in srbohrvatski prevod 'ukiniti' za Aristotelov termin 'anagein' in Heglov termin 'aufheben' sta razumljiva iz konteksta, iz katerega izhajata. 'Aufheben' ima pri Heglu naslednje pomene: 1. dvigniti, 2. negirati, 3. pomiriti, 4. ohraniti, ali po Hoffmeistru (Woerterbuch der philosophischen Begriffe, 1955; Hamburg, F. Meiner; str.92) 'elevare', 'detegare', 'tolere', 'konservare'. Pri nihanju iz ekstrema v ekstrem pozabljamo na posebnosti dialektične negacije oz. posredovane neposrednosti. Iz tega izhaja neobvladovanje razvoja.

⁴ Totalitarizem (lat. totum=celota) se povezuje z avtoritarnostjo, avtokratizmom, monopolnostjo, centralizirano močjo, politokratizmom v smislu nasprotja demokraciji. Fundamentalizem (lat. Fundamentum=temelj) je dvojnik totalitarizma. Obe skrajnosti nastaneta kot obramba delne celote/temelja pred poskusom nadomestitve z nečim drugim v medsebojni konkurenci (npr. socializem-nacionalizem).

⁵ Max Weber definira moč v odnosu do odpora. Pomeni mu "verjetnost, da bo nek akter v družbenem odnosu sposoben izvesti svojo lastno voljo kljub odporu". Webrovo teorijo družbene moči je razširil in poenostavil A.Etzioni. Razlikuje tri vrste moči:

1. koercivno ali moč prisile,
2. normativno in
3. utilitarno.

⁶ Koercivna moč pomeni sposobnost razpolaganja z negativnimi fizičnimi sankcijami (zapor, usmrtilcev). Koercivna moč je v fizičnih sankcijah represivne vzgoje. Normativna moč temelji na osebni identifikaciji učenca s šolo, prisila pa uničuje prav to identifikacijo. Model izključene tretje možnosti (z znamenitim tercium non datur) ponuja drugačna izhodišča in operativne izvedbe kakor model vključene tretje možnosti, ki ni nič manj legitim.

⁷ Frankl je pokazal na dve nasprotni smeri človekovega notranjega upora kot sta obupanje kljub uspehu in izpolnitev smisla kljub neuspehu.

- ⁸ Razlikujemo med osebnostno, emocionalno in racionalno zrelostjo. Vse to je človeška zrelost, h kateri se skušamo vzpenjati smislu rasti možnega v dejansko. V boju zmagaš ali podležeš samemu sebi, si močnejši ali šibkejši od sebe: odvisno od tega, kaj je zate močnejša strast.
- ⁹ Nadzor znanja je za Gramscija ključni dejavnik ideološke dominacije. V spremenljivem svetu naj se tudi javna šola spreminja, vendar ostaja primarni ideološki aparat države (Athusser). Šola postane znanstveno in kulturno-politično, pedagoško organiziran proces spreminjanja (Pivac, Apple).
- ¹⁰ Genezo agresivnega subjekta opisujeta Adorno in Horkheimer v dialektiki prosvetljenstva in iz nje izvajata avtoritarno osebnost. Latinski izraz (sub-jacere= pod-vreči) subjekt izhaja iz starogrškega hypokeimenon-podstat. Grki so za Burkhartha imeli 'panoramatične' (gr. pan horao) oči, ki jim je vse vidno.

LITERATURA

- Adorno Teodor (1956): *Authoritarian Personality*.
- Anders Guenther (1985): *Zastarjelost čovjeka*. Beograd, Nolit.
- Camnus Albert (1980): *Mit o Sizifu. Uporni človek*. Nobelovci, Ljubljana, CZ.
- Fink Eugen (1984): *Fenomeni ljudskega postojanja*. Beograd, Nolit.
- Frankl Viktor (1994): *Volja do smisla*. Celje, Mohorjeva družba.
- Havel Vaclav (1994): *Živeti v resnici*. Celovec, Mohorjeva družba.
- Hegel F. W. (1998): *Fenomenologija duha*. Ljubljana, Analecta.
- Heidegger Martin (1991): *Platonov nauk o resnici*. Ljubljana, Phainomena.
- Kodelja Zdenko (1995): *Objekt vzgoje*. Ljubljana.
- Novak Bogomir (1995): *Demokracija in totalitarizem v politični kulturi*. Teorija in praksa, št. 3-4, str. 299-309.
- Pečjak Vid (1990): *Psihološki model upora*. Anthropos, št. 3-4, str. 209-223.
- Pediček Franc (1998): *Ob prenovi šole. Kritični pedagoški pogledi*. Ljubljana, Jutro.
- Schuller Robert H. (1977): *Trdi časi minejo, trdni ljudje ostanejo*. Celje, Mohorjeva družba.
- Rutar Dušan (1997): *Uvod v postmoderno psihologijo. Učbenik za srednje šole in občo rabo*. Jutro.
- Therborn Goeran (1987): *Ideologija moči in moč ideologije*. Ljubljana, CZ.
- Trstenjak Anton (1985): *Človek bitje prihodnosti*. Ljubljana, SM.
- Vranicki Predrag (1994): *Ueber den Character der bisherigen Revolutionen*. Anthropos, International Issue, 26, str. 37-53.

Dr. Vekoslav Grmič

SLOVENSKO UPORNIŠTVO

Ivan Cankar je zapisal pomembno misel: "Močan si, o slovenski narod. Tisoč in petsto let krvaviš, izkrvavel nisi." Takšna je pač zgodovina slovenskega naroda, ki je bolj podobna križevemu potu, kakor mehki poti ali široki cesti v življenje.

Naš narod so vedno stiskali od severa in pozneje tudi od zahoda in ga preganjali z njegove zemlje ali ga kvečjemu hoteli imeti za sužnja na lastni zemlji. Tako so Slovenci bili vedno življenjsko ogroženi in jim ni bilo dano, da bi v miru živeli, ohranjali svojo identiteto in se svobodno razvijali po "svojih postavah" in običajih.

Že evangelijsko sporočilo ljubezni so jim oznanjevalci tega sporočila prinašali tako, da so jim hkrati vsiljevali tujo miselnost in jim jemali svobodo, prinašali so torej oznanilo o bratstvu in sestrstvu za ceno suženjstva. Takšno je bilo misijonsko delo germanskih "blagovestnikov" pod vodstvom in zaščito germanskega meča. Razumljivo je zato, da so se upirali temu "pokristjanjevanju", saj je bil v nevarnosti njihov obstoj in besede o ljubezni in bratstvu vseh ljudi, nikakor niso potrjevale nasilja in zaslužnjevanja, ropanja najdragocenejše življenjske vrednote – svobode. Čeprav so končno podlegli v tem neenakem boju, so vendar hkrati tudi spoznali, da se bodo samo na tak način lahko ohranili kot narod, če bodo sprejeli krščanstvo in znali razlikovati med vsebino evangelijskega sporočila in načinom, kako so ga, za kakšno ceno so ga morali sprejeti. Vsekakor je upor imel svoj pomen in tudi pozitivne posledice tako za krščansko vernost, kakor za slovensko samozavest. Krščanstvo je bilo res njihovo in je dobilo sčasoma vedno bolj njihov pečat. Upori niso bili zaman. Utrdili so njihovo odporno moč nasproti Germanom-Nemcem, ti so jih morali sprejemati kot po veri enake sebi, čeprav so jim politično vzeli samostojnost.

Krščanska vera je Slovencem dajala moč in jih spodbujala v času turških vpadov, da niso klonili pred to veliko nevarnostjo, temveč so se v zaupanju v Boga branili, kolikor so se mogli, o čemer nam pričajo obrambni tabori, ki so jih zgradili okrog cerkva in legende, ki so nastale v zvezi s tem njihovim bojem. Hkrati pa so kot kristjani želi vsaj priznanje svojih sosedov za svoje junaštvo. Dobro je znano, kako je tudi Primož Trubar poskušal Nemce prepričati o potrebi podpore reformaciji zaradi turške nevarnosti.

V času reformacije je še posebej napredovala rast samozvesti Slovencev zaradi slovenskih knjig, ki so jih dali svojemu ljudstvu v roke slovenski reformatorji. Te knjige so v resnici pomenile prav tako poglobitev pristne evangelijske vernosti in hkrati boljše spoznanje evangelijskih vrednot enakosti vseh ljudi pred Bogom, pravičnosti iz ljubezni, kar pa je imelo za posledico tudi odločno zavzemanje za evangelij in prebujanje narodne zavesti obenem z ljubeznijo do slovenskega jezika in celo vsega južnoslovanskega sveta ter čuta za svobodo krščanskega človeka. Vse to je samo krepilo v Slovencih duh upornišтва do vsega, kar je kakorkoli pomenilo kratenje svobode, in možnost za nemoten kulturni razvoj.

Tudi kmečki upori pomenijo poseben izraz tega upornišтва, te obrambe lastne identitete in duhovne rasti slovenskih ljudi nasproti tujim fevdalnim gospodom in njihovem brezsrčnemu ravnanju s podložniki. Pri tem ne smemo prezreti, da je slovenskemu ljudstvu zopet vlivala poseben pogum vera, čeprav so bili predstavniki verske institucije v teh uporih večinoma na strani fevdalne gospode, kolikor sploh niso bili sami fevdalci in branitelji svojih "pravic". "Tlačani" so se pač dobro zavedali, kakšen je nauk evangelija in kakšna je pravičnost, ki jo ta nauk utemeljuje. To spoznanje jih je vodilo ves čas njihovega upravičenega boja in jih še posebej navdihovalo v času socialnih revolucij, boja za demokracijo in osnovne človekove pravice ter svoboščine. Narodna zavest pa je ob kulturnem in vsestranskem delovanju narodnih buditeljev v 19. stoletju dosegla svoj vrhunec. Njeni sadovi so se posebej pokazali v začetku 20. stoletja.

Slovenski pesniki in pisatelji so še posebej budili v narodu duh upornišтва in prizadevanja za pravice slovenskega naroda, enako pa so prav tako delovali slovenski politiki in gospodarstveniki, kar je obrodilo svoje sadove v času taborskega gibanja in pozneje v majniški deklaraciji leta 1917. Slovenski narod je takrat v izredni meri pokazal svojo moč v enotnosti kljub svetovnonazorskim razlikam. In tako je prišlo do osvoboditve izpod tisočletje trajajočega nemškega gospostva v južnoslovanski državi Srbov, Hrvatov in Slovencev po 1. svetovni vojni leta 1918. Kakšen je bil tedaj duh upornišтва, ki se je razodel tudi v delu A.M.Slomška, sta pokazala s svojim nastopom dr. A. Korošec in general Maister. Pokazali pa so to tudi slovenski vojaki s svojim uporom v Judenburgu leta 1918.

Gotovo pa predstavlja naravnost izbruh duh upornišтва v času okupacije v letih 1941-1945, ko je tudi ogroženost slovenskega naroda dosegla svoj vrhunec, saj je bil slovenski narod kratko malo obsojen na smrt. Nobene žrtve se niso ustrašili tisti, ki so začeli ta oborožen odpor in tudi ne sploh sodelavci OF, ki so se množično odzvali klicu domovine, pa prav tako pozivu k obrambi temeljnih človekovih pravic in krščanske civilizacije. Zopet so se v tem boju povezali Slovenci z različnimi pogledi na svet, ki pa so se dobro zavedali, da je narodnost tista osnova, na kateri je mogoče zidati vse druge vrednote, kakor je povedal že A.M.Slomšek.

Imel je torej prav E.Kocbek, odločen Slovenec in kristjan, ko je zapisal: "Druga pot nas bi pripeljala do moralnega razkroja, fizične ohromelosti in nazadnje do popolnega uničenja." Takšna pot upora, ki so jo takrat izbrali najbolj zavedni Slovenci, pa je bila vsaj v neki meri kronana z "zedinjeno Slovenijo" v SFRJ, predvsem pa s preoblikovanjem narodnega značaja, kakor se je to pokazalo v času popolne osamosvojitve in ustanovitve lastne države R Slovenije.

Kot rdeča nit se torej vleče slovensko upornišтво skozi vso zgodovino slovenskega naroda in nič ni moglo pretrgati te niti. Prav upornišтво je reševalo slovenski narod pred uničenjem in budilo v njem tako voljo do življenja kakor do vsestranskega kulturnega razvoja. Zaupanje v ta duh upornišťva nam lahko tudi kaže svetlo pot v prihodnost ter nas naravnava nanjo.

Lahko pa bi rekli celo, da je na svoj način v neki meri pozitivno vplivala na slovensko upornost tudi poglobljena vernost – evangelijska vernost slovenskega človeka. In na izročilo močno navezana "ljudska pobožnost" prav tako ni imela vedno negativnega vpliva v tem pogledu. Gotovo pa je žal treba izreči prečesto drugačno sodbo o verski instituciji – Cerkvi na Slovenskem.

Dr. Jurij Zalokar

UPORNIŠTVO KOT DEL OSVOBAJANJA IN USTVARJALNOSTI

Najprej beseda o uporništvu. To je beseda, ki je prenaplaščena. Je samo en vidik nečesa veliko pomembnejšega: osebnega, družbenega in narodnega osvobajanja; ali drugače: osebna, družbena in narodna ustvarjalnost. Rast v Dobrem.

Del te ustvarjalnosti je uporništvu. Tak je bil boj med drugo svetovno vojno proti okupatorju. Toda ustvarjalnost se je razodevala tudi v vseh naporih po osebni in družbeni preobrazbi. Požrtvovalnost in žrtvovanje samega sebe sta izpričali moralno veličino človeka. Tisto, kar zgrešeno imenujemo "revolucija", je bila v resnici evolucija, se pravi razvoj, ki je v raznih zgodovinskih okoliščinah tudi skokovit.

Razvoju in ustvarjalnosti ter obenem moralni preobrazbi nasprotna smer je bila smer reakcije. Izražala se je v sodelovanju z okupatorjem, v oportunizmu, v strahopetništvu, vojnem dobičkarstvu itd. Protimoralna osnova vsega tega je bila gola sebičnost.

Ustvarjalnost mora seveda biti vedno sveža in samoočiščevalna. Od nekdaj je največja nevarnost zanjo čas, ko postane vodilna sila. Pridružijo se ji povzpetniki in kolaboracionisti, ki postanejo vir njenega onesnaženja in sprevrženja.

Če naj bo ustvarjalnost zvesta svoji nalogi, mora biti kar se le da široka. Tako osebna kot družbena, narodna in duhovna. Seveda pa so obdobja, ko mora biti v ospredju samo ta ali oni vidik.

Uporništvu je eden od takih vidikov. To v polnosti velja tudi za našo NOB, ki pa je znala v najtežjih časih vseeno ohraniti širino. Po tem globljem bistvu je bila v okupirani Evropi nekaj enkratnega. Vrednost NOB je prav v njenem bistvu in ne v sencah, ki so jo ogrožale. Vemo za temne oblake, ki so že med vojno tu pa tam načeli svetli lik osvobodilnega boja. Še več oblakov se je zbralo, ko je boj zmagal. Toda vse te sence, pa najsi so bile še tako temne, v nobenem primeru ne morejo izničiti osvobodilnega boja. Današnji poskusi, da ves boj zvedemo samo na sence in ga razvrednotimo, je samomorilno početje istih ljudi in miselnosti, ki je dovedla do narodne izdaje v letih 1941-1945.

Tudi uporništvu zoper pojave, ki so po zmagi NOB zavirali in pačili razvoj, je imelo v sebi kal upravičenosti. Toda zelo hitro so to uporništvu preplavile sovražne in sebične sile, ter ga povsem razobličile v samo še eno obliko izdaje naroda, ki se je potem iz desetletja v desetletje s pomočjo tujih obveščevalnih služb še bolj razmahnila. Kar izdaji ni uspelo v vojni, ji je

uspelo v miru. Ljudje so vse bolj izgubljali kompas. Vse bolj jih je privlačilo potrošništvo Zahoda. Nastala je nova oblika hlapčevanja tujcu, ponotranjena. Osebna, socialna in narodna zavest je pri tem hiral v prid rakaste razrasti golega pridobitništva in sebičnosti. Mnogi literati so postali glasniki rakastega ugonabljanja samega sebe. Uničevali so besede, stavke, smisel. Velikokrat samo zaradi kake malenkostne osebne razžalitve ali krivice, ki so jo doživeli. Tako so pritegnili še druge, ki so doživeli kako krivico.

To novo, zlagano upornišstvo ne pozna rasti. Zna samo cepiti. Zato seje nesrečo, nezaposlenost, razpad družin in morale. V njem ni ustvarjalnosti, ni sočloveka, ni duha. Kar temu "uporništvu" manjka, skuša nadomestiti s kulisami o Trgu, demokraciji, človekovih pravicah, narodu, veri itd.

Gre za reakcijo v polnem pomenu besede. Služi oživiljanju preteklosti. Vrača se k okameninam. V cerkvah je to novi klerikalizem, na desnici v politiki je to novi fašizem s "človeškim" obrazom, na levisi pa oživiljanje izpraznjenih oblik nekdanjega in sedanjega socialdemokratskega politikanstva. Vse to so koraki nazaj, rakova pot. Ko vodijo narod v samomor, so še posebno nevarni zaradi lepo zvenceh gesel, ki ljudi prevarajo. Zlaganost teh korakov in početja najboljšo dokazuje najbolj primitivni rasizem in šovinizem, s katerim rušijo vse, kar je slovenska kulturna misel gradila od 18. stoletja naprej. Danes že vemo, da so bile tudi vse parole o suverenosti in neodvisnosti navadna slepilna laž: vsa politika pospešeno hiti uzakonjati diktat Evrope.

Zaradi strahotnih izzivov časa je potreben pogled naprej. Najprej je potrebna ustvarjalna vizija. Potrebna je vsestranska strategija razvoja. Še vedno je to združena Slovenija, ki je nikoli ne bomo ustvarili v Evropi brez meja, kot slišimo slaboumne napovedi. Evropa hoče biti od tistega, ki ima kapital. To pa pomeni: množili se bodo tuji menedžerji, njihove družine, tuja multikultura, tuje šole... Kako torej obvarovati in dograditi temelje slovenskega bivanja? Kako se upreti tržnemu globalizmu? Kako se upreti cepitvi sveta po diktatu Novega svetovnega reda, nove scientološke, odprte in kakšne še vse "revolucije"? Kako se upreti revanšizmu cerkve in desnice? Kako se upreti spet nastopajočemu germanizmu, da ne potujči naše dežele enako, kot je potujčil njeno srce, Koroško?

Kako se upreti sodobnim -izmom in ideologijam blagostanja? Kako očistiti najlepše besede: Resnica, Ljubezen, Dobrota, Vera? Kako se osvoboditi lažnih dušebrižnikov s pozlačenimi oblačili in maziljeno govorico?

Kako se iztrgati iz vseh enostranosti in vseh posploševanj, zraven pa iz prepadov dvojnih meril, dvojne morale? Kako dojeti, da Kapital ni edino vprašanje, niti Trg? Del ekonomije je tudi psihologija, sociologija in obratno. Npr.: kako najti način, da dobijo najvažnejša mesta najboljši, in ne obratno, kot je zdaj?

Resnična ustvarjalnost teži k dobremu, je "Za". "Za" daje smer in moč. "Za" preprečuje demoralizacijo in da pogum. Seveda je potreben tudi "Ne", toda uspeh je možen le, če je "Za" izpred "Ne".

VLADO HABJAN

Malo me moti beseda upornišтво, kajti upornišтво je lahko samo nekakšno anarhično razsajanje. Mislim, da je potrebna beseda uresničevanje. V slovenskem zgodovinopisju, zlasti pa v zgodovinopisju, ki sega v NOB, vidimo, da večina piscev piše samo obrobne dogodke, posamezne pasuse. Za Mikužem je le malo poskusov celovitega pregleda, ki ga pa krvavo rabimo. Lahko opravičimo zadnjega domobranca ali pa četnika po človeški plati – ko pa je prejel okupatorjevo plačo, se je začel pri njem moralni problem. Lahko se zgodi, da je včerajšnji razbojnik šel v partizane, po svoji preteklosti je sicer malo grešnika, v perspektivi razvoja pa je delal prav. Isto velja za slovenskega mobiliziranca v nemško vojsko – šel je v nemško vojsko za preživetje družine, vse to mu lahko oprostimo, ampak mu ne moremo oprostiti za tisti trenutek, ko je bilo mogoče iti v gozd, ali k Rusom, ali k Angležem, kajti vsak od nas ima neko moralno oz. materialno dolžnost, da se uresničuje, ne sam osebno, ampak v širšem krogu. Zakaj to govorim? O našem partizanstvu lokalno ali obrobno pisanje ne daje jasne slike. Zavedajmo se, da moramo zgodovinsko ocenjevati celih 1300, 1400 let. Šele potem bomo videli, da so bili vsi naši upori v bistvu ustvarjalni, nismo se dali pod tujo peto, ali tujo dominacijo ali nam nenaklonjeno ideologijo.

Naše zgodovinopisje je pisano v bistvu formalistično. Zdaj imamo državo. Zato moramo v naši preteklosti najti elemente državnosti, tudi poskuse, ki se niso uresničili. Zdaj moramo gledati, kako bomo našo državnost nekaj stoletij, če ne tisočletij ohranili.

Vrniti se je treba k revoluciji – prva revolucija je pokristjanjevanje, zlasti v okviru salzburške nadškofije, nekoliko manj pa v oglejskem patriarhatu. Tega niso odkrili naši zgodovinarji, tudi jaz ne, ampak sem povzel po avstrijski zgodovini. Avstrijski zgodovinarji popolnoma jasno povedo, da ostanki samostana pri Spittalu pričajo o nad petdesetletni vojni proti salzburški obliki pokristjanjevanja. Petdeset let so se upirali – štiri velike vojne so bile, strahotne krvavitve. V dveh vojnah so Slovenci – poganski odličniki celo zmagali, v dveh pa totalno pogoreli. Tukaj je bil naš prvi državniški vzpon, pa tudi naš prvi padec.

Drugi padec je bil, ko se naš človek v obliki zrelega fevdalizma, zlasti celjskih knezov, upira – ta fevdalec se iz našega prostora in naših možnosti upira salzburški cerkveni dominaciji in Habsburžanom. Zato je naš in ne zato, ker ima nekaj več ali manj kapljic naše krvi. Še ena oblika iz naših možnosti v našem prostoru: celjski poskus, povezan z goriškimi, propade; potem protestanstvo, ki nas nacionalno dvigne; in turški vdori, ki niso bili samo minus – seveda pa jih ne zagovarjam, to je bila strahota! Ampak tisti čas nobeden nemški kolonist ne pride v naš prostor in tako so nam Turki paradoksnoma omogočili, da smo se nacionalno ohranili. Sicer se ne bi, kajti Nemci že 1500 let iščejo možnost, kako priti do Tržaškega zaliva in v Sredozemlje itd.

Zdaj pa partizanstvo. Ta zadeva ni bila taka kot jo skuša obdelati kakšen lokalni zgodovinar: da se je začel neki razbojnik malo streljati, drugi so se ga bali in so šli v farovž ... To je bilo čisto nekaj drugega. Uresničevalni interesi slovenskega naroda so bili takšni, da so rekli: Zdaj je pa čas! Zgodovinsko naključje je zgostilo to situacijo. Musolini in Hitler pritiskata in tisti, ki so vodili to gibanje, se strateško vprašajo, kaj narediti? Zelo preprosto: Jaz ne morem iti v zavezništvo s Hitlerjem in Musolinijem, treba je iti v zavezništvo s Stalinom, tudi Churchill je moral iti v to zavezništvo, kolikor je komunizem sovražil. Tega zavezništva me danes ni čisto nič sram, ampak sem zadovoljen, da se je tako izteklo. Dosegel sem to, da sem mobiliziral zlasti primorsko ljudstvo kot najbolj intenziven primer. S tem nisem samo koristil Primorcem, ampak na nek način tudi velikim državam, saj je to opozorilo na voljo malih narodov.

Naša samostojnost je torej posledica tisočtristo, tisočštiristoletnih uporov, pa jo bomo tudi zgubili, če v prihodnosti ne bomo znali iti v Evropo. Kaj bom hodil v Evropo? V Evropi sem že tisoč štiristo let. Evropa mene bolj potrebuje. Moram se zavedati svojega geošahistično in geostrateško izredno pomembnega položaja. To rabi Evropa. Če tega ne povem dovolj jasno, potem sem izgubil katerokoli svojo prednost.

Dr. FERDO GESTRIN

Pojmi, o katerih govorimo, so rez izrazito večplastni. To je povezano s človekom kot naravnim bitjem na eni strani, na drugi strani pa tudi s človekom kot sestavnim delom družbe, družbenim in zgodovinskim bitjem. Ena osnovnih lastnosti človekove biti je upornost, odpornost, čeprav je med tema pojmomoma razlika. Upornost je v družbenem in zgodovinskem smislu popolnoma legitimna zadeva za vsakega člana določene družbene enote. Še več, rekel bi s pesniškimi besedami pesnice Katičeve v pesmi Domovina :

Revolucija, revolucija mora bit,
ko ljudstvo ne more več jarma nosit.

Torej je tudi revolucija kot vrh upornosti prav tako legitimna. Zato je vse, kar jo zanikuje, zgodovinsko brisanje. Poudaril bi še eno misel: Upornost poganskih Slovencev ali Slovanov, saj še nismo bili etnično formirani, proti pokristjanjenju salzburške forme in oblike (ki je bila različna od irskega načina pokristjanjevanja, ki ga je vsaj del prednikov poznal), bi bila glede na poznejši zgodovinski razvoj označena kot negativni upor. S tem hočem poudariti, da je zelo pomembno, kam je usmerjena upornost. Ta je odvisna od cele vrste elementov. V končni posledici pokristjanjevanja smo se vključili v novo civilizacijo, ki se je tedaj uveljavljala v evropskem prostoru in bo vsekakor resnična trditev, da bi že tedaj izginili, če ne bi bili naši slovanski predniki prešibki in bili kot taki poraženi. Sicer bi se nam lahko zgodilo kot polabskim Slovanom, ki so

izginili v pokristjanjevanju z ognjem in mečem. Vsaka upornost ima, tudi če je zatrta, tudi če je navidez negativna, pozitivne posledice. Zato je zgodovinsko gledano prav, da se družbene enote upirajo. S tem je poudarjena možnost ohranitve in rasti.

JOŽE DEŽMAN

V tem kontekstu se vračam k drugi svetovni vojni. France Bučar je v svoji sistemski analizi takratnega dogajanja opredelil tako partizansko kot protipartizansko stran kot poraženca. Sam sodim, da so ti naši predniki oboji zmagovalci. S tem, da bo potrebno tako časovni kot vsebinski okvir ocenjevanja vsebine in posledic njihovega delovanja korenito razširiti in poglobiti. Tako bomo dobili okvir, v katerem bomo lahko primerjali zgodovinske učinke naše upornosti od začetkov do sodobnosti.

ZDRAVKO KLANJŠČEK

Že štirideset let preučujem vojaško zgodovino in po moje premalo govorimo o širših povezavah in okvirih našega narodnoosvobodilnega boja in vprašanj, povezanih z njimi. Npr. pri španski državljanski vojni imamo legalno izvoljeno republikansko vlado in Francov upor je upor proti legitimni oblasti, je nezakonit. Slovenci so v španski državljanski vojni branili zakonitost pred nasiljem. Potem dogajanja v zvezi s uporom proti fašizmu na Primorskem med obema vojnoma. Odpor proti fašizmu je bil upor proti nasilju. Tudi narodnoosvobodilna vojna je upor proti nasilju. Bila je okupacija, razseljevali so nas, ogromno bogastva so nam izropali. Tudi v času informbiroja je šlo za nasilje Sovjetske zveze nad Jugoslavijo, ki se je temu nasilju uprla. Ta element upiranja Slovencev proti nasilju v vsej sodobni zgodovini moramo bolj poudarjati tudi v reviji Borec.

AVGUST VRTAR

Naj spregovorim nekaj besed o posebnih pogojih odpora med drugo svetovno vojno v Sloveniji. Splošni pogoji v okupiranih državah so bili podobni. Povsod je bil okupator krut, posebno trda je bila njegova politika v Jugoslaviji in na Poljskem. Politične elite v okupiranih državah so ali sodelovale z okupatorjem ali pobegnile v tujino ali se pasivizirale. Tako je bilo tudi v Sloveniji. Slovenska posebnost pa je, da je prišlo do upora brez države, brez državne oblasti proti okupatorju. Do upora je prišlo celo proti volji lastne politične elite, najsí je sedela v Ljubljani ali Londonu (in večinoma pristala v kolaboraciji). Drugo je, da je prišlo do oboroženega boja v partizanski obliki oz. kasneje v kombinaciji partizanskega in frontalnega bojevanja. V skladu s tem je nastajala tudi originalna partizanska vojaška veščina, partizanska taktika in strategija. Tej številčnejši, bolj izurjen in opremljen okupator ni bil kos. Temeljila je na množični ustvarjal-

nosti, motivirani z odločno željo po nacionalni in socialni osvoboditvi. Vzporedno s krepitvijo oboroženega boja se je razvila oblast, ki je opravljala vse funkcije. Vse to ustvarjanje je posebnost slovenskega in jugoslovanskega upora. Cilj upora je bil operacionaliziran v točkah Osvobodilne fronte. Ta cilj je zagotovil množično podporo tako gibanju kot oboroženemu odporu.

Dr. MITJA VELIKONJA

Ne bi rad, da bi se razprava o slovenskem uporništvu zreducirala samo na vojaško zgodovino, na vojaški vidik slovenskega uporništva. Mislim, da smo Slovenci bolj kot narod meča predvsem narod peresa in knjige. Pero je bilo v slovenski zgodovini pogosto ostrejšje od meča. To je v današnji razpravi v definiciji uporništva po krivici prezrto. Ne gre samo za uporništvo zoper takšne ali drugačne opresivne režime. Opozoril bi, da se celotna zgodba ne zaključi samo pri nekih oboroženih spopadih, ampak da bi ravno na kulturnem nivoju videli dinamiko uporništva, ki se ves čas pojavlja. Zanima me tisti vidik, ko uporništvo doseže nek politični cilj, nato pa samo postane pasijon nazadnjaštva. Če uporabim besede Adorna in Horkheimerja, da je točka, ko samo razsvetljenstvo postane tisti lik, ki potrebuje neko novo razsvetljenstvo, proti kateremu se bori. Mislim, da iz razprave ne bi smeli izpustiti celotne slovenske kulturne zgodovine, ki je, če pogledamo 20. stoletje, zgodovina ne polemik, ampak zgodovina obračunov s tistimi, ki so svobodno mislili in si upali ostriti svoje svinčnike. In da ne dokončamo razprave z letom 1945 oz. 1991, ampak da opozorimo na vse dogodke v letih po drugi svetovni vojni – nekateri izmed nas smo proučevali posamezna obdobja slovenske zgodovine (ekipo okoli revije 57, študentski upor od leta 1968 do 1972, sedemdeseta in osemdeseta), kar je tudi prispevalo k politični in vojaški osamosvojitvi Slovenije leta 1991.

Dr. BOGOMIR NOVAK

Ta dopolnitev je smiselna. Ne gre le za vojaški odpor, ta ima v celoti le parcialen pomen. V širšem kontekstu gre za samorealizacijo, ne samo za upor. Upor je svoboda od nečesa, upiranje temu, kar je že. Kaj pa sam hočeš, kje pa je pozitivna stran, o tem pa še nismo govorili. Upor je potrebno orientirati. In odgovor na to, kje je cilj odpora, je kulturni odgovor. Zato se NOB pogosto označuje kot kulturna revolucija, ne ravno z ekvivokacijo v kitajskem smislu.

JOŽE DEŽMAN

Potrebno je iskati odgovor tudi na ravni posameznika. Danes je položaj na nek način shizofren, saj se uradne, kolektivne resnice in recimo

družinske ali osebne resnice, strahotno razlikujejo. V prejšnjem sistemu je uradna, vladajoča partijska resnica stala proti ostalim resnicam, ki so bile nižje sistemske ravni, zdaj se pojavlja kolizija resnic na kolektivni ravni in sproža dinamiko prehodov iz družinske in osebne sfere v javno, državno. Osnovna pravičnost ima za kohabitacijo poseben pomen. Dr. Kostnapfel je eden redkih, ki je tudi na ravni znanstvene analize skušal diagnosticirati posledice vojne predvsem na partizanski generaciji in sicer v svojih psihiatričnih študijah. Opozarja na izrazito posebnost. Ljudje so pripravljeni kritično govoriti o drugih, zelo redko se srečujemo s pripravljenostjo kritično govoriti o sebi. Slovenska napetost, ki se usmerja v hetero- ali avtodestrukcijo, je zelo velika. Afirmativnih prvin, ki gradijo to družbo, pa poznamo razmeroma malo. Na ljudski ravni, tako v ljudski vernosti kot v drugih ljudskih preživetvenih ideologijah pa odkrivamo tiste kulturne in etično utemeljene upornostne prvine, ki ob elitno-kulturniški uporniški potenci predstavljajo ljudskopreživetveno potenco, ki zasluži ustrezno pozornost v obeh dimenzijah – v odkrivanju stiske dobe in v odkrivanju odgovorov nanjo.

Dr. JANKO KOSTNAPFEL

Naj začnem pri poudarku na kulturnem delovanju in kritičnosti do vsakodnevnega življenja in stvari. Čim bolj presojam, berem, študiram, razmišljam, tem manj vem. Stvari so skrajno komplicirane. Zato bi začel z dopisovanjem med Einstetinom in Freudom leta 1932. Takrat je Einstein pisal Freudu, svojemu tudi narodnostnemu ali verskemu kolegu, pismo (objavljeno v zbirki pisem z naslovom: Zakaj vojna?), v katerem ga sprašuje – njega, ki da ve vse o človeku – zakaj vojne. Izmenjala sta več pisem. Freud kaj posebnega ni odkril. Na koncu je rekel, da upa, da bosta civilizacija in kultura povzročili, da bodo vojne nekoč prenehale.

Freud je priporočil, da se proti vojni lahko borimo le tako, da bi se vsi zavzemali za eros v najširšem pomenu besede, ne le v ljubezenskem, ampak v ustvarjalnem, delovnem, raziskovalnem, skratka pozitivnem prizadevanju. Poleg te težnje po erosu bi se morali truditi, da bi internacionalizirali naše temeljne nagone (Nagonov, genetsko gledano, pa je menda okoli 25.000 v naših celicah. Niso vsi negativni.). To je Freudovo priporočilo.

Še ena njegova misel pa je, da je vsak eros vedno legiran (torej pomešan) z agresivnimi, destruktivnimi nagoni, začnši seveda s seksualnim aktom. Eros je vselej legiran z agresijo.

Kako stvari stojijo? Nisem žalosten samo zaradi domačega in balkanskega položaja, ampak se nasploh bojim, da stvari ne gredo preveč dobro. Zdi se mi, da v isti sapi, ko človek raste in postaja v eni smeri v erotičnem smislu bolj dober, da pa po drugi strani nastopa tudi destruktivna nota. Kaj bo na koncu pretehtalo, ne vem.

Na balkanskih prostorih govorimo o eni ali drugi zmagi, osvoboditvi, osamosvojitvi in o ne vem čem vsem, nič pa ne rečemo, ali pa zelo redko, da je v teh naših zmagah upor proti pritiskom, proti zlu, proti reševanju s silo.

Vojna in upor sta več ali manj kratkotrajna, nekaj let morda. Večji problem je povojno obdobje. In vse, kar se je dogajalo tudi na naših tleh v povojnem času negativnega, žalostnega, je rezultat te grozotne vojne. Pride do nepravilnega, nečloveškega ukrepanja, do preganjanja določenih kategorij ljudi (npr. vernikov). In to je večkrat hujše kot vojna sama. Tako s psihološko/psihiatričnega stališča vse skupaj vidim precej pesimistično.

Poglavitno je, da bi vsak posameznik razvil svojo erotično komponento in se zavzemal za to, da bi internaliziral svoje agresivne tendence. Internalizirati zlo je torej edina pot. To pa nam slabo uspeva. Ko gledam televizijo, berem časopise itd., v nastopanju vseh strank agresivne porivke prevladujejo.

Upor ali antiagresija ima seveda svoje razloge. Razloge ima v frustraciji, notranji stiski. Nobene agresije ni brez moje frustracije, ali frustracije skupine ali naroda. Kadar nimamo stisk, lahko prijateljsko sedimo skupaj. Po matematičnem zakonu je agresija rezultat frustracije. Ta pa je blokada na poti do cilja, ki smo si ga zavedno ali nezavedno zadali. Albanci so frustrirani na celi vrsti kategorij, prav tako Srbi. Tu je tudi kategorija strahu. Albanci so se od leta 1945 s tristo tisoč pomnožili na dva milijona danes. Kako bi bilo, če bi se vzporedno kaj podobnega zgodilo v Sloveniji. Eni in drugi so frustrirani. Zato so upori in konec koncev vojne.

Kaj storiti? Voditelji bi se morali zavzemati za reševanje frustracij tako, da bi vsakemu dali, kar mu gre. Pa ne gre samo za Albanijo ali Jugoslavijo. Kaj je počela npr. Thatcherjeva na Falklandih, kaj je z Baski, pa na Koziki... O tem, da je treba narodu, skupinam dati tisto, kar jim gre, govori tudi Einstein. Tako se da izogniti krizam.

FRANC BEVC

Razprava mi je všeč. Prav je, da izpostavimo, zakaj človek postane upornik. Lansko leto je Miloš Mikelc govoril o prazniku upora kot prazniku vseh uporniških generacij. Vprašala sva se, če je nastala kaka pesem ob letu 1991. Poznam le eno.

Kaj se dogaja s človekom. Poglejmo besedo domovina. Za vse, ki smo bili rojeni v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni, je domovina kar precej pomenila. Ko pa živiš mesec dni na Kosovu in ko vidiš, kaj ta domovina počne zoper Albance, svoje državljane, začneš razmišljati o tem, da domovina le ni tako širok pojem. Spet se vrneš k sebi. Domovino poznaš le skozi to, kar doživljaš. Za slovenske policiste, ki se jih je kar nekaj sto zvrstilo na Kosovu, je po tej izkušnji domovina kar hitro postala Slovenija. In zato v vrstah policije ni bilo težko dobiti sodelavcev za zoperstavljanje zvezni oblasti.

Upor, nobena vojna ni lepa. K sreči je aktivni del odpora z vrhom v desetdnevni vojni prešel brez posebne škode. Žal se Slovenci zbudimo le ob žrtvah. Na osamosvojitve smo se pripravljali v čistem miru. Nismo pa pripravljali samo prijetnih ukrepov. Če za drugo svetovno vojno govorimo o likvidacijah, potem o terorizmu, pobojih ipd., pa smo mi pripravljali "pasivizacije", koga bomo "pasivizirali", zakaj ga bomo "pasivizirali" itd. Pa k sreči tega ni bilo treba početi.

IVAN DOLNIČAR

Da kaj nastane, mora nekaj časa trajati. Zato ni nič posebnega, če ni nastalo pesništvo ob letu 1991. Zato pa imamo 12.500 pesmi upora iz let 1941-1945, 3.500 jih je objavljenih v štirih zajetnih knjigah. Torej je partizansko uporništvo imelo svojo kulturno podobo v literaturi, glasbi itd.

Danes smo zvedeli precej o uporništvu. Verjamem, da je uporništvo v zgodovini Slovencev več ali manj znano. Uporništvo je obdržalo slovenski narod, ohranilo njegovo kulturo, slovenski jezik. Tudi partizanski boj je bil kulturni boj za ohranitev slovenstva.

Skrbi pa me, ali bomo Slovenci v prihodnosti uspeli ohraniti uporniški duh, ki nas je pripeljal do stanja, ki ga imamo. Kaj se bo dogajalo z nami, ko bomo sprejeti v evropske povezave in zveze, ne ve nihče. Ne samo materialno, ampak kaj se bo dogajalo z nami kot malim narodom? Če ne bomo razvijali uporniškega duha, lahko zgubimo to, kar smo si priborili. Naša država se ne upira npr. določenim zadevam, ki se dogajajo v Italiji in se nas tičejo. Kako morejo Italijani zahtevati odškodnino od nas ob vsej škodi, ki so nam jo prizadejali, mi pa ne zahtevamo odškodnine od njih? Isto velja za Avstrijo in Nemčijo! Naša država pa se takemu ravnanju ne upa jasno in glasno upreti. Ni treba sprožati sporov, treba pa je jasno povedati vsej Evropi, kaj se je dejansko dogajalo in kakšna je resnica. Duh uporništva je treba razvijati v interesu razvoja slovenskega naroda, kulture, identitete.

Dr. CVETKA TÓTH

Značilno za današnji pogovor je, da se izogibamo povezovanja tradicije narodnoosvobodilne borbe z revolucijo. Danes smo priče demoniziranja revolucije. Karkoli se je po vojni že dogajalo, je Kocbek še dvajset let po vojni pisal o revoluciji kot o produktivnem vstajenju. Ko je veliki Kant po letih francoske revolucije opazoval mehanizme, ki so bili na delu v francoski revoluciji, je iskal, kaj je moralno utemeljenega, da ljudje počnejo kar počnejo. Odkril je, da revolucije sproža samo najbolj elementarna človekova pravica po pravičnosti. V ozadju je občutek potrebe po pravičnosti. Mi ne moremo demonizirati te potrebe, ki jo ljudje v vseh časih čutijo kot eno svojih najbolj pristnih potreb.

Dr. LEV KREFT

Razgovor smo pripravili zato, ker smo kot uredništvo prepričani, da je upornost kot vrednota potrebno ohranjati in ji spet pridobiti njeno mesto. O njej je potrebno govoriti z osebno-etičnega vidika, s skupnostno-patriotskega vidika. V obeh pogledih je izjemno pomembna sestavina popolnoma konkretnih življenjskih položajev, ki nas čakajo za vsakim vogalom. Brez upornosti (tako kot se brez muje še čevelj ne obuje) se ne da dobiti ne samo vojn in velikih spopadov, ampak se ne da nikjer dobiti nikakršnega mesta ne za osebo ne za skupnost. Upornost je dejansko predpostavka obstoja, kar ne pomeni, da je vedno agresivnost nad drugim. Upornost pomeni, da je ta svet, v katerega smo prvič rojeni, kasneje pa ga soustvarjamo, nekaj, kar je dobro zelo pogosto božati proti dlaki, da se malo nasrši in ne samo tako, da se vedno daje vsem prav. Kajti če dajete vsem prav, vas kot osebe ali skupnosti lahko sploh ni več.

Anton Kosovel

ZEMLJA, ROD, KRI

PRAVICA, NE MAŠČEVANJE !

Simon Wiesenthal

UVODNA POJASNILA

V noči s 13. na 14. december 1943 leta se je na domu Stanislava Cigoja v vasi Malovše na Vipavskem oglasila skupina partizanov in od Stanislava Cigoja zahtevala, naj gre z njimi, menda na zdravniški pregled. Skupino, ki je bila šele sredi leta 1944 identificirana kot skupina varnostnikov idrijskega VOS, je vodil komandir, osumljenec Vinko Kosovel, po domače Sinkov iz sosednjega Sela.

Stanislav Cigoj je bil pred tem partizan, tedaj odpuščen, doma na zdravljenju. Ker ni mogel hoditi, ga je moral njegov oče, star 76 let, z volovsko vprego sredi noči odpeljati v Stomaž pri Ajdovščini.

Na samotni kmetiji Bratina, Podhum v Grižah pri Stomažu so Stanislava Cigoja zaslišali in mučili, 14. decembra zgodaj zjutraj pa so ga odvedli pod približno 300 metrov oddaljeni Bršljanov škol in ga ubili. Nato so mu vzeli ročno uro, čevlje in pelerino ter na truplo nametali nekaj kamnov in ga prepustili divjadi.

Nekaj dni po likvidaciji Stanislava Cigoja je Vinko Kosovel s skupino svojih varnostnikov obiskal pokojnikovo sestro Emilijo, poročeno Kosovel, Antonovo mater, živečo v Selu pri Ajdovščini in pokojnikovo dekle Darino Podgornik, živečo v Gojačah in slednji pripovedoval, da so Cigoja likvidirali, ker so z Dolenjskega dobili podatke in napotke, da je Cigoj tam kot italijanski vojak slabo ravnal s civili.

Usmrtitev Stanislava Cigoja je odjeknila med starši in svojci pokojnika, pa tudi med prebivalci vasi Malovše, Sela in Gojač oziroma po vsej bivši občini Črniče ter v zaselkih Bratina in Griže pri Stomažu, skratka pri vseh, ki so družino Cigoj, po domače Maklavo in žrtev Stanislava Cigoj osebno poznali.

Ob tem je treba takoj povedati, da Cigoj kot mobiliziranec v italijasko vojsko ni bil nikoli na Dolenjskem, ampak je vojsko skupaj z mnogimi drugimi Primorci služil v Liki in Bihaču, kjer je kot rezervni podčastnik delal v skladišču hrane in ob tem znatno pomagal tamkajšnjim prebivalcem in s tem tudi partizanom. Po kapitulaciji Italije se je takoj vključil v narodnoosvobodilno vojsko. V sestavu Goriške brigade v času Goriške fronte je bil komandir čete, nato pa je bil zaradi malarije odpuščen domov.

Ista skupina varnostnikov, katere žrtev je postal Stanislav Cigoj, je v tistem času izvedla tudi druge neupravičene aretacije in poboja na Predmeji. Temu so sledili številni protesti s terena.

Protestirali so posamezniki, odbori OF in svojci pokojnikov. Ti protesti so dosegli tudi Pokrajinsko komisijo VOS za Primorsko, ki je uvedla temeljito preiskavo, odkrila za disciplinske prestopke odgovorne varnostnike, jih aretirala in disciplinsko kaznovala, Vinka Kosovela in P.M. pa obsodila na smrt. Izvršitvi kazni sta se izognila z begom.

Po opravljeni preiskavi sta se oba obveščevalca VOS Ajdovskega okrožja oglasila pri Cigojevih starših v Malovšah, izrekla sožalje ob tragični izgubi sina, pojasnila minule dogodke in staršem dala tudi pisno izjavo s priznanjem, da so na pravi strani.

Po spoznanju bridke resnice o izgubi edinega sina Stanislava in po najdbi njegovega, od lisic načetega trupla, pod že omenjenim Bršljanovim školom maja 1944, sta se starša, skupaj s hčerko Emilijo, v začetku julija 1944 obrnila na tožilca pri Vipavskem področnem vojaškem sodišču. Ovadila sta osumljenca Vinka Kosovela, da je Stanislava Cigoja dal ubiti na lastno pest, iz osebnega sovraštva in brez dokazane krivde. Zahtevala sta tudi dovoljenje za prenos pokojnikovih posmrtnih ostankov na domače pokopališče. Tej zahtevi je bilo ugodeno 17. julija 1944, 2. avgusta pa je bil pokojnik cerkveno pokopan na domačem pokopališču v Malovšah.

Omenjeno sodišče je tedaj zoper Vinka Kosovela, nahajajočega se na potepanju v domačem kraju, uvedlo sodni postopek, ki pa se je končal na okrožnem poverjeništvu OZNE.

Kljub vztrajnim prizadevanjem pokojnikovih svojcev med vojno in po njej nikoli niso uspeli dobiti nobenega uradnega izsledka o morebitnih obtožbah in krivdi pokojnika, niti jim ni uspelo uradno izvedeti, kdo je ta zločin povzročil. Le tu in tam se je šušljalo, da je zločinu botrovalo sovraštvo in maščevalnost nekaterih pokojnikovih sovaščanov.

Ta mnenja in stališča okolice so pripomogla, da je pokojnikova ostarela mati leta 1951 pridobila družinsko invalidnino, kot po padlem borcu NOV. Invalidnina ji je bila dodeljena z utemeljitvijo, da je bil pokojni sin kot partizan doma na zdravljenju, 13. decembra 1943 po partizanski enoti odveden na komando v Stomaž in tam ustreljen, menda iz osebnega sovraštva in maščevanja.

Po treh letih, ko se je že zdelo, da so nedolžna žrtev in njeni svojci dobili vsaj približno moralno zadoščenje, pa je 23. junija 1954 v pismini izjavi Vinko Kosovel zapisal, da je kot komandant bataljona idrijskega VOS po »izrecnem nalogu pokrajinskega VOS za slovensko Primorje« dal aretirati in usmrtiti Stanislava Cigoja. Smiselno se mu je pridružil še Ciril Bavčar s svojo izjavo od 28. junija 1954. Hkrati sta sprožila revizijski postopek za odvzem invalidnine Tereziji Cigoj.

V izjavi je Vinko Kosovel med drugim trdil, da Stanko Cigoj ni bil niti partizan niti aktivist ali simpatizer narodnoosvobodilnega gibanja in da je bil usmrčen kot izdajalec. Zato sta pokojnikova mati Terezija Cigoj in njen vnuk Anton Kosovel zoper njega vložila zasebno tožbo pri Okrajnem

sodišču v Novi Gorici. Na tej podlagi je na omenjenem sodišču prišlo do sodnega procesa, ki se je 28. marca 1955 končal z oprostilno sodbo obdolženca.

Na sugestijo pritožbenega sodišča v Novi Gorici sta Terezija Cigoj in Anton Kosovel vložila zahtevek za obnovo kazenskega postopka zoper pokojnega Stanislava Cigoja zaradi nad njim izrečene smrtne obsodbe, na katero se je sklicevalo sodišče prve stopnje kot na pravnomočno vosovsko odločbo. Okrajno sodišče v Novi Gorici je zahtevo odstopilo vojaškemu sodišču v Ljubljani, to pa javnemu tožilstvu LRS, ki je zahtevo za obnovo postopka zavrnilo z razlago, da ni razlogov za obnovo.

Sledilo je več poskusov pred upravnimi in sodnimi organi, da bi se dokopali do resnice in pravičnega odnosa do nedolžne žrtve in njenih svojcev, vendar tega ni bilo mogoče doseči. Začarani krog laži in prikrievanja resnice se je sklenil 1958 leta, povsem v duhu skonstruirane sodbe Okrajnega sodišča v Novi Gorici iz leta 1955, s katero je bila nedolžna žrtev ponovno oblatena, zasebnima tožilcema pa je bila prizadejana dodatna moralna in materialna škoda. Posledice te sodbe, ki še danes niso odpravljene, so sledeče:

- po krivici usmrčeni Stanislav Cigoj je bil posmrtno iz statusa borca »prekvalificiran« v status narodnega izdajalca

- Terezija Cigoj je izgubila družinsko borčevsko invalidnino po pokojnem sinu in s tem del vira za preživetje. Bila je osramočena in globoko moralno prizadeta. Od te krivice se ni opomogla do smrti.

Proti Antonu Kosovelu se je začela najprej prikrita, nato pa vse bolj odkrita gonja. Privrženci Vinka Kosovela iz udbovskih krogov so ga sramotili po časopisih. Njihova roka je kmalu segla tudi v Komando vojnega okrožja Split, kateri je bil kot oficir in predavatelj predvojaške vzgoje na vseh višjih in visokih šolah v Splitu podrejen. Organi protibveševalne službe so ga zaslišali in ga za nekaj dni priprli. Le srečnemu naključju, da je bil v njegovi bližini pošten človek, ki ga je pravočasno opozoril, da je postal politično sumljiv, se je imel zahvaliti, da se ni znašel na Golem otoku. Čeprav je bil v službi cenjen in spoštovan, nenadoma ni več izpolnjeval političnih pogojev za delo v JLA. Koncem avgusta 1956 je moral zapustiti JLA in oditi v invalidski pokoj. Številne nevšečnosti so mu Vinkovi prijatelji iz SDV povzročali tudi kasneje v Novi Gorici. Leta 1976 so proti njemu sprožili postopek tajnega preverjanja, kar je pomenilo nove grožnje in obdolžitve in je imelo negativne posledice pri njegovem poklicnem delu.

Prizadeti so bili tudi ostali sorodniki Stanislava Cigoja. Deležni so bili številnih motenj v javnem in zasebnem življenju, sramoteni in deležni nezaupanja, saj so vsi skupaj nosili sodno zrežiran sramotilni pečat, da so pač svojci narodnega izdajalca.

Vsem krivicam in nevšečnostim navkljub pa svojci Stanislava Cigoja niso odnehali, nadaljevali so z iskanjem dokumentov in prič. Storili so vse, da bi po zakoniti poti odkrili ozadje storjenega zločina in dosegli civilizacijsko sprejemljivo opravičilo zanj ter vsaj minimalno zadoščenje za krivice, ki so bile storjene žrtvi in njenim bližnjim.

Leta 1990 so vnovič vložili zahtevo za obnovitev postopka na Temeljnem sodišču v Novi Gorici, a je bila ta zaradi zastaranega roka znova zavrnjena. Takšnemu stališču je sledilo tudi Višje sodišče v Kopru in tako se je začarani krog iskanja resnice z obnovitvenim postopkom zopet sklenil na škodo pravice in resnice. Vsemu temu navkljub je bila vložena zahteva za varstvo zakonitosti na Javnem tožilstvu RS. To pa je s polnim razumevanjem vprašanja zahtevo naslovilo na Vrhovno sodišče RS. Vrhovno sodišče je zahtevi tožilstva ugodilo in 5. junija 1991 odločilo, da se zahtevi za varstvo zakonitosti ugotovi. Ob tem je ugotovilo, da so bile s pravnomočno sodbo Okrajnega sodišča v Novi Gorici z dne 28. marca 1955 kršene določbe kazenskega zakonika in zakona o kazenskem postopku, pravnomočne sodbe pa ni moglo spremeniti ali razveljaviti. To pa je bilo tudi vse, kar je bilo moč doseči po pravni in moralni plati. Pota človeške pravičnosti so res zapletena, iskanje pravičnosti pa brezizgledno. Tako smo po petdesetih letih prizadevanj, da bi pojasnili krivico, ki je bila storjena nedolžnemu Stanislavu Cigoju, ostali tam, kjer smo bili na začetku. Krivice, storjene mrtvim in živim, naj bi utonile v pozabo, storilci pa ostali zamolčani. Dolgoletna prizadevanja za vsaj minimalno zadoščenje ničesar krivim žrtvam, naj bi se prekrila z lažno zgodovinsko resnico, zločinci pa naj bi slavili še naprej.

S takšnim zaključkom dolgoletnega prenašanja krivic, ob mukoma zbranim arhivskem gradivu, s katerim je mogoče dokumentirano pojasniti prav vse bistvene elemente preteklega dogajanja v zvezi s Stanislavom Cigojem, je Anton Kosovel po letu 1990 skušal doseči sprejemljivo rešitev obravnavanega problema tudi s pomočjo vojnih tovarišev. Obrnil se je na borčevsko organizacijo, tako na občinsko v Novi Gorici kot tudi na republiško v Ljubljani, vendar ni naletel na ustrezno razumevanje in podpore, da bi dosegel sodno rehabilitacijo Stanislava Cigoja po mirni poti – s spravo med udeleženci osvobodilnega pokreta. To svojo pot je Anton Kosovel ubral, zavedajoč se svojega statusa kot aktivnega borca NOV, saj je prostovoljno partizanal od 4. februarja 1943, ko je imel komaj dobrih šestnajst let, boril se je v treh primorskih brigadah in bil trikrat ranjen, devet mesecev je bil komandant bataljona in od junija 1944 poročnik. Zaradi te svoje pripadnosti in občutka odgovornosti do gibanja, kateremu je z vsem srcem in razumom pripadal, je tudi želel, da se krivice, ki so bile prizadejane njegovim bližnjim in njemu osebno poravnajo na gornji način. Moralno in pravno oporo za ta svoja pričakovanja je črpal tudi iz odloka SNOO o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja

za združitev in osvoboditev s 1. oktobra 1941, v katerem so zagrožene najhujše kazni denunciantom in izdajalcem, določeno pa je tudi, da bo tisti, ki bi skušal borbo slovenskega naroda proti denunciantom in izdajalcem izkoristiti za osebno obračunavanje ali pa dal duška pobesneli samovolji, ki bi lahko oblatila pravičnost justice, najstrožje kaznovan. Tudi med soborci je prevladalo mnenje, da o odgovornosti za neutemeljeno osebno obračunavanje med vojno v danem primeru lahko razsoja le sodišče na pobudo prizadetih.

Edina možnost, ki mu je na poti do resnice in pravice še ostala, je bila, da Vinka Kosovela obdolži suma kaznivega dejanja vojnega hudodelstva, storjenega z ubojem Stanislava Cigoja, tako kot je to že bilo storjeno 1944, toda žal brez uspeha. Ustrezno ovadbo je vložil na okrožnem državnem tožilstvu v Novi Gorici 12. oktobra 1991. Tožilstvo je po temeljiti preučitvi dokaznega gradiva zoper obdolženega pri okrožnem sodišču v Novi Gorici vložilo obtožnico. Sodni mlini so se zganili.

Objavljamo vse dokazno gradivo, s katerim je bilo seznanjeno zgoraj omenjeno državno tožilstvo. Največ je arhivskega gradiva, do katerega se ni bilo lahko dokopati, v večjem delu pred letom 1990 sploh ni bilo dostopno, a je zanesljiva podlaga za razumevanje posameznih osebnih usod in tragedij, a tudi dogodkov in osebnosti širšega pomena. Za razumevanje tistega časa in številnih okoliščin, ki so krojile usodo posameznikov, so pomembna tudi spominska pričevanja. Vse to gradivo, dopolnjeno s splošno znanimi zgodovinskimi dejstvi, daje slutiti kompleksno podobo tistega usodnega časa, ko se je odločalo o nadaljnjem obstoju slovenskega naroda, ko so bili številni posamezniki postavljeni pred najhujše preizkušnje. V prelomnem obdobju, kot sta bila za nas 2. svetovna vojna in narodnoosvobodilni boj, so se žal zasebni interesi marsikdaj križali s skupnimi in splošnimi ter številni posamezniki, ne moralno, ne razumsko niso bili kos preizkušnjam, v katerih so se znašli. Spoštovali niso ne človekovega dostojanstva ne življenja samega, ki bi moralo biti naša najvišja vrednota.

Prav bi bilo, da se iz preteklosti učimo, da ne prepustimo pozabi ničesar, kar je bilo človeško usodnega in pomembnega. Ne smemo se sprijazniti z zlom, ki nam je bilo prizadejano, ne pristati na krivice, ki smo jih prestali.

PRVI DEL

Za narodnoosvobodilni boj na Primorskem je bila od vsega začetka značilna visoka narodna zavest. Od italijanskih in fašističnih oblasti zatirano in izkoriščano ljudstvo je bilo z dušo in srcem pripravljeno boriti se za svobodo in združitev Slovenije. Iskre odpora so tlele že od začetka italijanske okupacije, budile in ohranjale narodno samozavest in vero v končno osvoboditev. Ilegalna revolucionarna organizacija TIGR je bila prva organizacija v Evropi, ki se je fašizmu uprla tudi z orožjem, živahno je bilo kulturno prosvetno delovanje, pa tudi številne druge oblike udejstvovanja, ki so vzdrževale visoko raven narodne samozvesti v širokih krogih prebivalstva.

Pogoji za razmah narodnoosvobodilnega boja so bili zato na Primorskem izredno ugodni. Priprave za oborožen odpor so se tako kot v večjem delu Slovenije začele takoj po ustanovitvi Osvobodilne fronte. Izgon okupatorjev in združitev vseh Slovencev je postala za vse prebivalstvo sprejemljiva naloga in obetajoča perspektiva, ideal, kateremu so se predajali z zanosom in ponosom, da je končno napočil čas, ko bo mogoče uresničiti zgodovinsko pomembne naloge. Ob tem so se, starejši bolj, mlajši manj, zavedali, da jih čakajo neizmerni napor in žrtve. Večina se je tudi že od samega začetka odpora zavedala, da brez aktivne vloge Osvobodilne fronte slovenskega naroda in Komunistične partije Slovenije ter njune vsestranske organizacijske, kadrovske in moralne pomoči naše zgodovinske naloge ne bi mogli uresničiti.

Našteta dejstva so v ponos ne le udeležencev osvobodilnega boja, temveč tudi vsem Primorcem in Slovencem iz ostalih pokrajin, kajti brez uspešnega boja primorskega ljudstva Primorska ne bi bila vnovič združena s Slovenijo. Brez Primorske bi bila nenazadnje vprašljiva ali celo neuresničljiva tudi državnost in suverenost Republike Slovenije in njena današnja demokratična ureditev. Temelji zanjo so bili položeni, objektivno gledano, že v ljudski in pozneje socialistični republiki Sloveniji in v okvirih totalitarnega enopartijskega sistema. Takšen je bil razvoj in ponosni smo lahko, da smo v vsakem obdobju storili vse, kar je bilo za osvoboditev, združitev in osamosvojitve Slovenije mogoče storiti.

Visoka narodna zavest primorskega ljudstva se je začela izgrajevati spričo terorja italijanskih okupacijskih oblasti in zlasti po prihodu fašizma na oblast, ko se je italijanski nacionalistični pritisk na Slovence še stopnjeval. Zatirali so slovenski jezik, kulturo in gospodarstvo, življenjski pogoji

so za vse, ki niso bili pripravljeni vsaj navidezno ukloniti, postajali neznosni. Slovenci so bili prisiljeni pod ceno prodajati svoje imetje in iskati možnosti za preživetje na tujem. Po doslej znanih podatkih je bilo več kot 70.000 Primorcev prisiljeno emigrirati, največ v tedanjo Jugoslavijo, mnogi pa tudi v prekomorske dežele, predvsem v Južno Ameriko in Avstralijo. Ilegalni odpor sicer nikoli ni ponehal in se je celo krepil, toda za nekatere posameznike se je tudi tragično končal.

V neizproslem boju za preživetje in vztrajanje na svojih ognjiščih so si mnogi pomagali tudi z občasnim delom v tujini, ženske so hodile za služkinje v Egipt, moški na delo v Abesinijo in drugam. Tudi tem gre izredna zasluga, da so ohranili svoj dom in posest. Posebno poglavje v tem boju za ohranitev svoje slovenske identitete pa so bili duhovniki in matere. Prvi so ohranjali slovenski jezik in kulturo, ko ni bilo mogoče več drugod, vsaj v cerkvi, brezšteviline matere pa so same nosile vse breme domačega gospodarstva in gospodinjstva, ob tem pa še skrbele za narodno in vsakršno vzgojo številnih otrok. Brez vseh teh številnih, materinemu jeziku in svojemu narodu predanih ljudi, narodnoosvobodilni boj na Primorskem ne bi bil doživel tolikšnega razmaha kot ga je. Številni primorski domoljubi so se že leta 1941 začeli vračati iz politične ali ekonomske emigracije. Domačini so z odprtimi rokami sprejemali aktiviste Osvobodilne fronte in Partije, ki so se kot nekdanji emigranti vračali iz Jugoslavije s konkretnimi zadolžitvami za organizacijo in vodenje odporiškega gibanja na Primorskem.

Organizacija Osvobodilne fronte in njen program sta bila na Primorskem izredno sprejemljiva tudi zato, ker sta bila nestrankska oziroma nadstrankska in s tem zagotavljala možnost združevanja prav vseh Slovencev v boju za nacionalno in socialno osvoboditev. Uporniška misel je zajela skoraj vse ljudstvo, zlasti na podeželju. Ta miselnost je prevevala Primorce tja do kapitulacije Italije, ko so se začeli simptomi moči Komunistične partije kazati tudi v javnosti in so postale opazne njene težnje po absolutni oblasti v Osvobodilni fronti pa tudi drugod.

Iskra upora, ki se je na Primorskem razplamtela leta 1941, na splošno rečeno, ni ugasnila do konca vojne. Ljudstvo je brez obotavljanja prestopilo prag ilegale in aktivno sodelovalo z aktivisti in odbori Osvobodilne fronte. Velik razmah te aktivnosti je bil dosežen proti koncu leta 1942 in do pomladi 1943, kar potrjujejo tudi množični odhodi prostovoljcev (zlasti letnikov 1923-1926, ki jim je grozila mobilizacija v italijansko vojsko) v partizansko vojsko.

Za politično vodstvo narodnoosvobodilnega boja na Primorskem sta poskrbela Izvršni odbor Osvobodilne fronte in Centralni komite Komunistične partije Slovenije, ki sta že leta 1941 poslala na Primorsko svoje politične zaupnike, primorske emigrante in svoje ilegalne podpirance. Ti so se vtihotapili v svoja domača in širša okolja tako, da Italijani njihove

prisotnosti dlje časa sploh niso opazili. Začeli so organizirati odbore Osvobodilne fronte in pripravljati vseljudski odpor. Glede na predhodne razmere je bila kvalifikacijska struktura in organizacijsko politična usposobljenost zelo raznolika. Prevladovali so fizični, kvalificirani in polkvalificirani delavci, politično dokaj slabo zgrajeni. Centralni komite Komunistične partije Slovenije se je tega očitno zavedal že od vsega začetka, saj več dokumentov govori o prizadevanjih, da bi na Primorsko odšli tudi izobraženci primorskega porekla, ki naj bi sestavljali tudi vodstvo narodno-osvobodilnega gibanja na Primorskem.

Med prvimi tovrstnimi kadri, ki je junija 1941 ilegalno prekoračil bivšo jugoslovansko-italijansko mejo, je bil Ervin Dolgan – Janez. Koncem avgusta istega leta je Centralni komite za njim poslal svojega člana, izobraženca, Oskarja Kovačiča, da bi v zaledju Trsta, na Krasu ali v Brkinih ustanovil Pokrajinski komite Komunistične partije Slovenije za Primorsko. To je v sodelovanju z Levom Kovačičem in Zoro Perello tudi storil. Septembra je na Primorsko prirajžal Anton Velušček Matevž, ki je na Kremencah nad Renčami organiziral prvo konferenco članov KPS za srednjo Primorsko in ustanovil Okrožni komite KPS za Goriško, Vipavsko dolino in Spodnji Kras. Jeseni se je organizatorjem upora na Goriškem pridružil Jože Lemut – Sašo, na Tolminskem Franc Šavli in na Cerklijskem Jaka Štucin-Cvetko.

Septembra 1941 se je na Primorsko spet vrnil Ervin Dolgan z osmimi oboroženimi partizani. Zadrževali so se večinoma v Zgornji Branici, delovali pa v Zgornji Vipavski dolini in na Krasu ter skupaj s Karlom Maslom v Premu v Brkinih iztirili nemški transportni vlak. Desetega decembra so Italijani v Trstu aretirali Oskarja Kovačiča, sekretarja PK KPS in Primorska je ostala brez vodstva in koordinacije aktivistov na terenu. Zato je IO OF oziroma CK poslal tja drugo vodstveno skupino z izkušenim političnim delavcem Tomom Brejcem na čelu, tudi primorskega rodu. Ta je z Antonom Veluščkom – Matevžom in Jožetom Lemutom – Sašom ustanovil nov Pokrajinski komite KPS za Primorsko, s sedežem na Goriškem, odkoder so aprila 1942 na Sv. Gori (Skalnici) organizirali pokrajinsko konferenco KPS za Primorsko.

Hkrati s političnimi aktivisti so na Primorsko prihajali tudi izkušeni, prekaljeni partizani: Martin Greif – Rudi, Mile Špacapan – Igor, Jaka Platiša – Franc in drugi, ki so skupaj s prvimi primorskimi partizani Jankom Premrlom – Vojkom, Antonom Ferjančičem – Zvonkom, Karlom Maslom – Dragom in drugimi utrjevali Prvo primorsko partizansko četo in bili v veliko pomoč novemu vodstvu PK KPS za Primorsko. Tako so bili ustvarjeni pogoji za višjo stopnjo aktivističnega delovanja. Koordinacija je poslej potekala pismeno, po kurirskih zvezah in z neposrednimi stiki med PK KPS in posameznimi aktivisti. Takšne oblike sodelovanja so se obdržale vse do konca leta 1942, dokler niso bili ustanovljeni okrožni

komiteji Partije in OF. Posledica dobro organiziranega političnega delovanja je bila nenehna rast Prve primorske partizanske čete, iz katere so nastale tri nove čete: Zgornjevipavska, Trnovska in Kraškobrkinska. PK KPS je pristopil k organizaciji prvega primorskega partizanskega bataljona Simon Gregorčič. Njegov komandant je postal Jože Lemut – Sašo, politični komisar pa Martin Greif – Rudi. Ko so se sredi avgusta 1942 zbrale čete v Ozeljanu na Goriškem, s približno 70 oboroženimi partizani, je bil, kot so se spominjali očitvidci, to veličasten dogodek. Primorci so dobili svojo prvo narodno vojsko.

Žal je njen prvi komandant Jože Lemut – Sašo padel že čez nekaj dni v Kromberku pri Gorici, na njegovo mesto pa je stopil Martin Greif – Rudi. Poleg navedenih partizanskih čet so se rojevale nove na Tolminskem, v Goriških Brdih in Brkinih.

Izreden razvoj narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem je na drugi strani močnejše aktiviral tudi italijanske fašistične oblasti. V boj proti partizanom so se zagnale z vsemi razpoložljivimi vojaškimi silami, z odmevnimi propagandnimi akcijami, z razpisi velikih nagrad pa so privabliale ovaduhe in izdajalce, saj se je tu in tam le našel kdo, ki se je lotil tudi te umazane dejavnosti.

Resnici na ljubo pa je treba povedati, da tudi to ovadustvo in izdajalstvo z dolgoletnim okupatorskim terorjem obremenjene in izmučene Primorske le ni bilo tolikšnega obsega kot so si posamezni preprosteži med aktivisti predstavljali in so vse, ki so imeli kakršenkoli stik z italijanskimi oblastmi, kar počez razglašali za ovaduhe. Njihov bes je bil naravnan zoper vse, ki so po sili razmer opravljali kakršnekoli javne funkcije, bili vaški delegati za komunalne zadeve, lovski čuvaji, občinske sluge ali rezervni podčastniki v italijanski vojski (častnikov slovenskega rodu skoraj ni bilo). Izdajalstva so bili osumljeni tudi razni izobraženci in obrtniki, ki so morali biti vpisani v fašistično stranko, če so hoteli dobiti obrtno dovoljenje. Takšna sumničenja pa so bila kar dobrodošla posameznim aktivistom in partizanom, željnim osebnega obračuna z ljudmi, s katerimi že poprej niso bili v dobrih odnosih, v večini primerov iz povsem nepolitičnih razlogov. V nastalem položaju je bilo takšne »osumljence« mogoče likvidirati ali likvidacijo naročiti drugim, ki niso imeli ne časa ne možnosti presoje o njihovi resnični krivdi. Za takšne obračune nihče ni nikomur odgovarjal, v neposredni okolici žrtve pa je odpor do takšnega ravnanja naraščal, ob tem pa je seveda upadal ugled osvobodilnega gibanja. Številni aktivisti OF s takšnimi razmerami niso bili zadovoljni, s trezno presojo so marsikje uspeli prepričati ekstremiste in dosegli večjo zmernost v presoji. V naglici izvršeni in nepremišljeni ukrepi pa so bili tudi močno v prid italijanskim oblastem, saj so vsak tak primer temeljito izkoristile v propagandne

namene zoper NOB, z velikim pompom na pogrebnih slovesnostih in s hudimi represalijami nad nedolžnim prebivalstvom.

Različna mnenja in pristopi pa so znotraj osvobodilnega gibanja nastajala tudi glede splošnejših vprašanj, saj so bili pristopi OF in njenega vodstva k narodnostnemu vprašanju in priključitvi Primorske k Sloveniji in Jugoslaviji močno različni od tistih, ki jih je pred vojno uveljavljal TIGR in niso temeljila na marksistično leninističnih osnovah, kakršna je v OF uveljavljala Partija. Ta razhajanja so bila tudi v prid porajajoči se sredinsko klerikalni usmeritvi, s sedežem v Gorici.

V osrednjem delu Vipavske doline so vsa ta vprašanja postala še bolj izrazita, ko se je v vipavsko okrožje vrnil Ivan Kosovel, po domače Sinkov iz Sela, sicer bivši emigrant v Jugoslavijo in član KPJ, po poklicu zidarski pomočnik, begunec iz italijanske vojske. Postal je viden organizator OF v teh krajih, v vipavskem partijskem okrožju pa je bil odgovoren za obveščevalno delo. Imel je pravico soodločanja v najbolj delikatnih vprašanjih, o življenju ljudi, nasprotnikov OF, žal lahko tudi namišljenih, obdolženih na podlagi lažnih in nepreverjenih ovadb. S svojimi radikalnimi stališči je močno vplival na polarizacijo v vaških odborih OF, tako tudi v Selu. Aktivisti so se bolj ali manj razdelili v dve smeri:

- v zmerno, ki je ideale narodnoosvobodilnega boja videla v boju proti okupatorju, za svobodo in združeno Slovenijo,

- bolj radikalno, pripravljeno na ostrejšše revolucionarne prijeme, z večjimi izkušnjami in daljšo tradicijo v antifašistični aktivnosti, s preganjanjem s strani fašističnih oblasti, z zapori in konfinacijami.

Tem zadnjim so bili organi partije in OF gotovo bolj naklonjeni. Med njimi je zavzel vidno vlogo tudi Angel Bavčar, kmet iz Sela 19, ki je bil poleti 1944 izvoljen v Okrajni NOO za Ajdovščino. Pristaša zmerne smeri sta v Selu bila Franc Bavčar, po domače Strupov, zaveden kmet, predsednik vaškega odbora OF, ki je na volitvah julija 1944 postal tudi prvi izvoljeni predsednik krajevnega NOO, ter tajnik tega odbora, Josip Mrmolja, po domače Janezov. Oba sta veliko prispevala k širini in demokratičnemu vzdušju v OF v vasi.

V vrtincu nedomišljenih in lažnivih obtožb brez najmanjše stvarne podlage se je znašel Anton Kosovel starejši, kmet v Selu 18 (zdaj 27), miroljuben, dobrodušen in apolitičen človek, poročen z dosti mlajšo Emilijo, intelektualko Cigojevo iz Malovš, oče štirih nedoletnih otrok.

Natančno na dan Kvaternice, ko je bil v Braniku vsakoletni sejem kletarske opreme, 25. septembra 1942, v mraku, so v Kosovelovo hišo vstopili trije oboroženi partizani ter obtožili Antona Kosovela st., da je italijanom izdal že omenjenega Ivana Kosovela, Sinkovega iz Sela, sina njegovega bratranca Ivana Kosovela starejšega. Obtožba je bila povsem iz trte zvita, morda pa je le nekdo želel z usmrčitvijo Antona Kosovela

Martin Greif-Rudi, ki je preprečil neupravičeno obtožbo usmrtitve Antona Kosovela st.

starejšega razrešiti dolgoletni spor zaradi goljufije ali le tega vzročno zlorabiti v druge zakulisne namene.

Leta 1926 sta namreč on in Anton Bavčar, po domače Poljanov, tudi iz Sela, podpisala menico v zavarovanje dolga, ki ga je najel Ivan Kosovel starejši. Ta pa se je potem z različnimi goljufijami izogibal plačilu dolga in dolg sta morala po dolgoletnih sodnih obravnavah in ob naraščajočem sovraštvu med bratrancema, poravnati poroka. Ker se je to zgodilo v času hude gospodarske krize, je odplačilo dolga bilo za njiju hudo breme. Anton Kosovel starejši je moral odprodati lep kos zemlje in nekaj glav živine, nevesta Antona Bavčarja, Francka po domače Poljanova, pa je morala za služkinjo v Egipt, da je Bavčar lahko poravnal svoj del obveznosti, sicer bi njihova domačija šla na boben.

V tistih trenutkih, ko so Antona v kuhinji obtoževali izdajstva, pa je mati Emilija pred hišo naletela na gručo oseb, med katerimi je bil tudi Vinko Kosovel, brat domnevno izdanega aktivista Ivana Kosovela, zato se ji je hitro posvetilo, kakšna je možna zveza s tem, kar se dogaja v kuhinji. Obrnila se je na partizana, ki je bil očitno vodja skupine in ki je med tem že vzel iz toka svojo pištolo in jo nameril očetu v glavo, s katero bi ga ustrelil, in ga odločno vprašala: »Gospod, ali s tem mislite poravnati dolg?«

Vprašanje je moža s pištolo, za katerega so kasneje izvedeli, da je bil Martin Greif – Rudi, torej komandant Gregorčičevega bataljona, in njegova spremljevalca Adolfa Rojca – Bogdana in Stanka iz Pliskovice, močno presenetilo. Takoj je povprašal, ali gre morebiti za kakšne medsebojne spore in ko mu je žena pojasnila, kaj se je dogajalo v zvezi z dolgom, je spravil pištolo v tok in zagotovil, da se bo pobrigal zvedeti resnico, pozdravil in s spremljevalcema odšel. Z njim so odšli tudi zunaj čakajoči domači radovedneži.

Opisanemu dogodku sta ves čas prisostvovala Anton Kosovel mlajši s sestro Milko. Njemu je bilo tedaj 16 let, njej pa še ne 18. Oba sta bila pretresena in sta prvič v živo občutila, kako strahotne posledice imajo lahko krivične obdolžitve in sovraštvo, ki z vojnimi razmerami in političnimi razmerji ni imelo nobene zveze. Vsi so bili neizmerno hvaležni komandantu Greifu za njegovo razsodnost in osebno zavzetost za resnico.

Od uglednih vaških odbornikov OF, predsednika Franca Bavčarja, p.d. Strupovega, Jožefa Peršiča in Jožefa Ščukota, p.d. Turčkovega, so šele kasneje zvedeli, da o izviru in nastanku obtožbe in nameravani likvidaciji očeta niso imeli nobene zveze in da se jim je pravi vzrok zapleta pojasnil šele tistega usodnega večera, ko so se srečali s partizani in Martinom Greifom v Perščevi brajdi v Selu, kjer so jih tudi pogostili. Tedaj naj bi jih Greif spraševal tudi o razmerjih med Kosovelovimi in ko mu je bilo predloženo pravo stanje, so skupaj ugotavljali nizkotne pobude za obtoževanje Antona Kosovela starejšega. To ga je toliko prizadelo, da niti

k večerji ni pristopil. Medtem je večkrat potožil, kako malo je manjkalo, pa bi bil po nedolžnem ubil očeta štirih mladoletnih otrok.

Istega večera je Martin Greif – Rudi v spremstvu omenjenih partizanov obiskal tudi Strnadovo družino v Selu, kjer je šlo za podoben primer kot pri Antonovem očetu. Tudi gospodar Ivan je bil zaradi izmišljenega sumničanja že obsojen na smrt. Zahtevali so, da gre z njimi. Zunanji dokaz za njegovo sovražno delovanje naj bi bilo dejstvo, da je bil sodelavec Goriške zavarovalnice. Tudi v tem primeru so ugotovili, da je bil sum popolnoma neutemeljen.

Po tem srečnem izidu so vaški odborniki OF s predsednikom Francem Bavčarjem Martinu Greifu izrazili prepričanje in pričakovanje, da v Selu do podobnih zapletov ne bo več prihajalo, saj so vse slovenske družine v vasi popolnoma zanesljive. To pa je bilo v tistem času in vse do kapitulacije Italije potrjeno tudi z dejstvi. Vsi so bili kot eden, razen dveh neslovenskih družin, somišljeniki in podporniki narodnoosvobodilnega boja. Do kapitulacije Italije, torej že pred 8. septembrom 1943, je v partizansko vojsko vstopilo 21 Seljanov, med njimi tudi Anton Kosovel mlajši. Tja do sredine decembra 1943 je vas živela v miru. Tedaj pa se je kot strela z jasnega pritepel Vinko Kosovel z delom svoje čete idrijskih vosovcev in težave so se spet začele.

Po mučnem partizanskem obisku in krivičnih obtožbah zoper očeta, ko so se le preudarnosti partizanskega komandanta imeli zahvaliti, da družina ni ostala brez očeta in hiša brez gospodarja, se je za družino začelo obdobje polno negotovosti. Tedaj Kosovelovi še niso vedeli, da so Martin Greif in vaški odborniki še istega večera prišli resnici do dna in da bi bili pravzaprav lahko povsem brez skrbi. Nihče jim tega ni povedal.

Tako pa so bili negotovi, prepričani, da lahko doživijo novo neugodno presenečenje. Neprenehoma so se spraševali, če morebiti nekateri vaščani le niso izgubili zaupanje v njih in kaj bi bil vzrok temu. Bili so prizadeti zaradi neutemeljenega nezaupanja. Morda zato, ker je bila njihova hiša vselej odprta vsem, ki so prihajali s poštenim namenom, vendar tega vsakomur ni mogoče razbrati iz obraza. Pri njih so se res večkrat ustavljali karabinjerji ali občinski uslužbenci iz Črnič, pa tudi financarji zaradi kontrole zapečatenega kotla za žganjekuho. Toda ti so se ustavljali tudi pri drugih hišah, a vsaj pri njih nikoli s političnimi motivi. Tudi če so z italijanske bili kakšni poskusi v tej smeri, se starša nanje nista odzivala, njuna narodna in moralna zavest nikoli ni bila vprašljiva, ne pred vojno, ne med vojno in po njej.

Družini Antona Kosovela starejšega pa ni ne pozneje in ne nikoli uspelo ugotoviti, katere osebe so stale za tem in kako je spletkota potekala do svojega vrhunca. Zato so se navedeni odborniki OF tedaj in pozneje v odnosu do te družine znašli v mučnem položaju in so se trudili, da bi vso zadevo omilili. Vso akcijo, v katero je bil napoten komandant Greif,

vsekakor mimo vaškega odbora ali vsaj mimo že prej omenjenih treh aktivistov s predsednikom Francem Bavčarjem, so ocenili kot zgrešeno. Nekateri drugi aktivisti pa so začeli razširjati mnenje, da sploh ni šlo za likvidacijo očeta, temveč zgolj za opozorilo, češ da niso imeli zaupanja v njih, da pa se je izkazalo, da razlogov za to nezaupanje dejansko ni bilo. S takšnimi akcijami naj bi pravzaprav hoteli opozoriti še druge, da bi se zavedali, kaj se lahko zgodi z morebitnimi, tudi prikritimi sodelavci okupatorja. Da navedene okoliščine le niso bile nedolžne igre, lahko med drugim sklepamo tudi iz poročila štaba 1. primorskega bataljona z dne 23. januarja 1943, poslano štabu Soškega odreda, v katerem je bilo navedeno, da je bataljon v času od njegove ustanovitve sredi avgusta 1942 poleg drugih vojaških akcij na svojem območju uspel likvidirati še 11 narodnih izdajalcev.

Če so bile justifikacijske naloge naložene manj preudarnim ali pa ljudem z manjšo avtoriteto, ki se pred izvršitvijo naloge niso ne poskušali ne upali preverjati resnične krivde obsojenega, kot je to storil Martin Greif, so bile prenačljive in neutemeljene likvidacije povsem mogoče. Ko se je mrtvega enkrat razglasilo za izdajalca, praviloma tudi nihče ni raziskoval vzrokov za obsodbo.

Da je bilo med vojno in še dolga desetletja po njej posameznikom omogočeno, da so si povsem nekritično in uzurpatorsko prevzemali vlogo tožilcev in krivičnih sodnikov, kaže naslednji primer:

Primorske novice so 1. februarja 1985 objavile članek »Vinko Kosovel – šestdeset letnik«, napisan po izjavah jubilaranta, v katerem ta za izdajo svojega brata Ivana Kosovela in sebe dolži lovskega čuvaja Alojza Pirjevca, za katerega trdi, da je bil italijanski ovaduh in da ju je z bratom prijavil karabinerjem. Tem obdolžitvam sta se takoj postavila po robu sinova Alojza Pirjevca Franc in Leopold. Leopold je 8. februarja 1985 v istem časopisu objavil sporočilo, v katerem zanika možnost, da bi bil njegov oče prijavil Italijanom udeležence sestanka v vasi Gojače septembra 1942. Pirjevca so o tem dogodku zasliševali šele 15 mesecev kasneje in mu niso dokazali nobene krivde. Poslali so ga v takrat ustanovljeno minersko četo na Otlici in kasneje razporedili v Kosovelovo brigado.

Dejansko ni bilo ne med vojno, ne po njej slišati za možnost, da bi Alojz Pirjavec kdaj utegnil biti italijanski ovaduh, ampak je bil to le eden od izdelkov sprevržene fantazije Vinka Kosovela, ki je v odgovoru na pojasnilo Franca Pirjevca še ponovil svoje prejšnje obtožbe na Pirjevčev račun, ne da bi ga kdo prijel za besedo na način, ki je ob takšni nesramnosti in brezobzirnosti primeren.

Zanimivo pa je, da je ob obravnavani priložnosti Vinko Kosovel »pozabil« omeniti, da je bil izdajstva njegovega brata obdolžen tudi Anton Kosovel starejši. Prav tako je »pozabil« povedati, da je 13. decembra 1943 ista vosovska enota, ki jo je vodil on, za vodiča pa jim je bil Ciril Bavčar,

istega večera, kot je aretirala Alojza Pirjevca, odšla tudi v Malovše in od tam odpeljala bolnega, odpuščenega partizana Stanislava Cigoja, oziroma ga je moral njegov oče z vprežnim vozom odpeljati na domačijo Bratini Podhum pri Stomažu, kjer so ga zasliševali mučili, naslednjega jutra pa pod Bršljinovim školom zverinsko pobili. Tisto noč je ob vozu z bolnim Stanislavom negotovi usodi naproti koračil tudi Alojz Pirjevec, le da so njega na hitro intervencijo domačega odbora OF izpustili in poslali v partizansko enoto.

Vinko Kosovel je tudi v primeru Alojza Pirjevca trdil, da je bil ta »v preiskavi izdajstva« na zahtevo Pokrajinske komisije VOS. Pred tem je namreč v svoji izjavi trdil, da je tudi aretacijo in likvidacijo Stanislava Cigoja opravil po izrecnem nalogu Pokrajinskega VOS za Primorsko. O vsem tem obstajajo verodostojni dokumenti, za katere pa je verjel, da javnosti ne bodo nikoli dostopni. Tudi izmišljotino, da je deloval po izrecnem nalogu PK VOS, je obelodanil šele tedaj, ko od tedanjega PK VOS ni bilo nikogar več med živimi, okrog sebe pa je imel še dovolj somišljenikov, ki bi bili bodisi iz naivnosti bodisi iz lažne solidarnosti pričali v njegovo korist. Kot bomo videli kasneje, zdaj tudi sam in te priče umikajo svoje prejšnje izjave kot neresnične.

Že doslej obravnavana problematika pri nastajanju in razvoju narodno-osvobodilnega boja na Primorskem kaže, s kakšnimi nepredvidljivimi vprašanji se je gibanje in posamezniki v njem znašlo celo tam, kjer so bili pogoji za odporniško gibanje, nacionalna zavest in enotnost ljudstva najbolj razviti. Odlok SNOO s 1. oktobra 1941 o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za združitev in osamosvojitve je nudil pravnjo moralno in pravno podlago za vzdrževanje pravičnega reda tudi znotraj narodnoosvobodilnega gibanja v vojnem času. Toda v dejanskem življenju so bili nosilci dogajanja ljudje, obremenjeni z medsebojnimi predhodnimi odnosi, ki se niso vedno zmogli povzpeti čez svoje osebne zamere in prizadetosti, kakor bi v času najhujših preizkušenj, ko je šlo za preživetje vsega naroda, smeli pričakovati. Nasprotno, ljudje so se tudi v osvobodilno gibanje vključevali z vsemi svojimi bolečinami in medsebojnimi zamerami in v teh razmerah celo poravnavali svoje stare račune, pogosto v nasprotju z načeli, za katera so se javno izrekli.

Da bi bolje razumel izvore in ozadja posameznih medsebojnih ekscesov, sektaštva in nečastnih medsebojnih obračunov, še posebej najhujših zlorab revolucionarne oblasti, neutemeljena strahovanja, grožnje, sramotenja in poboje, kar vse se je dogajalo tudi v njegovi neposredni bližini, navkljub že omenjenemu odloku SNOO in izjavam IO OF, ki so marsikdaj pomenili veliko breme narodnoosvobodilnemu gibanju v konkretnem okolju ali v celoti, je Anton Kosovel mlajši preobrnil številne arhive in prelistal množico dokumentov. O negativnih pojavih, ki so marsikoga celo prisilili v nasprotni tabor, skoraj ni nobene sledi. Zlasti ne iz prvih

časov aktivističnega delovanja. V glavnem so ohranjeni spomini preživelih organizatorjev, objavljenih v raznih jubilejnih in zgodovinskih zbornikih. Dočim pa je za obdobje jeseni 1942 in še posebej za zimo 1942/43 o Primorski ohranjenih kar dosti rokopisov, korespondenčnih dopisov in poročil. To velja tudi za Vipavsko okrožje in odnose s Pokrajinskim komitejem na Goriškem oziroma med sekretarjem OK KPS za Vipavsko, Srečkom Čebrenom in instruktorjem CK KPS za Primorsko dr. Alešem Beblerjem. Nanašajo pa se predvsem na področje političnih usmeritev in izvajanje sklepov Izvršnega odbora Osvobodilne fronte.

Vendar omenjeni dokumenti ne nudijo konkretnih podatkov o usmrčenih, odgovorni poročevalci so navajali le številke ali pa so posamezne dogodke kar zamolčali. Obstajajo tudi dokumenti, iz katerih je razvidno, da so nekateri aktivisti OF dobronamerno in pošteno nastopali proti ekscesom. Pri tem so se spuščali v nevarno igro, saj so se prizadeti lahko maščevali, kar je bilo za nekatere tudi usodno. Tega se je zavedal tudi sam Anton Kosovel mlajši in se po uboju strica Stanislava Cigoja ni izpostavljajal z nasprotnimi ukrepi, kajti izid bi bil negotov.

Nekoliko bolj natančni so bili v svojih poročilih itajjanski poročevalci, večinoma kvesturini, predvsem za tiste najdence, ki jih usmrčevalci niso uspeli prikriti, pokopati ali odpeljati neznano kam. Iz dokumentov je razvidno, da so usmrčitve obešali na veliki zvon, seveda v propagandne namene, hoteč partizane prikazati kot oborožene tolpe, z bolj ali manj prikrito ostjo proti Slovencem kot celoti. V nekaterih primerih so v poročilih navajali tudi storilce, z imeni ali opisno (npr. mož s sivo-zeleno uniformo). V časopisih so objavljali obsežna poročila o poteku pogrebnih obredov, poslovilne govore, o častnih salvah... Neprimerno manj pa so bili italijanski oblastniki zgovorni o svojem zločinskem početju, o represalijah, aretacijah, požigih vasi in hiš, o pobojih, ki so jih njihovi represivni organi storili nad slovenskim življem, na primer v vasi Ustju pri Ajdovščini, na Vojskem nad Idrijo in drugod.

Italijanski viri govore o številnih usmrčitvah s partizanske strani: v Vrhpolju pri Vipavi, v Kamnjah in v Vrtovinu pri Črničah, v Braniku (Rihenberku), v Dornberku, v Selu pri Štjaku, na Slapu, na Krasu, na Goriškem, Tolminskem in Idrijsko-cerkljanskem območju.

Zaradi morebitnih nevšečnosti, ki bi jih lahko prizadejal družinam in drugim sorodnikom prizadetih, podatkov o usmrčenih, kakor tudi o domnevnih izdajalcih, ne bomo obravnavali bolj, kot je nujno potrebno za razumevanje naše zgodbe.

Kot je bilo že rečeno, se je Kosovelova družina po partizanskem obisku septembra 1942, ko je bil oče obtožen izdajstva, čeprav izmišljenega, nahajala v neprijetnem in negotovem položaju. V teh dneh morečega zatišja pa je Antonu Kosovelu mlajšemu dozorevalo spoznanje, da mora

tudi sam nekaj prispevati k razrešitvi negotovega položaja svoje družine. Prepričan, da je njihovo mesto lahko le na strani narodnoosvobodilnega gibanja, se je sredi novembra 1942 s pomočjo prijatelja in sovaščana Zorka Bavčarja, p.d. Vlkovega, povezal s partizani. Ker je bil odziv pritrdilen, sta se z Zorkom začela pripravljati za odhod v partizane. Vse to se je seveda dogajalo v največji tajnosti in v izogib morebitnemu prese-nečenju s strani italijanske policije. Že koncem leta 1942 in januarja 1943 sta večinoma prenočevala izven doma, največ v seniku Antona Bavčarja, p.d. Jakovega, in 4. februarja 1943 vstopila v partizansko vojsko. Ta dan sta izbrala zato, ker se je bilo razvedelo, da so tega dne italijanske oblasti začele prisilno mobilizirati letnika 1925 in 1926 v specialne delavske bataljone z namenom, da bi tem fantom preprečili odhod v partizane. Tako je karabinjerjem tik pred nosom istega popoldneva uteklo v partizane 5 fantov iz Sela. Poleg Zorka in Kosovela še Janko Bavčar, p.d. Šimonov, Slavko Bavčar – Ščepov in Janko Bavčar – Rojken. Zadnji je bil sicer letnik 1927, a pogumen in se ni mogel ločiti od prijateljev. Bil je močno prizadet, ker se je moral vrniti domov, zgolj zato, da italijanske oblasti ne bi začele pobirati tudi mladoletnike.

Pred tem so bili iz Sela v partizanih trije vaščani in sicer že omenjena Ivan in Vinko Kosovel, p.d. Sinkova, ter Stanko Bavčar, p.d. Strupov.

Najbolj dramatičen in v tistih februarških dneh najbolj odmeven beg v partizane pa so priredili trije odrasli aktivisti iz Sela: Andrej Bratina, p.d. Gompajev, Emil Bavčar, p.d. Šimonov in Ernest Jerkič, p.d. Bopkov. ki so pobegnili karabinjerjem tako rekoč iz rok, prvi iz Batuj, druga dva pa celo iz karabinjerske kasarne v Črničah.

Februarja in marca 1943 je v partizane odšlo še 10 krajanov iz Sela, do kapitulacije Italije torej skupaj 21.

Nad vstopom Antona Kosovela ml. v Zgornje – vipavsko partizansko četo je bil marsikdo v Selu presenečen. Med temi so bili tudi aktivisti OF, ki o Zorkovih in njegovih načrtih niso bili vsi obveščeni. V soglasju z njunima družinama in vsemi svojci sta s častnim dejanjem potrdila skupno prepričanje in začela bojno pot, ki je Antona – Tončka vodila iz čete v odred in v brigade NOV. Bil je borec, komandir, komandant bataljona brigad 30. divizije NOV Slovenije, partizanski poročnik, sicer trikrat ranjen in invalid, toda samozavesten in pokončen človek, z zavestjo, da je v najtežjih časih častno opravil svojo patriotsko dolžnost.

Zorko ni dočakal konca vojne in svobode. Kot komandirja sabotažnega voda Komande mesta Sežana so ga ranjenega ujeli Nemci. Svoje življenje je končal v zloglasnem krematoriju nacističnega taborišča v tržaški Rižarni, tik pred koncem vojne, 5. aprila 1945. Edina sled, ki je ostala za njim, je poslovilno pismo, ki ga je napisal svojcem. V njem sporoča, da bo ustreljen in se poslovil od mame, očeta in sestre. Pismo zaključil s partizanskim pozdravom: Smrt fašizmu – svobodo narodu!

Antona je z Zorkom že od mladih nog vezalo iskreno prijateljstvo. Temu v dokaz lahko služi tudi seznam umorjenih v nacistični Rižarni, ki ga je zgodovinar Albin Bubnič objavil v Primorskem dnevniku 16. maja 1965, kjer je za Zorkovim napisano tudi Antonovo ime.

Z Zorkom sta se v partizanih, čeprav sta bila razporejena v različne enote, večkrat srečala in tudi sodelovala v bojnih akcijah, kot na primer 22. junija 1943 v napadu prostovoljcev Gregorčičeve brigade na avtomobil italijanskih policistov v Razorih pri Mrzli Rupi, in drugod. Zadnjič sta se srečala koncem novembra 1944 v Škrbini na Krasu. Anton kot komandant samostojnega bataljona Bazoviške brigade, Zorko kot komandir sabotažnega voda Komande mesta Sežana. Prvi je odšel z bataljonom v sestav brigade, Zorko pa je ostal na Krasu in s svojo sabotažno skupino nadaljeval delo vse do usodnega decembra 1944, ko je naletel na nemško zasedo, si zlomil nogo in bil ujet. Zdravili so ga v tržaški bolnišnici, nato pa odpeljali v zloglasno Rižarno.

Kot se je zvedelo iz kasneje najdenega dopisa Obveščevalnega centra B2 na Krasu, si je Zorko, verjetno zaradi tega, da bi se izognil morebitnemu odkritju njegovega delovanja v okolici Trsta, nadel ime Anton ter se pod tem imenom tudi skušal reševati iz zapora. V omenjenem dopisu, poslanem Obveščevalnem centru IX. korpusa, poročajo o izpovedi neke tovarišice s Sušaka, izpuščeni iz zapora, da je tam neki tovariš Anton Kosovel, pri katerem so našli razne dokumente OF ali NOV in bo zato v naslednjih dneh ustreljen. Tovariš prosi, da bi ga rešili, morda z zamenjavo s kakšnim nemškim vojakom. Ali so bili storjeni kakšni ukrepi za njegovo rešitev, ni bilo mogoče ugotoviti.

V tistem času je bil Anton že tretjič ranjen in se je zdravil v partizanski bolnišnici Pavla v Mrzli Rupi pri Vojskem in nato še v Franji pri Cerknem.

Z okupacijo Slovenije aprila 1941 so za slovensko ljudstvo nastale izredno težke razmere. Ne le zaradi nepopisnega ponižanja, temveč tudi zaradi neposrednih groženj uničenja slovenskega naroda ter njegove kulturne identitete. Spontani, še neorganizirani odpori posameznikov in skupin, kakor tudi vse večja aktivnost OF, so okupatorski teror, represalije in vsakršna maltretiranja še poostрили. Svoj odgovor je terjalo tudi klečeplazništvo in ovađustvo v korist okupatorjev. Tako je bila že sredi avgusta 1941 v podporo in za zaščito osvobodilnega gibanja v Ljubljani ustanovljena posebna organizacija, obveščevalno varnostna služba, na čelu z Zdenko Kidrič – Marjeto in Francom Ravbarjem – Vitezom. Njune naloge so bile koncem septembra precizirane še z odlokom Slovenskega narodno-osvobodilnega odbora o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev, kjer je bil v 7. členu predviden tudi obstoj posebnih sodišč za naglo ustno in tajno postopanje teh sodišč ter izvršitev

obsodb kolaborantov, nasprotnikov osvobodilnega gibanja, na podlagi odločitev vodstev partizanskega gibanja.

Maja 1942 je bila služba preimenovana v Varnostno obveščevalno službo OF z izrednimi in posebnimi pooblastili. Delovala je najprej v Ljubljani, nato v širšem ljubljanskem in novomeškem okrožju, poleti 1943 so to aktivnost razširili na Gorenjsko in naprej na Primorsko. Centralno komisijo VOS za Slovenijo je vodila Zdenka Kidrič – Marjeta kot sekretarka, v sodelovanju z Vitom Krajgherjem – Stankom in mnogimi drugimi. Po odhodu Franca Ravbarja – Viteza pomladi 1942 na Gorenjsko, kjer je kmalu padel, je njegovo vlogo prevzel Štefan Brajnik – Edo, ki ga sredi leta 1943 že zasledimo pri organiziranju VOS na Primorskem.

Do pomladi 1942 so kazenske obsodbe nasprotnikov narodnoosvobodilnega gibanja izvajali pripadniki tedanje narodne zaščite, mladinske in skojevske skupine, posamezniki iz partijskih celic in odborov OF ter štabi partizanskih enot, praviloma po odločitvi vodstva NOG. Po preimenovanju OVS v VOS OF pomladi 1942 pa so to vlogo prevzeli varnostniki VOS. Dejansko je VOS s svojimi izrednimi pooblastili za hitro ukrepanje v boju proti špionaži, sabotaži, peti koloni in narodnim izdajalcem skupaj z vodstvi NOG oziroma političnimi organi narodnoosvobodilnega gibanja, hitro prerasla v izredno komisijo z močjo sodne oblasti in s pravico izrekanja najhujših obsodb, tudi usmrtitev. Pri tem je prihajalo tudi do zlorab in samozvanih, neobjektivnih in krivičnih odločitev, z nepopravljivo škodo žrtvam in v nevhvaležno breme NOG.

Da je do tega spoznanja prišlo tudi vodstvo NOG v Sloveniji, dokazuje pismo, ki ga je Edvard Kardelj 12. avgusta 1942 poslal Ivu Ribarju – Loli, članu Vrhovnega štaba NOV in POJ. V tem pismu sporoča, da je bilo treba proti sektašem podvzeti administrativne ukrepe, reorganizirati sodni aparat, prepovedati štabom, da bi streljali ljudi, organizirati izredno sodno komisijo, ki ima edina pravico civilne osebe obsojati na smrt, po odredih pa postaviti odredna sodišča, ki imajo edina pravico obsojati na smrt partizane.

Kako so se ukrepi, ki jih je napovedal Kardelj, izvajali v praksi, je seveda posebno vprašanje, brez nevarnosti pretiravanja pa je mogoče reči, da se je stara praksa le počasi spreminjala. In to kljub temu, da je kadrovanje v VOS potekalo po kriterijih absolutne pripadnosti KP. Po tem bi smeli sklepati, da je šlo za politično osveščene ljudi, za ljudi, ki so imeli pred očmi interese celotnega slovenskega naroda in vseh udeležencev narodnoosvobodilnega boja. V vojnem času, ko so žrtve padale vsak dan, bodisi v neposrednih spopadih s sovražniki, bodisi zaradi represalij, umirale po koncentracijskih taboriščih in na neštete druge načine, ko prav do konca vojne ni bilo jasno, kdo bo preživel, ne kakšni življenjski pogoji bodo zagotovljeni po vojni, ali bomo kot etnična skupina sploh preživeli, bi smeli pričakovati, da bo takšnim ljudem dragoceno vsako

človeško življenje, da bodo zainteresirani za moralno neoporečnost gibanja in svoje lastne osebnosti. Morali bi se zavedati, kot pravi pregovor, da kri ni voda, da za vsakim ubitim ostanejo njihovi otroci, bratje in sestre, ki na svojega bližnjega ne bodo nikoli pozabili. Če pa je bil ubit po krivici, kot žrtev zlobnih intrig, naj se ne bi zadovoljili samo z obsodbo barbarskega dejanja, temveč bi do zadnjega raziskovali vzroke zanj in iskali osebe, ki so njihovemu človeku storile krivico in mu vzele življenje, ki je za vsako živo bitje najdragocenejša stvar.

Seveda pa ni mogoče trditi, da so bili politično neoporečni in vsega zaupanja vredni pristaši narodnoosvobodilnega gibanja tudi moralno na enaki višini. Mnogi med njimi so v kritičnem trenutku pristali na pritisk okolice in storili, kar sami od sebe najbrž ne bi bili nikoli storili, nekateri so bili preprosto lahkomiseln in se niso zavedali, kako odgovorno in dalekosežno je razpolaganje s tujimi življenji, kako takšna dejanja za vselej zaznamujejo tudi njihovega storilca.

Današnja psihološka znanost razlaga, da sta sadizem in nekrofilija, ki se kažeta kot težnji po absolutnem razpolaganju z drugimi in njihovem uničevanju, posledica predhodnih frustracij, te pa so ostale zaradi neizpolnjenih želja, tudi zaradi nezavedne socialne neuspešnosti. Svet že dolgo pozna tudi moralne bolnike, ljudi, ki jih je narava prikrajšala za razsodnost o tem, kaj je prav in kaj narobe, ljudi, ki v svojo zavest nimajo vgrajenih nobenih vrednot in niso sposobni spoštovati ne sebe ne drugih.

Toda če ostanemo na povsem političnem nivoju, so tisti, ki so bili problematičnim osebam nadrejeni, morali vedeti, da njihova dejavnost škodi temeljnim ciljem narodnoosvobodilnega boja, da z zlorabo svoje oblasti delujejo naravnost v sovražnikovo korist in to celo bolj kot mnogi oprezneži in dvomljivci, ki niso bili pripravljeni nič žrtvovati za skupnost in so služili le iz sebičnosti. Razni brezobzirni likvidatorji, ki so naglo segali po orožju, ne da bi za usmrnitev zahtevali utemeljene razloge, so s svojimi dejanji povzročili večjo moralno škodo kot nesporni sovražniki, tujci, okupatorji ali njihovi domači pomagači. Pa vendar se je le redko, praviloma zelo redko zgodilo, da bi bili takšnim brezobzirnežem stopili na prste in jih odločno odstranili.

Vosovska izredna pooblastila so bila pogosto zlorabljen, prenekatera nedolžna žrtev ni bila nikoli oprana krivde, zlikovce, ki so zlorabljali svojo oblast, so celo prikrivali in storili vse, da resnica ne bi prišla na svetlo. A je bila v odloku SNOO o zaščiti slovenskega naroda in njegovega boja za združitev in osvoboditev zadostna podlaga, da bi večino zlorab lahko kaznovali in zagotovili moralno integriteto narodnoosvobodilnega boja in velike večine njegovih udeležencev. Kajti velika večina se je gibanju priključila iz narodnoobrambnih motivov in ni bila nosilec političnega sektaštva in moralnih ekscesov, nasprotno, tudi ta večina je bila žrtev

brezobzirnih in nemoralnih posameznikov, zaradi njih je z moralno obsodbo s strani povojnih rodov obremenjena še danes.

Z vojnimi razmerami, s stanjem neprestane ogroženosti in skrajno zaostrenimi življenjskimi pogoji je mogoče marsikaj pojasniti in celo opravičiti. Tudi najbolj pošteni in razsodni ljudje so lahko žrtve zmot, tujih ali svojih. A zakaj so jih javnosti prikrivali, zakaj ni nikoli smela zvedeti zanje, zakaj so vedno hoteli prepričati, da je bilo vse prav, da so bile vse žrtve krive, njihovi rablji pa vzor čistosti, in humane požrtvovalnosti?

V desetletjih po drugi svetovni vojni je bilo dovolj časa in priložnosti, da bi si bili udeleženci narodnoosvobodilnega boja pogledali drug drugemu v obraz, predvsem pa v obraz tistim, katerih čast in dobro ime so oblatili. Posamezniki so poskušali nekaj storiti tudi v tem smislu, a so vselej naleteli na odpor ne samo prizadetih, temveč tudi na odpor političnih in vodstvenih struktur. Z njihove strani je bilo storjeno vse, da so tudi dokumenti o moralno problematičnih dogodkih in njihovih akterjih ostali nedostopni ali bili celo uničeni.

Ko je Anton Kosovel iskal pot do resnice o nekaterih tu obravnavanih problemih, o dejavnosti vosovca Vinka Kosovela in obtožbah zoper žrtev Stanislava Cigoja, se je izkazalo, da nad arhivom VOS za Primorsko bedi takoimenovani domicilni odbor VOS za Primorsko in tudi ko se je obrnil na Vidka Hlaja (Staneta Grčarja), medvojnega člana PK VOS za Primorsko, ni nič dosegel. Tudi ni dobil odgovora na vprašanje, komu lahko koristi prikrivanje resnice celo v primerih, ko je šlo za zlorabe posameznikov in je bila njihova odgovornost že med vojno ugotovljena od samega VOS. Toda sla po resnici ne pozna ovir in vsa čast nekaterim bivšim uslužbencem takratnega sekretariata za notranje zadeve, ki so zaupali moški besedi Antona Kosovela, da njihovega zaupanja ne bo zlorabil. Danes so vsi arhivi dostopni javnosti, resnica slejkoprej vedno pride na dan in ta resnica se zdaj obrača tako proti tistim, ki so jo prikrivali, kot proti storilcem nečastnih dejanj. Če komu, so bili udeleženci narodnoosvobodilnega boja dolžni že zdavnaj pogledati drug drugemu v obraz, poravnati svoje medsebojne dolgove in z njimi ne obremenjevati drugih, mlajših, katerim bi lahko zapustili bolj svetlo podobo naše generacije, kot je ta, katero jim kažejo zdaj.

Nekdanjega vosovca Vinka Kosovela obtožnica bremeni, da je poleg sodelovanja pri usmrčitvi Stanislava Cigoja med vojno in po njej storil še vrsto drugih zavrženih dejanj, s katerimi se je v času bivšega režima bahal in jih priznaval. Prikrivati jih je pričel v sedanji »demokratski družbi«, predvsem s pričetkom sodnih preiskav leta 1994. Sokrivdo je zanimal in obremenjeval druge. Skliceval se je namreč na to, da se je vedno ravnal po nalogu PK VOS za Primorsko. To pa je bilo mogoče šele tedaj, ko so bili predpostavljeni, katerim je bil med vojno neposredno odgovoren, že mrtvi. Nepojmljivo je, da so ga nekateri drugi, tudi odgovorni vosovci, kot

je na primer Franc Pokovec – Poki, branili in njegovim lažem dodajali še svoje.

Tudi nekateri drugi somišljeniki Vinka Kosovela, nekdanji vosovci in esdevejevci so še leta 1976 vztrajali na starih lažeh in si izmišljali nove, da bi uničili civilno kariero Antona Kosovela. Edini povod je bila seveda njegova zahteva po resnici. Med branilci Vinka Kosovela se je znašel tudi Branko Jerkič, upokojeni generalpolkovnik JLA, prav tako bivši vosovec, ki je o Antonovem prizadevanju za resnico izjavil dobesedno takole: »To je edini slučaj v Sloveniji, da borec NOB toži soborca za vojne zločine. Borci VOS OF se s takšno odločitvijo Tončka ne strinjamo.«

Miselnost, ki veje iz zgornje izjave, po eni strani morda izhaja iz prepričanja, da borci ne bi smeli izlivati gnojnice drug na drugega, kar bi bilo v načelu seveda sprejemljivo, po drugi strani pa kaže Jerkičevo stališče, da eni lahko blatijo druge, ti pa se ne smejo niti braniti. Kažejo tudi, da resnica zanj ni nikakršna vrednota. Če bi bila, bi bil že zdavnaj kaj storil za njeno uveljavitev, pa tudi za ureditev medsebojnih odnosov med prizadetimi, ko je bil še čas za to. Na primer tedaj, ko je Anton Kosovel predlagal, da Vinko Kosovel doseže razveljavitev zrežirane sodbe iz leta 1955 in s primerno izjavo v javnosti opere vsake krivde Stanislava Cigoja in njegove svojce in jih tako vsaj moralno rehabilitira. Tedaj tudi tej, lahko bi rekli minimalni zahtevi, ni bilo mogoče ugoditi. Ali bi Jerkič ravnal drugače, če bi postali vprašljivi njegova osebna čast in moralna integriteta?

Nerazumno in oportunistično stališče Branka Jerkiča do RESNICE pomeni obrambo NERESNICE v primeru zločinskega umora Stanislava Cigoja in drugih ter je podobno nepojmljivemu stališču Franca Pokovca-Pokija v članku Rehabilitacija iz leta 1956. Zato si je Anton Kosovel vzel pravico, da posveti vso pozornost delovanju naveze Branko Jerkič – Vinko Kosovel, ki deluje v njegovo škodo in izhaja iz sotovarištva v »prvi skupini VOS na Primorskem« od 8. julija do 5. avgusta 1943.

V Svobodni misli je Anton Kosovel 28. februarja 1992 objavil članek V presojo javnosti. V njem je opisal nesrečno usodo Stanislava Cigoja, okoliščine, ki so ji botrovale, in njegovi družini škodljive posledice teh okoliščin. Obrnil se je na javnost s prošnjo, da bi po skoraj petdesetletnem prizadevanju vendarle našli način in dali moralno zadoščenje žrtvi, ki je bila že tedaj spoznana za nedolžno. Poudaril je, da z zamolčevanjem ali celo s stopnjevanjem neresnice ni bila prizadejana moralna in materialna škoda samo neposredno prizadetim in njihovim sorodnikom, temveč tudi osvobodilnemu gibanju v celoti in vsem tistim udeležencem NOB, ki so se v osvobodilni boj vključili s pošteno vero, da se borijo za narodovo svobodo in pri tej odločitvi vztrajali, ne glede na žrtve, ki jih je boj zahteval. Javno je vprašal, ali družba, ki se šteje za demokratično, še danes nima vzvodov in moči, da bi vsaj formalno odpravila posledice

nekdanjih krivičnih in neutemeljenih obsodb. Te svojce krivično obsojenih bremenijo že dolga desetletja, krivci pa za to niso deležni niti javne moralne obsodbe.

Po tem članku je bil deležen številnih ustnih in pisnih spodbud, naj s svojim prizadevanjem nadaljuje. France Kranjc iz Ljubljane je 10. aprila 1992 v Svobodni misli med drugim zapisal:

»Vse naše priznanje Antonu Kosovelu, da si prizadeva vrniti čast po nedolžnem likvidiranemu Stanislavu Cigoju. Še posebno priznanje pa, da v njegovem prizadevanju ni najti težnje in namena po kaznovanju obrekovalca nedolžne žrtve. Torej brez sledi maščevalnosti... Vsi pošteni Slovenci spremljamo ta kričeči primer posmrtnega obrekovanja in blatenja po nedolžnem umorjenega in pričakujemo, da bodo naša tožilstva in naša sodišča našla čas in način, da se bo nedolžna žrtev oprala posmrtnih klevet, izrečenih v izjavi Vinka Kosovela 23. junija 1954.«

Pomembno je tudi mnenje Miloša Rutarja iz maja 1992: »Zelo odmeven je bil članek Antona Kosovela V presojo javnosti, ko je tudi po petdestih letih po nedolžnem na smrt obsojeni in ustreljeni partizan Stanislav Cigoj in njegovi najbližji niso bili rehabilitirani. Takih dogodkov ne bi smeli zamolčati in se jih sramovati.«

Od tedaj se odnos do obravnavanih vprašanj ni kaj bistveno spremenil. Celo sodišča so se bala te problematike in so se ji izognila tudi tedaj, ko so bile vložene primerne zasebne tožbe. Najbrž je vojna vsepovsod pustila odprte rane in neporavnane račune, ko mlajši težko razumejo in se ne čutijo prav nič poklicane, da bi se postavljali v vlogo rabsodnikov.

Tako se ni dogajalo samo na Primorskem, ni pa znano, da bi se bil kdo prizadetim vsaj opravičil, ali da bi bili podvzeti kakšni drugi ukrepi za rehabilitacijo neupravičeno likvidiranih ali da bi bili storilci samovoljnih dejanj kaznovani oziroma se je to zgodilo le izjemoma. Že večkrat omenjeni odlok SNOO iz leta 1941 je bil torej le deklarativne narave. Številne »napake«, storjene med NOB, so se tiho tolerirale vseh petdeset let po končani vojni in šele leta 1995, ko so nasprotniki NOB postajali vse bolj glasni in so prizadevanja, da bi moralno diskvalificirali osvobodilni boj in njegove udeležence v celoti in so tudi nekateri pisci zgodovine NOB začeli razkrivati za osvobodilni boj obremenjujoča dejanja, je Zveza združenj borcev javno priznala in obtoževala storjene krivice. To je bilo storjeno 27. aprila 1995 v Izjavi o trajnih vrednotah protifašističnega boja, sprejeti na slavnostnem zasedanju borčevske organizacije, posvečenem koncu druge svetovne vojne, in se glasi:

»Borci in drugi udeleženci NOB obenem ponavljamo, da so bile ob vseh razsežnostih herojstva našega odpora storjene tudi napake in krivice, ki spremljajo vsako vojno in žal niso obšle niti naših vrst. Te neprijetne in za posameznike dramatične okoliščine smo mi kot organizacija pred zgodovino priznali in jih obžalovali.«

Velika večina nekdanjih borcev, ki pri storjenih napakah in povzročenih krivicah ni nikoli sodelovala, je pa kljub temu bila deležna posplošenih in neutemeljenih obtožb, je to izjavo sprejela z olajšanjem. Zavedali pa so se tudi, da je ta izjava prišla prepozno in da z njo skuša borčevska organizacija storiti nekaj, kar bi morali že zdavnaj prej storiti drugi, tisti, ki so imeli v rokah vzode oblasti in so se, vsaj z besedami in pred javnostjo štel za dediče NOB. Če bi zdaj hoteli razpravljati o tem, bi se preveč oddaljili od naše zgodbe.

Z ustanovitvijo prvega Primorskega bataljona v Ozeljanu na Vipavskem, 10. avgusta 1942 in zlasti še, ko je bil dobrih štirinajst dni kasneje z naredbo glavnega poveljstva POS ustanovljen še Soški odred, je partizanska vojska na Primorskem dobila nov polet. V ta namen je bilo določeno, da se iz vrst Loškega odreda, katerega operativno območje je Loška dolina, izbere in pripravi za odhod na Primorsko 85 oboroženih partizanov, na čelu s štabom odreda in komandantom odreda Mirkom Bračičem, po rodu Tržačanom, in dvema štaboma bataljonskih poveljstev. S tem naj bi partizanska vojska tudi na Primorskem prešla na tisto razvojno stopnjo, ki jo je bila ta že dosegla v Ljubljanski pokrajini.

Priprave za odhod so potekale med Glavnim poveljstvom in CK KPS na eni strani in PK KPS za Primorsko in Mirom Bračičem na drugi strani. Komandant Bračič je s spremstvom prekoračil mejo že 3. oktobra in se napotil v Gregorčičev bataljon. Glavnina odreda, 70 partizanov, oboroženih s puškami in 8 puškomitraljezi, je bivšo italijansko-jugoslovansko mejo prekoračila v noči od 20. na 21. oktober 1942 in se ob tem iz Loškega preimenovala v Soški odred. Vanj se je vključil tudi bataljon Simon Gregorčič, ki je tedaj štel 140 mož. Soški odred so odslej sestavljali trije bataljoni: Gregorčičev (z operativnim območjem na Goriškem in Vipavskem), Kraški in Tolminski. Odred sta vodila komandant Mirko Bračič in politični komisar Dušan Pirjevec – Ahac, ki je postal tudi član PK KPS za Primorsko.

IO OF in CK KPS sta se zavedala politične in vojaške odgovornosti za Primorsko, zato sta tja usmerjala še druge izkušene in razgledane kadre. Novembra 1942 sta tja napotila dr. Aleša Beblerja – Primoža, primorskega rojaka iz Idrije, prekaljenega španskega borca, namestnika komandanta glavnega štaba POS in inštruktorja CK KPS, kot svojega poverjenika z zahtevnimi nalogami in dalekosežnimi pooblastili, da skupaj s PK KPS prevzame odgovornost za politično in oblastno organizacijo ter nadaljni razvoj narodnoosvobodilnega boja na vsem Primorskem, z Gorico in Trstom vred. Toda Primož se še ni dobro seznanil s političnimi razmerami na Primorskem, ko je italijanska policija že aretirala dotedanjega sekretarja KPS za Primorsko Toma Brejca in je moral sam prevzeti njegovo delo, še

posebej priprave za predstoječo konferenco PK KPS za Primorsko. V teh razmerah je CK KPS poslal na Primorsko še izkušenega aktivista Branka Babiča – Vlada, ki je na omenjeni konferenci postal sekretar PK KPS.

CK KPS je Aleša Beblerja – Primoža pospremil na Primorsko s posebnim pismom za tamkajšnje vodstvo, v katerem so bile načrtane tudi politične naloge z mednarodnimi razsežnostmi, kar dokazuje, da je slovensko politično vodstvo že tedaj sprejemalo ukrepe za zagotovitev mednarodne podpore pri združitvi Primorske z matično Slovenijo. Naj iz tega pisma navedemo nekaj značilnih odstavkov:

»Osvobodilni boj slovenskega naroda na Primorskem se nahaja danes v očitnem poletu. Hitro naraščajoča množična regrutacija v partizane, razgibanost ljudstva v težnji dati partizanom na razpolago hrano in obleko, ljubezen, ki jo kaže ljudstvo do partizanov, naraščanje spopadov partizanskih čet z okupatorjem to dokazuje.

Zavedati se moramo, da bo vse to v perspektivi dovedlo do možnosti narodnih vstaj. To moramo zlasti pričakovati z ozirom na hitrejšo reakcijo okupatorja... Z represalijami nastopa zelo hitro, ostro in brezobzirno... z masovnimi intervencijami, požigi hiš in vasi, plenjenjem hrane... To mora v današnji fazi poleta dovesti do odpora množic... Razvoj s perspektivo narodnih vstaj na Primorskem je torej danes možen. Zaželen pa je zlasti iz zunanjepolitičnih razlogov, iz stališča mednarodnega, evropskega položaja...«

V pismu je poudarjeno kot nujno tudi vključevanje vseh treh političnih skupin, komunistov, krščanskih socialistov in sokolov v narodnoosvobodilno gibanje, sistematično je treba v OF pritegovati tudi sredino. V pismu so nekatere naloge še posebej opredeljene. Tako lahko rečemo, da polet narodnoosvobodilne revolucije zahteva, da se v najkrajšem času premagajo slabosti dela na Primorskem, da premagajo ozkosrčnosti, drobnjarkarstvo, sektaštvo in okorelost. Odločno je treba pobijati sektaško nezadovoljstvo aktivistov, takoj preiti k organiziranju okrožnih in rajonskih konferenc OF, v najkrajšem času iz novih borbenih članov formirati okrožne partijske konference in takoj začeti z organizacijo VOS, tako na deželi kot v mestih. Ta zadnja naloga je bila celo podčrtana kot izredno važna politična naloga.

Samo konferenco KPS za Primorsko na Vrhju nad Branikom je nedvomno treba označiti kot najpomembnejši politični dogodek v narodnoosvobodilnem gibanju Primorske v času do kapitulacije Italije. Udeležili so se je delegati iz srednje in južne Primorske ter delegati partizanske vojske, skupaj 15. Iz ohranjenega poročila Aleša Beblerja in sprejete resolucije je moč sklepati, da je največ pozornosti posvetila politični situaciji doma in po svetu, organizacijskim vprašanjem pri ustanavljanju krajevnih odborov OF, partizanskim enotam in njihovi aktivnosti, narodni zaščiti ter VOS. Dotlej so vse aktivnosti v dobrem in slabem, hote ali

nehote ležale le na PK KPS in na njegovih zaupnikih, torej na članih Partije, ki so bili pri svojem aktivističnem delu popolnoma samostojni in nekontrolirani. To je nekatere vodilo tudi v sektaštvo, osebne obračune in v zlorabo funkcij, kar je bilo ugotovljeno že v pismu, ki ga je Aleš Bebler prinesel na Primorsko in potrjeno na konferenci. Sklenjeno je bilo tudi to, da je treba čimprej ustanoviti okrožne odbore in pokrajinski odbor OF, v katere naj kooptirajo tudi nečlane OF, ugledne aktiviste s terena, kot koalicijo analogno IO OF, seveda izključno podrejene KPS. To je bilo nujno storiti zaradi zagotovitve večjega vpliva na množice v boju za svobodo in priključitev k Sloveniji in za slabitev sredinsko klerikalne politike z dr. Kraljem na čelu, ki je bila pobudnica belogardizma in kasneje domobranstva v Slovenskem Primorju. Konferenca je partizanske enote na Primorskem napotila k še aktivnejšemu vojaškemu delovanju in se odločno zavzela za vzpostavitev VOS, ki naj bi se spoprijela ne samo z okupatorsko oblastjo temveč tudi z naraščajočo prisotnostjo četniškega in belogardističnega vpliva ter njihovega vohunskega delovanja, o vsem pravočasno obveščala vodstvo osvobodilnega gibanja in partizanske enote, proti nasprotnikom pa ustrezno ukrepala.

Iz poročila, ki ga je Pokrajinski komite sredi januarja 1943 poslal slovenskemu centralnemu komiteju, je razvidno, da so glavno oviro pri uresničevanju sprejetih sklepov predstavljali kadri. »Kvalifikacija tega osnovnega partijskega kadra je nasplošno zelo nizka«, je pisalo v poročilu. »Našemu povprečnemu sekretarju OK (okrožnega komiteja, op.p.) ne bi recimo v Ljubljani pred letom poverili niti celice.« Nadalje pišejo, da imajo komaj tri okrožne sekretarje, ki ustrezajo zahtevam. »Večina ostalih bi rabila daljšo vzgojno dobo, nekaj pa bi jih bilo treba nujno nadomestiti.« Za štab Soškega odreda so predlagali Kajtimira za komandanta, Rudija za komisarja, obveščevalec naj bi bil Bojan, instruktor PK. V poročilu je posebej pohvaljen Martin Greif-Rudi, ki da je najboljši aktivist, je zelo sposoben, dobro zgrajen in ima veliko avtoriteto v vojski. Pritegnili naj bi ga k političnemu delu, v odredu pa ga nadomestili s četnim komandirjem Vojkom, domačinom in popularnim junakom, »kar bi tu dobro vplivalo.«

CK KPS je v svojem zgodovinskem pismu PK KPS za Primorsko dal najprej vedeti, da se s sprejetimi ukrepi in ocenami strinja, v nadaljevanju pa je največ pozornosti posvetil pojasnilom o novi liniji IO OF oziroma DOLOMITSKI IZJAVI, ki je potrdila primat Partije v OF in je priznala avantgardno vlogo v narodnoosvobodilnem boju Slovencev. Temu je sledilo navodilo:

»Stremeti je treba, da postane OF zares enotno vseljudsko gibanje pod dejanskim vodstvom naše Partije in da čim hitreje izgublja karakter koalicije.«

Pojasnilu o razprtijah znotraj koalicije OF so sledili glavni sklepi iz Dolomitske izjave:

- a) vse tri osnovne skupine dajejo samo Partiji pravico, da se uveljavi kot politična stranka; Partija predstavlja avantgardo osvobodilnega boja;
- b) OF postane enotna vseljudska organizacija, ki jo vodi IO OF;
- c) krščanska skupina se likvidira kot posebna politična organizacija.

Odločna stališča Partije znotraj OF so bila sicer naravnana k večji učinkovitosti narodnoosvobodilnega boja in niso bila v ničemer povod za organiziranje bele garde in kasnejšega domobranstva. Pogoji za nasprotovanje osvobodilnemu gibanju in za sodelovanje z okupatorji so bili ustvarjeni že poprej, takoj po okupaciji, če ne celo že v predvojnem obdobju. Kljub temu pa je treba priznati, da je okrepljena vloga Partije znotraj OF povečevala odpor omahljivcev in jih gnala v okrilje sredine in bele garde. In tudi na Primorskem so nekateri začeli odkrito rovariti zoper OF. Nekateri so tudi odšli v nasprotni tabor, a ne toliko iz političnih in ideoloških razlogov kot iz nasprotovanja drastičnim ukrepom in osebnim obračunom, ki so prizadeli posameznike in njihove družine.

Sredinsko – klerikalna skupina v Gorici je začela delovati že v drugi polovici leta 1941. Vodili so jo dr.Kralj, dr.Kemperle in ing. Rustja. Vsi trije so bili veliki ideološki nasprotniki OF in oboroženega odpora proti okupatorju. Bili so zagovorniki čakanja, v ozadju pa so prikrito paktirali najprej z italijanskimi in nato še z nemškimi okupatorji. Njihova zahrbtna vloga se je razkrila že sredi leta 1942 in njihova navidez nevtralna pozicija čakanja se je sprevrgla v organizirano obliko delovanja zoper OF. V različnih krajih Primorske, v Gorici, v Trstu, Dornberku, Podkraju in najbrž še kje drugje so se začeli razkrivati zametki belogardističnih enot, ki ob množični podpori osvobodilnemu gibanju sprva niso bili videti nevarni, a se je kmalu izkazalo, da so lahko zelo nevarni in močno prizadenejo siceršnjo enotnost primorskega ljudstva.

Nearni so postajali še zlasti zato, ker so se ob njih začeli pojavljati tudi slovenski četniki, plavogardisti, z majorjem Novakom in Primorskim odredom, ki se je nastanil ob bivši italijansko-jugoslovanski meji v okolici Sv.Treh kraljev in v bližini Gor nad Idrijo. Pod parolo boja proti komunizmu so se tudi oni pripravljali na spopad z narodnoosvobodilnim gibanjem. Ker so se predstavljali kot nosilci jugoslovanske ideje in kot kraljeva vojska v domovini, je bilo pričakovati, da se bo del desničarsko orientiranih in sredincev začel tesneje povezovati z njimi. Tako kot organizatorji belogardizma so se tudi četniki povezovali z okupatorji. Med ljudmi, celo v odročnih hribovskih krajih, pa je že bilo mogoče zaslediti navzočnost politike jugoslovanske kraljeve begunske vlade v Londonu in kralja Petra.

Aktivisti narodnoosvobodilnega gibanja so se v tem času že začeli srečevati s politiko, ki je bila znana že od začetka okupacije v Ljubljani, njen cilj pa je bil ohromiti ali celo povsem onemogočiti partizansko gibanje, zato so se začeli vse bolj spoprijemati z njim in utrjevati politiko OF, ki ni pristajala na čakanje in omahovanje.

Aktivnost sredine v Gorici in njeno povezovanje s četniki in okupatorji se je stopnjevala v leto 1943, tja do italijanske kapitulacije. Ker se je v tej navezi razvijalo tudi vohunjenje za pristaši OF in ovadštvo, prihajalo pa je že tudi do odkritega izdajstva, se je moralo osvobodilno gibanje resno spopadati z njimi in se posluževati podobnih metod kot leta 1941 in 1942 v Ljubljani in na Dolenjskem. Čeprav so bile takšne akcije zaupane navidezno najbolj zanesljivim osebam, so jih nepreverjene in lažnive ovadbe, prikriti medsebojni obračuni in osebna maščevanja, zavedla do zmot in krivičnih obsodb.

Učinkovitost in kvaliteta tega boja proti nasprotnikom pa sta bili odvisni od organiziranosti, učinkovitosti in notranje moralne moči VOS. Kot smo videli že iz pisma, poslanega PK KPS za Primorsko novembra 1942 in iz sklepov partijske konference, je bila organizacija VOS prioriteta, a tudi najzahtevnejša naloga najvišjih organov osvobodilnega gibanja na Primorskem. PK je s to nalogo zadolžil Bojana Štiha, študenta iz Ljubljane, ki je skupaj z Maksom Percem in še šestimi drugimi tovariši koncem avgusta 1942 pobegnil iz italijanskega taborišča v Gonarsu in se v Brdih pridružil partizanom. Da je bila naloga zahtevna in so se rezultati Štihovega dela začeli kazati le postopoma, je razvidno iz pisma, ki ga je PK januarja 1943 poslal CK KPS in smo ga predhodno že omenjali. Tu naj iz njega navedemo le tisti del, ki se je nanašal na obveščevalno službo.

»Obveščevalna služba je ena naših največjih slabosti, ki se tudi v zadnjem mesecu ni zmanjšala. Tovariš Bojan... je po našem navodilu delal ves čas v Goriškem okrožju, pa niti tu ni mogel doseči večjih uspehov. Tako navodilo smo mu dali, ker je bilo Goriško okrožje kot eno najvažnejših posebno potrebno naše pomoči in ker nas tudi z obveščevalne plati najbolj zanima. (Gorica je politični center Slovencev in torej tudi center bega itd.) Zavedali smo se, da ne more biti dobre VOS kjer ni PARTIJE. Njegova pomoč okrožju je bila zelo izdatna in tudi skromen zarodek VOS je nastal... V Trstu, ki je prav tako važen, nimamo še nobenega zarodka VOS.«

S hitrim razvojem narodnoosvobodilnega gibanja pozimi 1942/43, ko se je dotok novih prostovoljcev v partizansko vojsko izredno povečal zaradi bega pred mobilizacijo letnikov 1923-26 v posebne delavske bataljone, pa se je povečal tudi bes italijanskih oblasti, dejavnost policije in novačenje vohunov za razkrivanje OF. Povečala se je dejavnost četnikov in belogardistov ter politično delovanje sredine. Nastali položaj je zahteval tudi ustrezne varstvene ukrepe za zaščito interesov NOB.

CK KPS je zato poslal na Primorsko v strokovno pomoč še Antona Pirjevca (ilegalno ime Marko Belina), dotedanjega člana Centralne komisije VOS in načelnika obveščevalne službe Glavnega štaba NOV in POS, ki je postal načelnik Pokrajinske komisije VOS. Bojan in njegov dotedanji pomočnik Tesar pa sta ostala še naprej inštruktorja PK KPS in

sodelavca Marka Belina, sicer pa sta pretežno delala na organizaciji novih okrožnih komitejev Partije za Gorico in Trst. V prvem poročilu koncem marca 1943 Marko Belina PK KPS že poroča o opravljenem delu, ki ga je šteti za zametke varnostno obveščevalne službe po okrožjih.

Za Markom Belinom, ki je 26. aprila 1943 padel na Golobarju, je njegovo dolžnost začasno prevzel Marjan Dermastja-Urban, dotedanji organizator tehnike pri PK KPS, njegova sodelavca pa naj bi bila še Drago Flis Strela in Miro Perc-Maks. Novega poleta je razvoj VOS na Primorskem dobila po prihodu Štefana Brajnika-Eda, člana CK VOS za Slovenijo, junija 1943. Ko se je seznanil z okoliščinami, se je takoj lotil reorganizacije VOS in vanjo pritegnil Mira Perca-Maksa, znanega političnega delavca iz Ljubljane, ubežnika iz Gonarsa, ki je bil medtem tudi že komandant partizanskega bataljona v Goriških Brdih in obveščevalec v Severno-primorskem odredu. Na predlog Štefana Brajnika ga je PK KPS imenoval za načelnika PK VOS za Primorsko, kjer je ostal do razpusta VOS, 19. februarja 1944, po ustanovitvi ONZ in pozneje OZNE pa je postal njen načelnik v IX. korpusu. V tej funkciji pa je v zadnji nemški ofenzivi 1. aprila 1945 na Vogalcah pri Vojskem junaško padel.

Kot je razvidno iz dostopnih virov, so vzporedno z organiziranjem PK VOS nastajale pri Okrajnih komitejih Partije tudi okrajne komisije VOS. Teritorialni okraji, Severnoprimorski, Srednjeprimorski in Južnoprimorski so obstajali od junija do septembra 1943, nato pa so spet delovala okrožja. V okrajih so VOS vodili Janez Učakar (Severnoprimorski), Ljubo in Jelka (Srednjeprimorski) in Drago Flis (Južnoprimorski). V teh okrajih so se formirale tudi sabotažne in varnostne grupe za izvajanje sabotažnih in varnostnih akcij. Vanje so vključevali izbrane borce Gregorčičeve in Gradnikove brigade. Vse to je razvidno iz dveh dokumentov, ki sta se ohranila iz tistega časa. Iz teh dokumentov je razvidno, da je organizacija VOS v prej navedenih okrajih začela delovati, po zaslugi Draga Flisa-Strele pa tudi v Trstu.

Konec julija 1943 je bil v VOS vključen tudi Slavko Furlan-Dušan, dotedanji četni komandir in obveščevalec v Goriških Brdih, ki je v PK VOS postal vodja obveščevalne službe. Nekaj pozneje sta se mu pridružila še Vidko Hlaj (Stane Grčar) kot obveščevalec in Alojz Zupančič-Zmago kot vodja varnostne službe.

Iz poročil Mirka Perca je moč razbrati prizadevanja za formiranje sabotažnih in varnostnih grup, ki naj bi v navedenih okrajih prerasle v varnostne čete in bataljone za opravljanje posebnih nalog. Toda ti načrti so se najprej uresničili le v Severnoprimorskem okraju pod vodstvom Janeza Učakarja, kar potrjuje tudi fotografija, posneta avgusta 1943 v Čezsoči pri Bovcu in objavljena v zborniku VOS OF. Obstajajo pa spomini in domneve nekaterih borcev, sicer nepreverjene, objavljene v nekaterih

kronikah in revijah, ki zatrjujejo, da je bila takšna grupa za Srednjeprimorski okraj formirana tudi v Trnovskem gozdu, konkretno v Kozjih stenah, prve dni julija 1943, sestavljalo pa naj bi jo 5 borcev, izbranih pretežno iz 1. bataljona Gregorčičeve brigade pod vodstvom Mešnik Dragota – Mihajla. Od tam naj bi bila odšla na severovzhodno Primorsko (Srednjeprimorski okraj) in se utaborila vzhodno od Idrije, ob bivši italijansko-jugoslovanski meji, da bi tam opravljala posebne naloge – varovala severno Primorsko pred vdorom četniških skupin.

Odhoda teh borcev iz tabora v Kozjih stenah se spominja tudi Anton Kosovel, saj je z njimi odšel tudi Vinko Kosovel. Njihov odhod je bil povezan z usmrtnitvijo dveh soborcev, Štefana Nabergoja-Vipavca, namestnika komandanta prvega bataljona Gregorčičeve brigade in še enega. Domnevno sta bila likvidirana po nalogu Primorske operativne cone ali štaba Gregorčičeve brigade, ker naj bi bil prvi kriv, da se je bataljon pred dvema mesecema med pohodom v Beneško Slovenijo ločil od brigade in se razhajkal, drugi pa zaradi nediscipline. Dežurni je sklical zbor sredi dopoldneva. Stali so v dveh vrstah, ko ju je straža privedla. Bila sta preplašena in prebledela. Pred zbor sta stopila komisar brigade Iztok in obveščevalec Poki. Besedo je povzel Iztok in začel razlagati smrtno obsodbo. Vipavec ga je prosil, naj pokličejo Ahaca, politkomisarja Primorske operativne cone, ki bo vse pojasnil. Nič ni pomagalo. Obsojenca sta dva iz omenjene skupine odvedla v grapo in čez čas sta odjeknila dva strela. Na povelje dežurnega so se borci molče razšli po taboru, vsak po svoje prizadet in pretresen, nekateri morda celo zadovoljni.

Obtožbe na račun Štefana Nabergoja mnogih niso prepričale. Gregorčičeva brigada je v majskem pohodu v Benečijo, katerega se je udeležil tudi Anton Kosovel, sicer dosegla določene rezultate, predvsem zgodovinski in politični odmev, ob tem pa je sama utrpela velike žrtve, preostali borci so bili ali ujeti ali razhajkani, razočarani in obupani. Zakaj je ta poraz moral s svojo glavo plačati ravno Štefan Nabergoj, ni bilo nikoli jasno in še danes ni. Vzroke za razbitje brigade so borci že tedaj razlagali različno, podobno kasneje tudi kronisti in zgodovinarji. Pri iskanju krivca za to težko tragedijo je bilo treba upoštevati, da so bili napor na pohodu izjemni, da je potekal po neznanem terenu in ob izdajstvih, da so bili borci lačni in žejni ter na smrt utrujeni. Najbrž so nekaj zakrivilili že načrtovalci in vodstvo pohoda s pomanjkljivo oceno terena in sposobnosti brigade in vsega ni mogel biti kriv Vipavec, saj so pri načrtovanju in vodstvu pohoda sodelovali predstavniki Glavnega štaba NOV in POS, Primorske operativne cone, štab brigade, komandant in komisar bataljona in le težko bi bilo verjeti, da je glavni del odgovornosti moral prevzeti prav namestnik bataljonskega komandanta.

Nekdo pa je seveda moral biti kriv, nad kom se je bes prizadetih moral znesti. Morda je bil nekdo spretnejši ali pa je imel več možnosti, da

izvzame sebe in obremeni drugega. Morda so upoštevali poleg vojaške prenapetosti tudi to, da je bil Vipavec pred odhodom v brigado aktivist OF v Zgornji Vipavski dolini kot vojaški referent pod ilegalnim imenom Živko, Janez in Vipavec in tudi kritik nekaterih prenapljenih odločitev na terenu in zaradi tega dobro znan Alešu Beblerju, Dušanu Pirjevcu, Mirku Bračiču in drugim.

Likvidacija Štefana Nabergoja – Vipavca je mučno odjeknila med borci, ki so ga osebno poznali. Zanje niso nikoli dobili utemeljene in zanesljive razlage. Ostala jim je na duši kot primer, na katerega udeleženci NOB ne morejo biti ponosni.

Sabotažna in varnostna grupa, ustanovljena v Kozjih stenah Trnovskega gozda dan ali dva pred likvidacijo Štefana Nabergoja, je odhajala na občutljivo območje, v neposredno bližino bivše jugoslovansko-italijanske meje. Skupino so poleg Mihajla kot vodje sestavljali še Vinko, Srečko, Rajko in Branko. Pripadali so VOS za Srednjeprimorski okraj, ki je tedaj segal tudi v Idrijsko okrožje do bivše italijansko-jugoslovanske meje. Z odločnimi akcijami naj bi zavračali četniške in belogardistične vdore na Primorsko.

Čeprav ni o tem nobenega dokumenta, je gotovo, da je bila skupina na to območje napotena po nalogu vodstva VOS za Primorsko oziroma po nalogu takratnega načelnika Mira Perca – Maksa. Grupa se je najprej utaborila na južnem pobočju pod Gorami, nedaleč od Kolenčeve domačije Gore 33, v njihovem gozdu, blizu izvira vode. Da so tam prebivali vse do 5. avgusta 1943, ko so ob istem izviru potoka četniki zajeli Branka Jerkiča, govori tudi podatek, da so se do tega dne prehranjevali pri Kolenčevi družini, kjer je za njihovo oskrbo nekajkrat poskrbela hči, osemnajstletna Zofka. O tem so morali biti četniki obveščeni, saj so ujetega Branka najprej pripeljali h Kolenčevim, tam aretirali še Zofko in ju odpeljali na njihovo javko v Opale blizu Izgorja pri Svetih treh kraljih. Ostali člani grupe so ob tem dogodku zbežali nekaj kilometrov vzhodno od Gor, v Ljubevško grapo, kjer je pod Ovčjim hribom že taborila takojmenovana političnoorganizacijska karavla.

Zanimivo je, da so bili prav v mesecu juliju, ko je pod Gorami taborila sabotažna in varnostna grupa, nedaleč stran v Ljubevški grapi pa političnoorganizacijska karavla, četniki izredno aktivni. Ob prisotnosti dveh specialnih partizanskih enot, od katerih je bila ena na to področje poslana prav z nalogo preprečevati njihovo delovanje, so nemoteno krožili po okoliških vaseh in dokaj uspešno organizirali svojo mrežo in hkrati nudili varno zatočišče vsem, ki so želeli od partizanov in skrivačev prestopiti k njim, tudi »ujetnikom«.

Zajetje Branka Jerkiča in prebeg drugih partizanov in skrivačev kaže na neborbenost in lagodnost teh varnostnikov in drugih. Miro Perc-Maks

je o razmerah na tem območju 2. avgusta 1943 poročal Centralni komisiji VOS. Poleg drugega zelo obširno piše o pojavu prvih patrol četnikov in bele garde ter o njihovih drugih aktivnostih v bližini Gor, Idrškega in Žirovnice, Vrsnika in Ledin, piše pa tudi o posebni vlogi karavle in njenih članih na tem območju. Pri tem pa niti z besedo ne omenja, da bi v ta kraj in v istem času prispela še posebna sabotažna in varnostna skupina. Skratka, nič o njej, kakor da ni obstajala.

Maks se v svojem poročilu v celoti sklicuje le na podatke, ki mu jih je posređoval Danilo Eržen, vodja karavle. Ta mu je (predvidoma) že 27. julija 1943 poročal o delu njegove šestčlanske karavle, predvsem pa o dejavnosti četnikov, ki so iz svojih taborišč v Rovtah in na Hlevnem vrhu sredi leta začeli aktivno posegati tudi na primorsko stran in s svojo propagando pridobivati simpatizerje za četniško ideologijo. Pri tem so delno tudi uspevali, saj so na svojo stran zvalili že nekaj partizanskih dezerterjev in razhajkancev, pa tudi nekaj aktivistov OF iz vasi Idrško. Največji udarec je v tem času doživela PO karavla, saj sta iz njenega moštva k četnikom pobegnila Maks iz Idrškega in Borut iz Vojskega. Ob tem pa Daniloovo sporočilo ne omenja niti z besedo, da bi v tistem času v bližini Ljubevške grape že skoraj ves julij 1943 taborila petčlanska sabotažna in varnostna skupina, ali pa da bi se jim ta pridružila ali priključila. Kakor da tudi on ni vedel zanjo. Če bi se kdo hotel izgovarjati z morebitno popolno konspiracijo te grupe, bi se seveda zastavilo vprašanje, kaj je sploh delala. Vsekakor so bile razmere tod za tisti čas nenavadne, saj so tudi na političnoorganizacijski karavli vzdrževali stike s četniki kot nekaj povsem običajnega. Zato je še toliko bolj nerazumljivo, da grupe varnostnikov ali njihove morebitne aktivnosti Danilo ne omenja niti z besedo.

Kot je razvidno iz Maksovega poročila, pa mu je Danilo obširno poročal, da sta pred dvema mesecema iz karavle šla na zvezo z gorenjskimi kurirji v Sovro Borut z Vojskega in Maks iz Idrškega in se nista vrnila. Tudi zveza z Gorenjsko je bila s tem prekinjena. Kmalu zatem ga je Miloš, terenski delavec iz Idrškega, obvestil, da je zveza z Gorenjsko vzpostavljena in naj na zvezo pridejo vsi kurirji s karavle. Miloš je tudi povedal, da se pri četnikih nahajajo Maks in Borut, dva kurirja z Gorenjske ter padalec Bojan, doma iz okolice Idrije, ki so ga Angleži spustili s padalom hkrati z Vencijem Ferjančičem in Tonijem, takrat, ko so tudi k nam prišli prvi padalci. Tako so se brata Danilo in Bogomir ter še dva kurirja oglasili pri Milošu v Idrškem. Tam so srečali četniškega podporočnika, ki jih je pričel nagovarjati, naj pristopijo k njim, dokler je še čas, kajti kdor tega ne bo storil pravočasno, ga bodo šteli za izdajalca slovenskega naroda. Bogomir mu je odvrnil, da tisti, ki se šele en mesec borijo proti okupatorju, ne morejo razglašati za izdajalce tistih, ki se borijo že dve leti. Podporočnik jih je prepričeval, da so zapeljani in da partizani sodelujejo z Italijani in da ni prav, ker so najprej komunisti in šele nato Slovenci. Povabil jih je, naj

gredo pogledat, kako je pri njih in jim zagotovil, da jih ne bo nihče silil, da pri njih tudi ostanejo. Skupaj so odšli v Sovro in se pred Abrahtovo hišo srečali z Bojanom in bivšim gorenjskim kurirjem Vinkom. Bojan je Danilo vprašal, če kaj potrebujejo in če jim je potreben denar. V hiši so se srečali s komandantom, poročnikom Vukom. Ta jim je povedal, da so sprevideli, da je Primorska zavedna dežela, toda ljudstvo je zapeljano od komunistov. Oni so prišli prav zato, da bi ljudi spreobrnili. To nalogo jim je dal komandant Draža Mihajlović, ki je takoj po okupaciji odšel v hribe. Rekel jim je, naj eden od njih pove, kdo so njihovi komandanti. Tito ni slovenske krvi, zato se ne more boriti za slovensko svobodo. Trdil je, da je pri partizanih slabo tudi zato, ker nimajo slovenskih komandantov. Tito je Žid in vsakdo, ki je bral zgodovino, ve, da Židje delajo samo za sebe. Nato je vprašal prisotne, če je kdo od njih član Partije. Danilo je odgovoril, da nihče, a so bili trije. KPS je med partizani naredila razdor, je trdil četnik, dezertar Vinko pa je dodal, da je bilo pri partizanih vse v redu, dokler ni bilo komunistov. Četnik je nadalje zatrjeval, da bi bili partizani v manjšini tudi če bi prišli na oblast, ker bi jim vladali nemški ali italijanski komunisti. Pozval je vse, naj stopijo v njihove vrste. Vsakdo, ki si ni omadeževal rok s slovensko krvjo, je dobrodošel, odločiti pa se mora sam, četniki jim lahko samo pomagajo, da se rešijo.

Četniškemu komandantu je odgovoril Danilo. On da je že lep čas partizan, a ni opazil, da bi bila njihova borba nepravilna. Kadar bodo četniki dokazali, da so proti okupatorju in se sporazumeli s partizansko komando, šele tedaj bi se lahko združili.

Četniki so nato odšli, z njimi pa tudi pet partizanov. To so bili Alojz iz Idrškega, Cvetko in Lojze iz Kanomlja, Anica, bivša politkomisarka Črtove čete ter Lev, mesar iz Idrije.

Po odhodu četnikov je Danilo govoril z Bojanom, padalcem. Ta ga je posvaril, da je četniški komandant pravi morilec partizanov, zato naj ne gre z njim, pa tudi ostalih naj ne pusti k četnikom. Hotel je, da ga povežejo s partizanskim komandantom, ker ve veliko stvari, ki bi partizane zanimale. Dogovorila sta se za sestanek, kamor naj bi Bojan prinesel radijsko postajo, potem pa ostal pri partizanih. Danilo se je kasneje res dogovoril za ponovno srečanje, pismo z vabilom pa je padlo v roke četniški komandi in Bojana niso več videli. Baje so ga poslali nazaj v Kairo, ker je prelomil prisego kralju in ni izpolnjeval ukazov. Za to bi moral pred sodišče. To je Danilo zvedel od Miloša, njemu pa so povedali četniki.

Maks je v svojem poročilu navajal še druge podatke o četnikih, njihovi morali in njihovih medsebojnih odnosih, kar je gotovo zvedel od Danila. Na podlagi vseh informacij je Maks sklenil, naj njegova patrola VOS Miloša aretira in zasliši. To se je bilo že zgodilo, ker Maks poroča tudi o Miloševi izpovedi. Miloš je priznal, da je sodeloval s četniki, zvezo pa mu

je vzpostavil bivši partizan Maks iz Idrškega. Za četnike je zbiral podatke o italijanskih posadkah, nič pa ne o partizanih in OF. Nekega večera je bil tudi v četniškem taboru onstran Vrha, nad Smrečjem in Podlipo. Četnikov je bilo približno 150. Šotorov niso imeli, od oborožitve pa je naštel 7 lahkih strojnic in 3 težke. Med četniki prevladujejo Slovenci in med njimi ni velikih razlik. Hranijo se vsi enako, vstajajo med šesto in sedmo uro, malo vežbajo z orožjem, političnih ur nimajo. Vsi po vrsti so nastrojeni protipartizansko in trdijo, da so partizani naredili dosti gorja, zato je nastala bela garda. Partizansko vodstvo ni slovensko, plačani so iz Milana in Dunaja.

Zvedel je tudi, da je Bojan telegrafiral v Kairo, da četniki sodelujejo s partizani in nato odšel k partizanom v Italijo. Miloš tega ne verjame in misli, da ga imajo zaprtega. Vuk pa je zatrjeval, da so ga preko Srbije poslali nazaj v Kairo. Milošu so naročili, naj zbira podatke o partizanih in izgubljene partizane nagovarja, da se jim pridružijo. Za sodelovanje so mu obljubili 500 lir mesečno. Obljubili so, da bodo prišli čez mejo v začetku avgusta. Glavni zaupnik za Ledine je partizanski dezerter, ki je bil pri četnikih na prvem obisku z Danilom.

Miloš je s podpisom priznal, da je kot bivši terenski delavec OF podlegel četniški propagandi in se zavzel, da se bo v prihodnje izogibal vsakršni zvezi s temi lopovi. Skušal bo popraviti škodo, ki jo je s svojim sovražnim delovanjem napravil slovenskemu narodu. Toda tega ni storil in je nadaljeval sodelovanje s četniki ter kasneje z domobranci.

Maks je svoje poročilo zaključil z ugotovitvijo, da se razpoloženje prebivalstva zaradi četniške propagande ni bistveno spremenilo, vendar ljudi moti, ker četniki govorijo, da so četniki in partizani isto. Tudi četniška propaganda, da ne smemo več prelivati slovenske krvi je imela svoj odmev, zato je treba v teh krajih z likvidacijami nastopati zelo previdno. Plava garda meša ljudem glave v vaseh Idrško, Žirovnica in Ledine. Domobranci prihajajo vsako nedeljo oboroženi k maši na Vrsnik in v Zavratec.

To obširno Maksovo pismo je v tolikšnem obsegu povzeto zato, ker o četniškem delovanju v teh krajih niso bile objavljene še nobene izčrpnije informacije, na razpolago pa tudi ni kaj dosti prida drugega arhiva. Lahko bi o njih kaj več povedala še v Kopru živeči član četniškega odreda in Branko Jerkič kot ujetnik, pa raje molčita. Na podlagi Maksovega poročila je pravzaprav težko razumeti to skoraj nemoteno četniško in domobransko aktivnost v krajih, ki so sloveli po privrženosti OF in partizanski vojski, saj je tod okrog pozimi 1942/1943 Janko Premrl-Vojko nemoteno hodil s četo. Vsekakor nekaj ni moglo biti v redu v partizanskih vrstah, da so se v glavnem dobri kmetje, kot sta to bila Maks in Alojz iz Idrškega in drugi, začeli odtujevati partizanstvu in delovati v nasprotno smer. Povsem nerazumljivo pa je, da se četniški in belogardistični dejavnosti ni postavila po robu ta sabotažna in varnostna skupina, ki je bila v ta kraj poslana

prav s tem namenom. Nasprotno, raje se je zakomuflirala najprej v že omenjenem Kolenčevem gozdu pod Gorami, nato pa v Ljubevši grapi, kjer si je pustila streči od tamkajšnjega prebivalstva, podobno kot takomenovani zeleni kader med prvo svetovno vojno.

Na to nezdravo stanje opozarja pismo Pokrajinskega komiteja OF za Primorsko (podpisal ga je Aleš Bebler) sredi junija 1943, po vrnitvi Gregorčičeve in Gradnikove brigade iz Beneške Slovenije. Pismo je bilo naslovljeno na namestnika komandanta SNOV in PO ter štabu Primorske operativne cone. V njem se ugotavlja, da so poročila iz okrožij srednje Primorske "v mnogočem vznemirljiva". Kjer ni partizanov, pada morala ljudstva na tako nizko stopnjo, da to postane dovzetno za belogardistično propagando. Opozarja na belogardistični letak, ki kleveta OF in KPS ter se končuje z vzklikom, da nobena mirovna konferenca ne bo mogla obuditi mrtvega naroda. Ta je prvi, ki ima med ljudmi nekaj odmeva. V nadaljevanju pa se v pismu ugotavlja, da se kažejo "nevarni znaki pomanjkanja narodne discipline". "Skupine partizanov, brez zveze s četami, se potikajo okoli, prosijo hrano in pri tem žugajo kmetom, da naj jih ne izdajo Lahom in ne partizanom! In kmetje naj jim dajejo hrano! Konkretno vemo za dve taki skupini (ena pri Šebreljah in ena pri Ledinah). Italijani triumfirajo, patrolirajo po 3-9 mož, postavljajo posadke po 8-10 mož itd. Kako je na jugu, ne vemo. Bojimo se, da je še mnogo slabše." Sledili so še organizacijsko-politični napotki, kako naj bi OF in partizanska vojska skupaj sanirali težko stanje in ponovno utrdili zaupanje množic v narodno-osvobodilni boj.

V »skupino partizanov« – dezertirjev v Šebreljah in Ledinah, ki jih navaja navedeno pismo Pokrajinskega komiteta OF, je zanesljivo šteti vse tiste partizane iz Danilovega poročila, ki so iz Sovre odšli s četniki: Alojza, Cveta in Lojzeta, Anico – politkomisarko Črtove čete, Leva in druge.

Zajetje Branka Jerkiča (5. avgusta 1943) in pobeg preostalih iz varnostne skupine proti vzhodu v bližnjo Ljubevško grapo, kjer so se sestali s karavlo, je vzpodbudilo le te, da so se opogumili in postali bolj aktivni. Priložnostno so na Idrškem v noči iz 13. na 14. avgust zajeli tri četnike: Maksa, Alojza in Leva, partizanske dezertirje s polnimi nahrbtniki četniške literature in jih odvedli v partizansko taborišče na Malem Javorniku, kjer jih je štab Gregorčičeve brigade (tedaj že Primorskega odreda) obsodil na smrt.

Po pripovedovanju Zofke 25. februarja 1996 v Idriji so četniki z njo in Brankom korektno ravnali. Njo so nastanili v hiši pri Kremžarju v Opalah, Branka pa v hlevu in na seniku. Nista se smela družiti, vendar ju niso kdove kako stražili. Ona se je celo lahko zadrževala zunaj hiše, sedela ali ležala je pod drevjem v senci. Četniki so bili vedno kje v bližini, kot nekakšna straža ali zaseda. Hranili so se trikrat dnevno. Zajtrk, kosilo in večerjo so imeli skupaj, četniki in onadva z Brankom, v hiši za isto mizo. Hrana je bila dobra.

Četniki so Zofki dali vedeti, da nima pomena bežati. V kolikor bi se to zgodilo, bi šli na njen dom v Gore in aretirali vse njene. Povedali so celo, da dokler se ne vrnejo njihovi trije četniki Maks, Alojz in Lev, ki so izginili neznano kam, je ne bodo spustili domov. Tedaj še niso vedeli, da so bili zajeti tudi usmrčeni. Toda po štirinajstih dneh so jo izpustili brez kakršnegakoli pojasnila. Eden od četnikov jo je celo spremljal do vasi Ravne, od tam naprej pa je šla sama. Za Branka je dejala, da so ga še zadržali, do kdaj, pa ni mogla zanesljivo odgovoriti. Menda do kapitulacije Italije, ko naj bi jim bil sam ušel. Da je v resnici bilo tako, je v prisotnosti Janeza Japlja in Antona Kosovela potrdil tudi Branko sam na sestanku v pisarni predsednika ZZB Ivana Dolničarja 10. januarja 1995, ko ga je ta začuden vprašal, »ali si bil res zajet od četnikov«. Branko je pritrdil in navedel, da se je to zgodilo točno na njegov rojstni dan, 5. avgusta 1943, ko je šel po vodo blizu taborišča pod Gorami, da so ga odvedli s seboj in ga zadržali do kapitulacije Italije, ko naj bi jim pobegnil. Po pripovedovanju Franca in Ludvika Kokelj, (Kožuš) iz Opal so četniki po kapitulaciji Italije prekoračili mejo ter se nastanili na Vrsniku in Govejku ter se od tam tudi razšli. O tem, kako so Branka ujeli četniki in koliko časa so ga zadržali, so bila sicer različna ugibanja, vendar se o tem ni javno govorilo. Poznavalci razmer tega niso radi omenjali iz razloga, ker je bil tudi sam zelo zadržan in o tej četniški epizodi ni nikoli spregovoril. Da se z njo ni mogel ravno pohvaliti, je razvidno iz osebnega popisa, ohranjenega v arhivu MNZ, katerega je decembra 1943 izpolnil že kot inštruktor varnostne službe v PK VOS in iz katerega ni razvidno, da bi bil kdajkoli ujet od četnikov. Takšne osebne popise so večkrat izpolnjevali tudi poveljujoči v NOV in pripadniki služb s posebnimi poblastili in ni si bilo mogoče predstavljati, da bi kdo od teh lahko bil deležen zaupanja ali da bi dosegel višji položaj, če njegova preteklost v "moralnopolitičnem" pogledu ne bi bila "kristalno čista". To je razbrati tudi iz dopisa PK VOS za Primorsko z dne 7. januarja 1944, poslanem OK VOS za Idrijo z zahtevo po čistki v VOS. Vprašanje je, če je Maks vedel za Brankovo četniško epizodo. Najbrž ne, sicer bi v svojem pismu CK VOS Slovenije 22. decembra 1943 s poslanimi avtobiografijami svojega vodstva to tudi navedel. Za Brankovo zajetje je vedel le ožji krog iz skupine, danes le še Vinko Kosovel. Seveda ni težko razumeti, da se je Branko Jerkič leta 1995, ko se je začel preiskovalni postopek zoper Vinka Kosovela, brez zadržkov postavil na njegovo stran. Z več pismi je bivše vosovce, ki bi lahko pomagali razjasniti Vinkovo resnično vlogo v kar nekaj spornih in obtožujočih dejanjih, opozoril na resnost postopka in naj o tem razmislijo. Glede prizadevanj Antona Kosovela pa si je dovolil naslednjo že omenjeno izjavo: "Borci VOS OF se s takšno odločitvijo Tončka ne strinjamo." Kdo so ti borci VOS?

S to izjavo Branko Jerkič ni le želel zavreti prizadevanja Antona Kosovela za sodno razjasnitev usmrtitev Stanislava Cigoja in Ivana Nova-

ka, marveč je z njo želel poudariti nesmiselnost odkrivanj in pričevanj, skladno z njegovim člankom, objavljenim v Delu 13. septembra 1991, v katerem je med drugim dal vedeti sledeče: Kaznovanje izdajalcev in sodelavcev okupatorja je bil manjši del dejavnosti VOS-a. Potekalo ni samovoljno in stihijsko. Dejavnost in krivdo posameznikov so preverjali v razmerah globoke ilegale in okupatorjevega terorja z največjo odgovornostjo do Odloka SNOO, ki je določal za kakšno dejanje se lahko posameznik kaznuje s smrtjo. Ali je bila tudi likvidacija Stanislava Cigoja in Ivana Novaka preverjena v globoki ilegali ali samovoljna?

Po navedeni združitvi političnoorganizacijske karavle in sabotažno-varnostne skupine v začetku avgusta v Ljubevški grapi so se vojaške in politične razmere na tem območju začele umirjati, toda ne zaradi te združitve, marveč zaradi pričakovane kapitulacije Italije. Sovražnostim sta se izogibali obe naprotujoči si strani. Ta umiritev je spodbudila nekatere razhajkance, da so se začeli približevati skupini v Ljubevški grapi in se vanjo tudi vključevati. Najbrž so presodili, da bo tu zanje dosti bolj varno kot bi bilo v brigadi. Tako so se sredi avgusta 1943 v grupo vključili: 18. avgusta 1943 prišleki iz Šerčerjeve brigade (npr. F. M.) ter razhajkanci Filip Mavrič, neki Poljak in neki Mavri. Ti naj bi skupaj s sabotažno-varnostno skupino in s kurirji karavle, kar so nekateri od njih, ugotovili več kot štirideset let kasneje sestavljali kar prvo skupino VOS na Primorskem. O tem več pozneje. Tako sta obe skupini s približno dvanajstimi možmi v Ljubevški grapi mirno dočakali kapitulacijo Italije in 9. septembra 1943 so korakali »osvobodit Idrijo«.

Ob kapitulaciji Italije so se razmere na Primorskem naglo spreminjale. Politična oblast OF in partizanske enote so se znašle pred veliko preizkušnjo, saj se je čez noč razplamtela vseljudska vstaja. Vsi dotedanji italijanski oblastni organi s spremljajočimi fašističnimi organizacijami in represivnim aparatom ter italijanska vojska so nemudoma zapustili Slovenijo in Slovensko Primorje in se pretežno čez območje Gorice in Trsta umaknili v notranjost Italije.

Ob vseh teh predvidenih in nepredvidenih dogodkih pa so zlasti v notranjosti začele delovati vse strukture OF. Iz gozdov pa so prikorakale maloštevilne partizanske enote, hitele razoroževati "nepremagljivo" mnogoštevilno italijansko soldatesko vseh rodov in barv in zasedli vsa mesta širom Primorske razen Gorice, Tržiča in Trsta, kajti ta mesta so že bili zasedli nemška vojska in italijanski kvizlingi, njihove fašistične in policijske enote.

Ker smo že omenili maloštevilne partizanske enote, je treba pojasniti, da je že v začetku avgusta 1943 celotna Gradnikova brigada z dodanim bataljonom Gregorčičeve prekoračila bivšo italijansko-jugoslovansko mejo

in se vključila v sestav 14. divizije NOV in POS Slovenije in skupaj z drugimi brigadami sodelovala pri osvobajanju notranjosti Slovenije. Poleg partizanov, ki so prišli v Slovenijo z Gradnikovo brigado, je bilo že pred tem, februarja in marca 1943, v Sloveniji poslanih najmanj 800 prostovoljcev, kar pomeni, da je bilo avgusta 1943 tam približno 1200 primorskih borcev. Tako so na Primorskem razpad Italije dočakali Primorski odred z dvema bataljonoma, kurirske in druge enote, v skupnem številu približno 300 mož. Potem, ko so bile opravljene glavne razorožitvene akcije, je bila večina, predvsem pa celoten Primorski odred, napotena v smeri Gorice. Prvi bataljon je zasedel Vogrsko, drugi Kromberk. Kurirji, varnostniki in drugi pa so bili bolj ali manj enakomerno razporejeni po vsej Primorski.

Vse to dogajanje je potekalo hitro, pogumno in veselo, v luči dolgo pričakovane svobode za Primorsko. V to množično vstajo so se vključevali mladi in stari, moški in ženske, zlasti dekleta, vsi skupaj so slavili osvoboditev izpod več kot dve desetletji trajajočega italijanskega fašističnega jarma. Povsod so vzklikali gesla za združitev Primorske s Slovenijo in za priključitev k Jugoslaviji. To voljo so potrjevale tudi številne zastave z rdečo petokrako zvezdo, različni transparenti, napisi in podobno. Skratka, to je bilo spontano, enkratno in nepozabno doživetje, eno samo nepopisno slavlje, demokratično, svobodno, nič spolitizirano ali komunistično obarvano. V to slavlje so se vključevali vsi sloji, verni in neverni, z duhovščino vred, razen seveda maloštevilnega sredinsko-klerikalnega vodstva v Gorici.

Vseljudska vstaja na Primorskem ob kapitulaciji Italije pa ni bila enkratna le v slavljenju prve svobode, temveč tudi v množici prostovoljcev in prostovoljk, ki so se želeli na ta ali oni način vključiti v narodnoosvobodilno gibanje. To so bili vračajoči se iz italijanske vojske, iz zaporov in internacij. Vrvelo je v mestih in na podeželju, vsi so hoteli vstopiti v NOV. Zaradi tako množičnega interesa so bili organizirani številni zbirni centri, iz katerih so novodošle borke in borce pošiljali v novonastajajoče odrede in pozneje brigade NOV, v določena središča okrog Gorice, Idrije, Cerknega, Tolmina, Kobarida, v Goriških brdih, v Brkinih, na Postojnskem in drugod po Primorskem.

Vse to dogajanje je bilo kronano s sklepi nanovo izvoljenega Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko, z dvema odlokoma s takojšnjo veljavnostjo, od 11. september 1943 in sicer:

1. Odlok o prevzemu oblasti v Slovenskem Primorju in
2. Odlok o mobilizaciji moških od 18 do 45. leta, z udeležbo žensk prostovoljk.

Ta dva sklepa sta pomenila uresničitev leta 1941 začrtane usmeritve v Osvobodilni fronti slovenskega naroda in sta bila podlaga za odločitve SNOS in kasneje AVNOJ, pa tudi napotilo na mirovno konferenco leta

1947 v Parizu, po kateri je Slovensko Primorje, žal brez Trsta in Gorice ter dela Goriških Brd in Beneške Slovenije, postalo del združene Slovenije.

Toda povrnimo se k primorski partizanski vojski. Kot že rečeno, sta bataljona Primorskega odreda po prihodu na območje Gorice zasedla Vogrsko in Kromberk, kjer sta z drugimi partizanskimi skupinami razoroževala razpadajočo italijansko vojsko, hkrati pa so se njihove vrste naglo polnile z novimi borci iz zbirnih centrov, pa tudi neposredno s prostovoljci in mobiliziranci, predvsem z bivšimi italijanskimi vojaki in interniranci pa tudi prostovoljkami, dekleti. Že v nekaj dneh so skupaj s partizanskima karavlima na Krasu in v Goriških brdih prerasli v tri partizanske odrede. Ti so takoj organizirali obrambni polobroč okrog Gorice in tako zavarovali svobodno ozemlje znotraj Slovenskega Primorja.

Novonastali Južnoprimorski odred je zasedel položaje na črti Sovodenj – Miren – Volčja Draga -Stara gora, do ceste Gorica – Ajdovščina v Panovcu. Severnoprimorski odred se je razporedil na črti od ceste Gorica-Ajdovščina v Panovcu-Grčna-Kromberk-Solkan, do Soče pod Sv.Goro. Zahodnoprimorski pa od Soče čez Slavijo, Števerjan in naprej proti Čedadu in Kanalski dolini. Ob kapitulaciji Italije je Anton Kosovel pripadal 1. bataljonu Primorskega odreda in deloval kot obveščevalec, takoj po kapitulaciji pa je bil razporejen za komandirja v eno od novih čet južnoprimorskega odreda. V svojo četo je povabil tudi strica Stanislava Cigoja, novodošlega partizana, s katerim sta se že pred tem srečala na zbornem mestu pred osnovno šolo na Vogrskem. Stanislav Cigoj se je namreč po vrnitvi s Hrvaške že 9. septembra 1943 kot bivši italijanski vojak in višji vodnik v rezervi prostovoljno vključil v partizansko vojsko v zbirnem centru v Selu, od koder je bil poslan na Vogrsko. Po srečanju sta skupaj prenočila v osnovni šoli na Vogrskem in si pripovedovala o svojih vojnih doživetjih. Cigoj je pripovedoval o težkih razmerah v Liki in Bihaću, o medsebojnem obračunavanju med četniki in ustaši in o tem, kako je kot skladiščnik v italijanskem artiljerijskem regimentu skupaj z drugimi primorskimi rojaki veliko pomagal tamkajšnemu prebivalstvu in preko njega tudi tamkajšnim partizanom. Tega je bil Anton zelo vesel, saj je o njem predhodno slišal različna hudobna natolcevanja, predvsem od partizanov sosedov. O tem sta se v četi večkrat pogovarjala. V pogovorih se je Anton prepričal, da se s Cigojem v svojih temeljnih pogledih, narodnostni zavesti in pripadnosti narodnoosvobodilnemu gibanju povsem ujemata.

Leta 1954, ko se je po pisni izjavi Vinka Kosovela, ki jo je delno potrdil tudi Ciril Bavčar, da Stanislav Cigoj ni nikoli bil pripadnik narodnoosvobodilnega gibanja, ne partizan, temveč narodni izdajalec in po priznanju, da so ga likvidirali po nalogu PK VOS za Primorsko, začel postopek za odvzem borčevske invalidnine njegovi ostareli materi in ob ponovljenih

trditvah Vinka Kosovela, da je bil Stanislav Cigoj med vojno na Dolenjskem in da je tam kot pripadnik fašističnih enot izdajal slovenske rodoljube, so številni njegovi tovariši iz italijanske vojske na uradnih zaslišanjih podali izjave, ki so Antonovo prepričanje o stričevem obnašanju v italijanski vojski in še posebej med drugo svetovno vojno v celoti potrdile in s številnimi konkretnimi podatki povsem ovrgle dvome in namigovanja, ki jih je bilo o njem slišati pred vojno in med njo in na podlagi katerih naj bi bil tudi usmrčen.

Na Okrajnem ljudskem odboru v Gorici je bil med prvimi 21. avgusta 1957 zaslišan Franc Srebrnič iz Solkana. Povedal je, da je Stanislava Cigoja spoznal leta 1940, ko sta v Vidmu skupaj služila v italijanski kraljevi vojski in tedaj ni pri njem opazil nobenih znakov, po katerih bi bilo mogoče sklepati, da bi bil član fašistične stranke. Skupaj sta odšla najprej v Ljubljano in nato v Liko, kjer je bil Cigoj višji vodnik in je skrbel za vojaški material in drugo oskrbo svoje enote. Te naloge je opravljal ves čas služenja vojske, kljub temu pa je bil vedno zaveden Slovenec in so ga vsi imeli radi. V dobrih odnosih je bil tudi z domačini, katerim je izdajal prepustnice za gibanje. Če bi bil do civilov slab, bi to gotovo opazili in mu tudi zamerili. V italijansko vojsko je bil mobiliziran in nikoli ni nosil znaka, ki so ga nosili prostovojci. Kazal je tudi očitno nezadovoljstvo, da mora služiti italijansko vojsko. Srebrnič in Cigoj sta se tik pred kapitulacijo Italije razšla in se potem nista več videla.

Naslednji zaslišanec je bil Alojz Ipavec iz Črnič. Ta je Stanislava Cigoja poznal iz otroških let, skupaj sta služila kadrovske rok in bila pozneje večkrat skupaj vpoklicana v italijansko vojsko, leta 1935 v abesinsko vojsko, v začetku leta 1941 pa v vojno zoper Jugoslavijo. Po vrnitvi Cigoja iz Abesinije ga je občinski odbor v Črnicah postavil za svojega delegata (podestarina) v Malovšah. Po mnenju tamkajšnjih prebivalcev naj bi se bilo to zgodilo predvsem zaradi tega, ker je Cigoj znal sorazmerno dobro italijansko, vaščani pa so mu kot dobremu gospodarju zaupali. Ta položaj ni bil politično pogojen in se je nanašal le na gospodarska vprašanja. Cigoj tudi ni nikoli izvajal na vaščane nobenega političnega pritiska.

Januarja 1941 sta se Cigoj in Ipavec spet srečala v Vidmu, oba kot vojaška mobiliziranca. Napad na Jugoslavijo ju je zatekel na Črnem vrhu, nato so krenili proti Ljubljani in z vlakom naravnost v Liko. Skupaj sta bila v raznih krajih Like, na Fužinah nad Sušakom pa sta se 14. aprila 1943 razšla. Ipavec je še izpovedal, da je bil Cigoj v Liki ves čas intendant in je tudi zaradi tega vzdrževal stike s civilni. Njihova enota ni nikoli napadala partizanov in ni sodelovala pri pustošenju tamkajšnjih naselij. Ko jih je nadrejeni častnik nagovarjal, da bi mu prinašali obvestila o domačinih, so Slovenci to odklonili. S pripadniki tamkajšnega osvobodilnega gibanja ni nikoli prišlo do nesoglasij. Cigoj se tudi v tem pogledu ni razlikoval od drugih. V Bihaču, kjer so Italijani imeli svojo pekarno, so civilni prihajali po

kruh celo ponoči in naivno priznali, da ga nosijo v hribe in Cigoj je to dovoljeval. O njem Ipavec ni nikoli slišal niti najmanjše slabe stvari. Ko se je 20. septembra vrnil domov, se je Cigoj že nahajal pri partizanih.

Da bi bil Cigoj član fašistične stranke, Ipavec ni nikoli slišal, nikoli ga ni videl v črni srajci, niti ni tega slišal od drugih. Če bi bil član fašistične stranke, bi to vedeli, kot so vedeli za druge. Cigoj je bil že po naravi tak, da se ni nikamor rinil, bil je mirne narave in se je zanimal predvsem za gospodarstvo. Slišal pa je, da je v partizanih zbolel, se zdravil doma in bil zaradi nekih "ljubavnih zadev, ker sta se zanj zanimali dve puncici", usmrčen. Da bi bili za to kakšni preventivni razlogi, ni nikoli slišal.

Podobne in skoraj enake izjave, overovljene pri pristojnih občinskih odborih, so podali tudi naslednji trije Cigojevi tovariši iz italijanske vojske: Jože Stepančič iz Bilj, Karol Škabar iz Bilj in Peter Bratož iz Čepovana.

Ohranila so se tudi pisma, ki jih je Stanislav Cigoj iz italijanske vojske pisal staršem, ki v celoti potrjujejo izjave njegovih vojaških tovarišev. V njih ni zaslediti najmanjšega namiga na njegovo morebitno naklonjenost Italijanom, njegova pripadnost domu in svojim ljudem pa je vseskozi nedvomna.

Ohranjeni so tudi izvirni dokumenti, ki nazorno pričajo o vlogi Stanislava Cigoja v italijanski vojski v času druge svetovne vojne, na območju Like, Bihaća in Reke-Fužin. To so:

- spisek moštva skladišča 23. Regimenta artiglieria, komanda III R.M.V. (skladišče municije in živeža), s Stanislavom Cigojem na čelu,
- primopredajni zapisnik jedilnega pribora podoficirske menze s podpisom sergenta Stanislava Cigoja in
- dovoljenje 23. Regimenta artiglierie – komande III.R.M.V. za sergenta maggiore Stanislava Cigoja, s katerim mu je bilo dovoljeno, da se s 26 vojaki in 21 dvokolicami napoti v Postojno, zaradi prevzema krme.
- in nenazadnje tudi slikoviti in poimenski pregled vsega... kadra 23. Regimenta RE artilerije...

Da je bila italijanska divizija RE, v kateri se je nahajal tudi Stanislav Cigoj, tik pred kapitulacijo Italije res v Postojni, pa je razvidno tudi iz knjige dr.Toneta Ferenca Primorska pred vseljudsko vstajo 1943, stran 712, drugi odstavek.

Za razjasnitev okoliščin, v katerih so potekala zlobna namigovanja in lažne ovadbe zoper Stanislava Cigoja s strani njegovih najbližjih sosedov, so izredno zanimivi spomini in zabeležke Stanislavove matere Terezije, ki jih je na liste papirja popisala občasno, po njegovi smrti, 13. decembra 1943. Očitno si je nesrečna mati močno prizadevala, da bi odkrila vzroke za brutalno ravnanje s svojim sinom in je, kot se je izkazalo tudi mnogo let kasneje, te tudi našla, ne na političnem ali ideološkem področju, temveč na povsem zasebnem, intimnem področju. O tem priča naslednji odstavek iz njenih spominov:

“Prvo sem zvedela kako je čez mojega sina Stankota partizanom po hribih govorila Valerija, p.d. Fečeva. To je meni sama povedala na 12. 9. 1943 ob 7. uri zjutraj ko sem šla se živino na pašo. Prvo je začela kako hudo so mu obetali partizani in en komandant iz Jugoslavije in ona da je nosila vse pošte čezenj da je bil v Trstu in ona je tekla povedat da so mu še huje žugali.”

V tem delu teče beseda o sporu med Valerijo in Stanislavom. Šlo je za Darino, zadnje Stanislavovo dekle, od katere ga je Valerija, ki je na Stanislava tudi računala, skušala odvrniti. Mati Terezija je opisala prerekanje, do katerega je prišlo na romarski poti na Sveto goro in v katerega sta se zapletli Valerija in Darina. Navaja tudi vaščane, ki so bili tedaj prisotni in ki veliko vedo o teh neljubih dogodkih. V nadaljevanju je mati zapisala:

“Na 12. 9. 1943 mi je Valerija povedala kako so par dni poprej v Selu ko je prišel do njih moj sin in jim skazal lep pozdrav. Partizani pa da so ga stresli in cukali s pištolo na prsi da ga vstrelijo, tako da je bil prepaden od strahu ko smrt in pa brez nobene hudobije do njih.”

Mati je Valerijo vprašala, zakaj je bilo tako in Valerija ji je povedala, da se Stanku maščuje, ker je jezna nanj. Iz istega razloga so Stanislava edinega iz Sela poslali v bitko pri Gorici, medtem ko so drugi vaščani dobili nekaj dni dopusta in potem stražili domačo vas. Devet let je Stanislav hodil po frontah, je zapisala njegova mati, povsod so ga ljudje imeli radi, ker ni nikogar sovražil. Dve leti je na Hrvaškem in v Bosni živel med partizani in če ne bi bil pravi, bi ga bili že tam spravili s poti. Stanko tamkajšnjih ljudi ni mogel prehvaliti, imeli so ga za brata, poznali so ga stari in mladi, lahko je hodil okrog ponoči ali podnevi, v vsako družino so ga vabili. Vsi so vedeli, da je Slovenec in dober. Žali Bog, ko se je vrnil v domači kraj, pa je imel polno sovražnikov, vse zaradi laži in nevoščljivosti. In nič ni vedel, kaj o njem sklepajo. Mati je tudi zapisala, da se je Stanku v tolikih letih vojaške službe pokvarilo zdravje. Čez tri dni po bitkah pri Gorici in na Čavnu je bolan prišel domov, ostal v postelji in bil vsak dan slabši.

Podrobneje je o Stanislavu Cigoju na zaslišanju na Okrajnem sodišču 6. septembra 1957 spregovorila Darina Podgornik iz Gojač. Stanka je poznala od leta 1940 oziroma 1941, ko je postala njegovo dekle. Kdaj je bil vpoklican v italijansko vojsko, se ni spominjala, vedela pa je, da v vojsko ni šel prostovoljno, bil je mobiliziran. Če bi bilo drugače, bi po vasi o tem govorili kot so o drugih, ki so v vojsko res šli prostovoljno. Vedela je tudi, da je Stanko služil v kraljevi vojski, saj je nosil klobuk s peresom, zataknjenim za rumeno značko. Služil je v nekem regimentu, ki se je nahajal najprej v Italiji, potem pa v Liki. Z Otočca in Vrhovin ji je tudi pisal. Od drugih je zvedela, da je delal v skladišču in nabavljal hrano. Ko je leta 1942 prišel na dopust, ji je pripovedoval, da je dajal hrano otrokom, ker so ustaši tamkajšnje kraje zelo opustošili.

Darina je začela sodelovati s partizani decembra 1942 in bila maja 1943 zaradi tega tudi aretirana. Ko je bil Stanko na dopustu, mu je pripovedovala o sodelovanju s partizani in tudi njega nagovarjala, naj se jim pridruži. On je menil, da v Liki lahko več koristi ljudem in omenil možnost, da bi tam šel v partizane. Ko je bila v zaporu, ji je večkrat pisal in jo hrabil, naj potrpi, ker bo trpljenja kmalu konec. Po kapitulaciji Italije se je na Vogrskem priključil partizanom, ne da bi se prej oglasil doma. Če bi bil prišel domov, bi se zagotovo oglasil pri njej. Kot partizana ga je prvič srečala nad domačo vasjo pod Čavnom, ko je šla poizvedovat, ali partizani potrebujejo kakšno pomoč.

Darina je po vrnitvi iz zapora, kjer je bila mesec dni, stopila v ilegalo in delala kot tajnica mladinske organizacije okrožja Vipava, pozneje pa je bila članica okrožnega komiteja SKOJ za Južnoprimorsko okrožje. Ko je Stanislava srečala pod Čavnom, je opazila, da je imel odstreljen mezinec na roki. Navdušeno ji je povedal, da se zdaj res bori za pravično stvar, medtem ko se preje ni. Ob snidenju ni na njem opazila nobenih znakov bolezni, je pa vedela, da je že prej болоval za malarijo, ki jo je dobil v italijanski vojski. Po njunem srečanju se je začelo močno deževje in slabo vreme. Zaradi močnih napadov sovražnika so se morali partizani umakniti. Mnoge partizanske enote so Nemci tedaj razbili, kako je bilo z enoto, ki ji je pripadal Stanislav Cigoj, pa ni vedela povedati.

O Stanislavu Cigoju in o njegovem delovanju v partizanih je ohranjeno še več drugih pričevanj. Tako je Jožef Ušaj iz Vitovelj na zaslišanju na OLO Nova Gorica 2. avgusta 1957 izjavil, da je njega po prihodu v partizane 12. septembra 1943 v četo razporedil Stanislav Cigoj, ki je bil tedaj komandir 2. čete 2. bataljona Gregorčičeve brigade. Nemško ofenzivo sta preživljala skupaj. Četa, ki jo je vodil Cigoj je bila defenzivne boje skoraj teden dni in to od Ajševice do Sv. Pavla pod Čavnom. Bil je dober komandir, spodbuden in korajžen, da so ga vsi borci imeli radi.

Podobne pismene izjave so leta 1954 dali sodišču v Novi Gorici tudi njegovi drugi soborci z Goriške fronte: Anton Čebren iz Vitovelj, Jožef Humar iz Šempasa in Ivo Abramič iz Volčje Drage.

Anton Cigoj, p.d. Škrkov iz Malovš, je dobro poznal razmere v tej vasi in je o tem dal na OLO Nova Gorica 18. septembra 1957 obširno izjavo. Povedal je, da je bil Stanislav po vrnitvi iz Abesinske vojne od občine Črniče postavljen za podestarina in je imel na hiši tudi ustrezno tablo. Da bi bil Stanislav član fašistične stranke, ni vedel. Stanko je bil mirne narave, dober gospodar in ljudem ni povzročal nobenih neprilik. V italijansko vojsko je bil mobiliziran in ni šel prostovoljno, ker bi se to gotovo razvedelo. Nosil je uniformo kraljeve vojske. Od ljudi je slišal, da je bil med vojno na Dolenjskem, da se je ob kapitulaciji Italije vrnil domov in bil mobiliziran v NOV. Škrkov, ki je bil tedaj predsednik odbora OF, ga osebno ni srečal, slišal pa je, da je na uniformi nosil čine, ki so mu jih

partizani strgali, mu pohodili kapo, oziroma klobuk. O njegovi aretaciji je dejal, »kako so ga vzeli brez vednosti našega odbora OF«.

O Stanislavu Cigoju pa je njegov sovaščan Venčeslav Cigoj na OLO Nova Gorica 31. julija 1957 izpovedal naslednje: Kaj slabega mu za časa okupacije ne bi mogel očitati. Bil je mirne narave, kazal pa je željo, da bi nekaj predstavljal. V fašistični uniformi ga ni nikoli videl, tudi ob italijanskih praznikih ne. Imel je veselje do petja in so na vasi večkrat skupaj prepevali. V italijansko vojsko je bil mobiliziran in po vrnitvi iz Etiopije je postal vaški zastopnik črniške občine – podestarinu. Zelo se je zanimal za gospodarstvo na vasi, za popraviljanje vaških poti in čiščenje vaških studencev, ni se pa nikoli zanimal za politične organizacije. Vojske nista služila skupaj, zato o njegovem vedenju v tistem času ni vedel nič. Po pripovedovanju drugih je vedel, da je Stanislav šel v partizane in bil vodja neke partizanske enote. Po pripovedovanju se je po nemški ofenzivi vrnil domov zaradi bolezni, ni pa vedel povedati, za kakšno bolezen je šlo. Dejal je še, da sta skupaj hodila na zdravniške pregledene partizanske komande na Ravnah in v Kekanjahu.

Vse doslej obravnavane izjave le nekaterih vojnih tovarišev in sovaščanov Stanislava Cigoja, podane ustno ali pisno na sodišču ali na občinskih in okrajnem ljudskem odboru, ga kažejo kot normalnega povprečnega vaškega človeka, ki ga zanimajo predvsem gospodarske zadeve. Nikoli ni nastopal zoper sovaščane ali komu od njih prizadejal kaj zlega. V okupirani Liki je tamkajšnjim domačinom, ki so živeli v težkih razmerah, celo pomagal. V partizane je vstopil prostovoljno, po izpovedi Darine Podgornik tudi prepričan, da se končno bori za pravično stvar.

Iz že obravnavanih zabeležk njegove matere Terezije Cigoj pa je razvidno, da je na njegovo nesrečno usodo v veliki meri vplivala sosedu Valerija, p.d. Fečeva, sestra gospodarja Alojza, ki ji je očitno nasledel in ji stal ob strani pri njenih natolcevanjih zoper Stanislava Cigoja. Feč se je že doma in tudi pozneje, ko je bil partizan, večkrat zgražal nad Stanislavom Cigojem. Lažno ga je obtoževal, da se je na Dolenjskem boril proti partizanom v vrstah zloglasnih alpinov. Nenavadno je bilo tudi to, da sta se Stanislav Cigoj in Valerija razšla že leta 1940, najhujše obtožbe zoper Stanislava pa je izrekala šele tri leta kasneje.

Leta 1957 je Alojz, ko je bil zaslišan na Krajevnem uradu Selo, uvodoma izjavil, da sosedo Terezijo pozna že 36 let, njenega sina Stanislava pa je poznal od rojstva. Kot fantje so bili vedno skupaj in onadva sta se dobro razumela. Vendar je na tem zaslišanju ponovil laž, da je sergente Stanislav Cigoj pripadal enotam alpinov in se na Dolenjskem boril proti partizanom. Da bi bil Cigoj član fašistične stranke, ni vedel, da pa je bil zvest tedanjemu režimu pa je bilo po njegovem vsem znano. To so sklepali iz tega, ker je bil postavljen za podestarina v Malovšah.

Oba Fečeva, Alojz in Valerija, sta bila med vojno in po njej znana in ugledna aktivista in so zaradi tega njune ocene imele veliko težo in uživale veliko zaupanje. Verjelo se jima je v celoti. Nihče tudi ni hotel opaziti, tudi na zaslišanju leta 1957 ne, da so bile te obtožbe tendenciozne, tudi o stvareh, ki so bile objektivno dognane, kot recimo pripadnost enote, v kateri je služil Stanislav Cigoj in kraji te službe.

Na obravnavanem zaslišanju je Feč izjavil, da je bil priča, ko so domačini Cigoju strgali z rokava čin in pomendrali njegov klobuk s perjem. On naj bi ga bil napotil v partizane, ko je bilo očitno, da se ne znajde. In ko je Stanislav pristal, ga je poslal v zbirališče mobilizirancev v osnovni šoli v Selu. Dovolil mu je tudi, da je obiskal dom v Malovšah in sestro v Selu. Te mobilizirance so čez nekaj dni odpeljali na Vogrsko, v brigado Simona Gregorčiča. Po nemški ofenzivi koncem septembra pa se je Stanislav znašel doma. Naredil se je bolnega...

Laž za lažjo in vztrajno, trmasto ponavljanje polresnic. Posledice so bile nepopravljive.

Z množičnim dotokom prostovoljcev in mobilizirancev v partizansko vojsko so že v prvih dneh po kapitulaciji Italije nastali trije novi odredi. Prerazporejene so bile vse dotedanje partizanske enote. Četa Antona Kosovela je prišla v sestav Severnoprimskega odreda, v njegov prvi bataljon. Komandant bataljona je tedaj bil Emil Volk-Škrjanc, komisar pa Ivan Sulič-Iztok. Odred sta vodila Tone Bevc-Cene in Martin Greif-Rudi. Prvi kot komandant, drugi kot komisar. Odred je bil razporejen na območju Ajševica – Kromberk.

V času, ko so novoustanovljeni odredi zasedali položaje v polkrogu okrog Gorice, je prišlo tudi do poskusov napadov na samo Gorico. Ti napadi so bili izvedeni iz treh smeri: Šempeter – Gorica, severni kolodvor – Gorica in Solkan – Gorica. Napada na solkanski most se je udeležila tudi četa Antona Kosovela, v njej pa je bil tudi stric Stanislav. Tudi njim se ni godilo bolje kot drugim. Ko so z one strani zaregljali nemški šarci, je bilo njihove bojevitosti konec. Šarci so bili strah vzbujajoče orožje, celo za izkušene partizane, kaj šele za novince, katerih je bila tudi v četi večina. Partizanska oborožitev se s sovražnikovo ni mogla primerjati. Umik na izhodiščne položaje je bil neizogiben. Nekaj več uspeha so tistega dne, 11. septembra 1943 imeli borci Južnoprimskega odreda in VOS, ki so v Mirnu pri Gorici pregnali nemško stražo in uničili nekaj italijanskih vojaških letal. S šolskim letalom, ki ga je vodil italijanski pilot, pa so vzleteli in pristali v Ajdovščini.

Na izhodiščnih položajih Severnoprimskega odreda je 1. bataljon zasedal položaje od Grčne do Kromberka, Antonova četa prav sredi osamljenih hiš. Ko so se vračali na izhodiščne položaje, se je Stanislav

Cigoj srečal s skupino tovarišev iz italijanske vojske, tedaj v sestavu 2. bataljona, ki so ga povabili, naj se jim pridruži. V to je Anton Kosovel kot komandir čete z razumevanjem privolil. Nekaj dni pozneje, ko so skupaj napadli severno goriško železniško postajo, je Stanislav Cigoj že poveljeval eni od čet 2. bataljona. Antona je tedaj spraševal po nekaterih slovenskih poveljih in o ravnanju s četo. To je bilo njuno zadnje srečanje.

Pojav, da je nekdo čez noč postal komandir, v tistih dneh ni bil nenavaden. Ker je že poleti odšlo v notranjost Slovenije večje število partizanov z Gradnikovo brigado, je na Primorskem ostalo sorazmerno malo starih partizanov, na Goriški fronti pa so sploh bili redki. Razen starešinskega kadra je bilo tu še nekaj starih, discipliniranih borcev. Ti so sprejemali novince, jih razporejali v enote in hkrati postajali njihovi komandirji. A še za to jih je bilo premalo. Povedati je tudi treba, da so se ob kapitulaciji Italije nekateri "stari" borci podali kar v domače kraje, delovali v zbirnih centrih, narodni zaščiti in podobno, nekaj pa si jih je vzelo tudi čas za počitek v zatohlih kletih.

V takšnem položaju so bili dobrodošli vsi, ki so že imeli nekaj vojaških izkušenj in so bili pripravljeni prevzeti odgovornost. Številni podčastniki in tudi častniki bivše italijanske ali jugoslovanske vojske so čez noč postali poveljujoči kadri, tako v operativnih enotah kot v obveščevalni službi NOV Slovenije.

Partizanske enote na Goriški fronti so opravile pomembno vlogo. Bile so čuvar svobodnega ozemlja v notranjosti Primorske, kar je bilo za utrditev oblasti, organizacijo zvez, prehrane, pripravo tajnih skladišč vojaške opreme in streliva ter za nadaljni razvoj partizanstva na Primorskem in v celi Sloveniji izrednega pomena.

Seveda pa za vodenje pozicijske vojne niso imeli ne dovolj izurjenega osebja ne ustrezne vojaške tehnike. To, kar so vsi skupaj lahko storili v prvih dneh svobodne Primorske, je bila še vedno bolj ali manj posrečena improvizacija.

Da bi izboljšal opisano stanje, je glavni štab NOV in POS izdal odredbo o formiranju Operativnega štaba za zahodno Slovenijo. Za njegovo vodstvo je imenoval Lada Ambrožiča-Novljana za komandanta in Dušana Kvedra-Tomaža za političnega komisarja. 22. septembra 1943 sta bila skupaj s Francem Leskoškom-Luko, sekretarjem CK KPS, že v Vipavski dolini in v imenu Glavnega štaba NOV in POS sta 23. septembra 1943 izdala ukaz o reorganizaciji partizanskih odredov in o formiranju šestih partizanskih brigad.

Toda ta ukaz Operativnega štaba za zahodno Slovenijo ni v ničemer izboljšal položaja borcev na Goriški fronti, ne v pogledu oskrbe ne pri pozicijski obrambi. Še vedno so bili vkopani v jarke, po njih pa je namerno ali pa iz neznanja tolkla lastna artilerija iz Trnovega, z italijanskimi topničarji. Borci so bili večinoma prepuščeni sami sebi, oboroženi

le z lahkim italijanskim pehotnim orožjem, ki ni bilo primerno za vodenje pozicijskih bojev, nasproti tehnično dobro opremljeni in izurjeni nemški vojski, okrepljeni s tankovskimi in artilerijskimi enotami in podporo letalstva.

To so bila dejstva, ki jih ni mogoče zanikati. Vojaški in politični voditelji bi bili morali zanje vedeti ter odločno ukrepati. Še posebej glede na veliko koncentracijo nemških oklepnihi sil na obrobju Gorice, kar je dalo slutiti, da se nekaj pripravlja. Partizanske barikade na cestah iz lestev, gred, vozov in podobnega materiala so bile naravnost smešne.

Neprimerno bolj smotno bi bilo, če bi bili tedaj namesto ukaza o formiranju brigad izdali ukaz o postopnem umiku odredov in samostojnih bataljonov iz pozicijske obrambe okrog Gorice na primernejše položaje z zaledjem, kar bi omogočilo postopen prehod na partizanski način delovanja. Na takšen način bi se bili izognili velikim žrtvam in nevarnosti poslabšanja bojne morale, kar rado sledi vojaškim porazom. Ko bi imeli glavnino moštva na varnem, bi bil še vedno čas za formiranje brigad, divizij in korpusa.

Namesto tega se je vojaško in politično vodstvo Primorske raje odločilo organizirati vojaško konferenco vseh štabov od bataljonskega navzgor na dan 25. septembra 1943, komaj nekaj kilometrov za fronto, v Prvačini, kjer naj bi dokončno formirali šest brigad. To konferenco so sklicali prav na dan začetka velike nemške ofenzive, kot da niso razpolagali z nikakršnimi obveščevalnimi podatki torej niso vedeli niti tega, kar so borci videli na prvi liniji z lastnimi očmi. Vodstvo bi bilo tudi moralo vedeti, da bodo enote na obrambnih položajih brez komandnega kadra vojaško in moralno oslajljene, predvidevati, da spričo slabe oborožitve in majhne izurjenosti borcev lahko zmanjka poguma, še posebej ob možnosti obkolitve na območju Stare gore. To bi pomenilo možnost totalnega zloma, kar se je potem tudi v resnici skoraj zgodilo.

Nemške enote 71. motorizirane pehotne divizije, v sestavu katere so bili 191., 194. in 211. pehotni ter 171. artiljerijski polk, okrepljeni z dvema tankovskima polkoma, so svoj napad začele 25. septembra zjutraj. Zato z vojaško konferenco v Prvačini ni bilo nič. Razgnalo jo je bobnenje s fronte. Le pogumnim komandantom je uspelo priti do svojih enot, še preden je sovražnik sklenil obroč z zasedbo ceste Volčja Draga – Ajševica. Drugim to večinoma ni uspelo. Skupina z Ivanom Turšičem-Iztokom, dotedanjim komandantom Južnoprimskega odreda, je odšla proti Krasu zaradi formiranja Kosovelove brigade. Drugi z Martinom Greifom-Rudijem na čelu, dotedanjim politkomisarjem Severnoprimskega odreda in tedanjim komandantom Goriške brigade v ustanavljanju, pa so odšli proti Vitovljam, ker so pričakovali tja umik večine borcev z Goriške fronte. Tudi politično-oblastno vodstvo skupaj s PK VOS za Primorsko, ki se je umaknilo z Goriškega in Spodnje Vipavske doline in se začasno naselilo v

odmaknjeni vasici Stomaž pri Ajdovščini, je potem zaradi varnosti nadaljevalo pot čez Predmejo v zavetje Trnovskega gozda in naprej v Cerkno, ki je bilo v tistem času svobodno ozemlje na Primorskem.

Na obrambnih položajih Goriške fronte so ostali le borci z večinoma nižjim poveljniškim kadrom in dočakali nemški mehanizirani vdor ter se mu postavili po robu.

Sovražnikov neposredni napad se je začel z močno artiljerijsko pripravo, kateri so sledili tankovski pritiski v treh smereh:

- Gorica-Solkan-Kromberk-Ajševica,
- Gorica-Rožna dolina-Ajševica,
- Gorica-Šempeter-Volčja Draga-Prvačina.

Anton Kosovel v osebnih spominih navaja nekaj podrobnosti, ki so se dogodile 25. septembra v jutranjih urah na položajih 1. bataljona SPO oziroma novoustanovljene Goriške brigade:

Od Goriške opekarne, imenovane fornaže, proti Grčni, kjer danes stojijo stolpnice, stanovanjski bloki, zasebne hiše, parki in ceste, so se tega jutra počasi premikali frontalno razporejeni nemški tanki, med njimi in za njimi pa nemški vojaki, oboroženi s puškami in strojnicami, s šlemi na glavah in z maskirnimi mrežicami čez obraze, kar jih je delalo še bolj brezosebne in grozljive. Naš odpor s številnimi lahкими in težkimi strojnici iz strelskih jarkov z Grčne je sicer redčil njihove vrste in povzročal občasne zastoje v napredovanju, vendar so nam ti uspehi tudi škodovali, saj smo se povsem odkrili in postali tarče sovražnikovih tankovskih oziroma topovskih salv, ki so povzročale pravo razdejanje na naših položajih. Vmes je sledil križni ogenj iz pehotnega orožja. Po nas so občasno padale še naše granate s Trnovega, kjer so našo artiljerijo upravljali italijanski vojaki, ki so se spoznali za antifašiste ob razsulu italijanske vojske. Imeli smo že prve ranjene in mrtve. Postajali smo povsem nemočni, saj nismo imeli nobenega protitankovskega orožja. Barikade na cesti so se drobile pod tankovskimi gosenicami in niso predstavljale nobene ovire. Vse skupaj je trajalo nekaj ur in naš odpor je bil zlomljen. Doživeli smo popoln poraz s številnimi žrtvami. V zadnjem trenutku se nam je pridružil pogumni komandant bataljona Škrjanc in po posvetu s komandirji čet Latkotom, Kozmanom in menoj ukazal umik bataljona v edino možno smer proti položajem 3. bataljona, v zavetje Panovca.

Enote 1. in 3. bataljona Severno primorskega odreda – Goriške brigade so po hitrem umiku iz Grčne in s severnega pobočja Panovce morale nemudoma, zaradi nevarnosti obkolitve, zapustiti gozdnati Panovec ter zelo previdno in hitro prečkati cesto Gorica-Rožna dolina-Ajševica in se podati v notranjost prostrane Stare gore, kamor so družano pribežali na smrt utrjeni, preplašeni in obupani borci raznih enot Južnoprimorskega odreda. Zasedli smo vse dominantne točke in naokrog postavili zasede. Ko sem vodil eno od zased v neki klanec, sem nenadoma naletel na

Nemce in v hipu smo bili oboji v zaklonih in spopad je bil tu. Na srečo smo bili deležni hitre pomoči in se za nekaj časa umaknili. Takšnih poskusov vdorov v središče obrambe, v katero je bilo vključenih več kot 1000 borcev, je bilo nič koliko in iz vseh smeri, vendar so bili vsi ti poskusi nemške pehote odločno odbiti. S tanki in drugimi oklepnimi vozili se nam na srečo, morda zaradi težko dostopnega terena in bližajoče se noči, še niso približali, so se pa približevali. Noč nam je tudi tokrat prinašala srečo, vendar ne vsem.

V teh izrednih neprilikah, ko je šlo za življenje in smrt, zavedajoč se, da smo v obroču tankovskih zased vzdolž ceste Vogrsko-Ajševica, je med množico zavladalo pravo tovarištvo in solidarnost vseh za vse. Začel se je vračati tudi pogum.

Izhod iz obroča je bil organiziran, kolikor se je pač dalo, po skupinah, ne posamično in ne za vse hkrati, v dveh smereh. Prve skupine, med katerimi je bila tudi moja četa, so se v presledkih po potoku Lijaku podale v smeri njegovega izvira, proti Šmihelu, Vitovljam in v Trnovski gozd. Imeli smo več sreče kot skupine, ki so se prebijale čez cesto Vogrsko-Ajševica, v smeri Okroglica-Gradenj. Obe smeri preboja sta bili izredno težavni in sta zahtevali nenormalne napore. Tankovske zasede so nas opazile in neusmiljeno klestile po nas. Da bi imeli boljši razgled, so okolico razsvetljevali z raketami. Tako je bila smer po potoku Lijaku bolj skrita kot ona druga, zato so bile njihove izgube tudi večje od naših.«

2. bataljon Severnoprimskega odreda – Goriške brigade, v sestavi katerega je bil s svojo četo Stanislav Cigoj, je doživel enak napad nemške soldateske, imel pa je ugodnejše položaje na desnem krilu, na črti Kromberk-Solkan, ker ni bil na črti glavnega udara in je deloval na sovražnika le bočno. Zato je imel tudi ugodnejše možnosti za umik. Ni ga zajel obkolitveni obroč, iz bojov se je izvil brez posebnih težav in se po pobočjih Trnovskega gozda, severno od Šmihela, Vitovelj in Raven nad Črničami umaknil pod Čaven, kjer so si borci poiskali obrambne položaje in hkrati zatočišče. Tu je Stanislav Cigoj, po pismenih izjavah njegovih soborcev in pričevanju Darine Podgornik, ki ga je obiskala na položaju, po številnih deževnih dneh dobil napad malarije. Z dovoljenjem (odpustnico) je odšel domov v Malovše na zdravljenje ter naprej v Civilno bolnico v Gorico in od tam k partizanskemu zdravniku, ki mu je odredil zdravljenje na domu.

Boljše kot zgoraj opisanim se je godilo partizanskim enotam na južnem delu Goriške fronte. Umikale so se preko Krasa, čez Železna vrata, v notranjost, k enotam novoustanovljene Kosovelove brigade v Gabrovico.

Nemške ofenzivne akcije na svobodno Primorsko so bile izredno učinkovite. Poleg preboja Goriške fronte in prodora v Vipavsko dolino se jim je 23. septembra 1943 z vzhodne strani, kljub močnemu odporu Idrijskega odreda, uspelo prebiti do Idrije. 24. septembra so nemški pehotni in motorizirani oddelki vdrli iz smeri Postojne proti Razdrtemu, kjer so se spoprijeli z vračajočo se Gradnikovo brigado in jo na Nanosu razbili. 29.

septembra 1943 je skupino 15-20 borcev, rojakov iz Vipavske doline, zajelo malodušje in so pobegnili domov.

Nemški preboj Goriške fronte smo že opisali, dodamo naj le še to, da so bile vse partizanske enote, ki so jo branile, razbite in prisiljene k umiku, ne da bi se uspele v skladu z odredbo Operativnega štaba za zahodno Slovenijo povsem reorganizirati v brigade. Veliko borcev je padlo, nekaj jih je sovražnik ujel in postrelil, mnogi so se razhajkali in se odšli domov skrivat, pretežni del pa se je neorganizirano umikal v smeri Trnovskega gozda, na Predmejo in Otlico ter na Kras. Sovražne enote so 25. septembra 1943 prodrle: z zahoda do Šempasa in Prvačine, z vzhoda do Vipave in s severa do Črnega Vrha.

Naslednjega dne, 26. septembra so se nemške enote sešle v Ajdovščini, od tam pa so akcije nadaljevale, predvsem proti Krasu, čez Col in Otlico pa v Trnovski gozd. Kamorkoli so prispele, so sejele strah, ne samo med civilnim prebivalstvom temveč tudi med partizansko vojsko. Največ represalij so doživeli prebivalci Goriške in Vipavske doline, torej tam, kjer so bile prej velike manifestacije OF. Za vsak najmanjši odpor so se Nemci maščevali z aretacijami, poboji civilnega prebivalstva in požiga hiš. Na domovih so ostali le otroci in ženske ter starejši ljudje, ostali so zbežali v gozdove in razna skrivališča. Gorje tistim, ki so jih našli. Nekateri so takoj pobili, druge so vzeli s seboj kot nosače streliva, jih po opravljenem delu postrelili ali pozaprli in jih kasneje odvedli v nemška delovna ali uničevalna taborišča.

Spoznanje te krute resničnosti se je hitro širilo od vasi do vasi, ljudje so poskrili vse, kar bi lahko spominjalo na OF, na zvonikih in drugih izpostavljenih točkah izobesili bele zastave ali rjuhe in tako marsikje ublažili krutost pobesnele soldateske.

Nemška septembrska ofenziva je za seboj pustila strašne posledice, moralne in materialne, najhujše od vsega pa je bilo, da so številne ljudi odpeljali v taborišča in s tem v dokončno pogubo.

Položaj na idrijsko-cerkljanskem območju, kakor tudi na zahodnem Primorskem po kapitulaciji Italije ni bil toliko zavarovan kot na osrednjem Primorskem. Glavni udar nemških enot iz Gorice, iz geografskega središča Primorske, je bilo pričakovati vzdolž magistralne ceste Gorica – Ajdovščina – Postojna v smeri Ljubljane. Tu se je zbrala tudi glavšina primorskih partizanskih sil. Zanimarjeno je bilo zlasti idrijsko-cerkljansko območje z bivšo italijansko-jugoslovansko mejo vred, ki je sicer po zlomu Goriške fronte postalo središče politične in vojaške oblasti Primorske. Onkraj meje so se bili že prej vgnezdili četniki in belogardisti, ki so že pred kapitulacijo Italije začeli vpadati čez mejo, predvsem četniki iz Opal in Izgorij, po kapitulaciji pa so, kot smo že omenili prodrli meje in se naselili na Vrsniku in Govejku, kjer so ostali nekaj dni in se potem razšli: eni domov, drugi v partizane, tretji v Grčarice.

Spričo kapitulacije Italije sta se obe partizanski skupini, karavla in varnostna grupa, nemudoma umaknili iz Ljubevške grape in odkorakali

proti Idriji, kjer sta že spotoma naleteli na umikajoče se italijanske vojake. Te sta poskusili razorožiti, a nista uspeli. Po prihodu v Idrijo sta skupaj z Okrožnim odborom OF pristopili k organiziranju nove partizanske vojske iz domačinov prostovoljcev in vračajočih se vojakov iz italijanske vojske, najprej Idrijskega odreda in nato Vojkove brigade.

Pri organizaciji tega odreda in pozneje Vojkove brigade so delali predvsem kurirji karavle, zlasti brata Danilo in Mirko Eržen, ki sta z rastjo teh enot tudi sama postala poveljujoča v teh enotah. Prvi oddelki Idrijskega odreda so morali takoj na obrambne položaje, med njimi tudi moštvo karavle na čelu z bratoma Eržen in sicer na območje Gor in Godoviča, od koder so pričakovali vdor nemških in drugih sovražnih enot. Ob prihodu le teh 23. septembra 1943 je bil partizanski odpor odločen in močan, vendar tudi hitro zlomljen, iz enakih razlogov kot na Goriški fronti. Sovražne enote so naslednjega dne vdrle v Idrijo in nadaljevale z očiščevalnimi akcijami po programu septemberske ofenzive v smeri Črni vrh-Col-Ajdovščina, kjer so se 26. septembra 1943 v Ajdovščini združile s kolonami, ki so prodirale iz Gorice in Razdrtega. Do 28. septembra so Nemci preplavili vso Primorsko, razen Cerknega, Kobarida ter dela Goriških Brd in Beneške Slovenije, kar so storili v oktobrsko-novemberski ofenzivi leta 1943.

Odhodu karavle v odred pa ni sledila sabotažna in varnostna skupina v sestavi: Mihajlo, Srečko, Vinko, Rajko in pridruženi Franc Mohorič, temveč so kot samostojni varnostniki že 12. septembra 1943 odšli čez Vojsko v Cerkno, kjer naj bi se jim pridružil od četnikov pobegli Branko Jerkič in ponovno postal član tedaj že povečane skupine VOS. To dogajanje tudi zgovorno potrjuje ugotovitev, da sta bili ti dve skupini pod Gorami ves čas julija, avgusta in septembra 1943 ločeni enoti in nikakor nista mogli tvoriti celoto, imenovano »Prva skupina VOS na Primorskem«.

Zlom Goriške fronte je marsikoga presenetil, še najbolj pa primorsko politično in vojaško vodstvo, ko je moralo sredi dela in mitingov hitro zapustiti goriško območje in se napotiti v Stomaž pri Ajdovščini ter po kratkem postanku dalje čez Trnovski gozd v svobodno Cerkno. Za spremstvo in varnost so se posluževali, poleg lastne čete, še ustreznih varnostnikov, katerih rojstvo na Primorskem datira v mesec junij 1943.

Po prihodu vosovcev v Cerkno so sledile organizacijske spremembe, tako v PK VOS kot tudi v podrejenih okrožnih komisijah VOS. Komandir varnostnikov spremljevalne čete PK VOS je postal Branko Jerkič, dočim pa je dotedanjo Mihajlovo skupino varnostnikov Idrijskega okrožja VOS, tedaj poimenovano v oddelek varnostnikov za Idrijsko okrožje in izven, najprej vodil Dušan Lipovž, avtomehanik doma iz Batuj pri Ajdovščini, ki pa je 10. novembra 1943 nesrečno končal. Za njim je oddelek prevzel Emil Bavčar – Rajko, doma iz Sela na Vipavskem. Vinko Kosovel je bil tedaj varnostnik v Rajkovem oddelku.

PK VOS za Primorsko je imela svoj sedež pretežno v bližini PK KPS za Primorsko. To stanje skupnega dela in bivanja potrjuje tudi fotografski posnetek, napravljen ob kapitulaciji Italije 9. septembra 1943 v Podragi, kjer za Alešem Beblerjem – Primožem, instruktorjem CK KPS, stoji Miro Perc-Maks, načelnik PK VOS za Primorsko, navzoča sta pa še Anton Velušček-Matevž, sekretar PK KPS in Edo Brajnik-Štefan, član CK VOS za Slovenijo. Fotografija simbolično kaže na boljševisko simbiozo partijske oblasti in njene eksekutive.

S prihodom navedenih voditeljev osvobodilnega gibanja za Primorsko je Cerkno vsaj začasno postalo središče vseh politično-oblastnih, vojaških in obveščevalnih dejavnosti za vso Primorsko, pa tudi za Gorenjsko, predvsem z vojaško operativnega stališča. Po odredbi Operativnega štaba za zahodno Slovenijo so se okrog Cerkljanskega skoncentrirale številne partizanske enote: Vojkova brigada, ki je bila tu ustanovljena iz domačinov in nekaterih delov Idrijskega odreda, Gradnikova brigada (po združitvi Gradnikove in Goriške) ter Prešernova brigada (po priključitvi Tolminske) s skupno formacijo 26. divizijo, Triglavsko, s pripadajočimi zalednimi oddelki, kasneje preimenovano v 31. divizijo NOV POS.

O dejavnosti prve skupine VOS na Primorskem ne obstajajo nikakršni dokumenti, o njej ni nič napisanega, ne omenja se v nobenem poročilu. Tudi na terenu, na katerem se je zadrževala, niso znani nobeni dogodki, ki bi jih vsaj domnevno lahko pripisali njej. Da je temu tako, priča tudi Zbornik fotografskih dokumentov o razvoju in delovanju VOS OF Slovenije 1941–1944, kjer o Prvi skupini VOS na Primorskem ni nobene sledi.

Iz tistega časa obstaja le že omenjeno Maksovo, z roko napisano poročilo z datumom 2. avgusta 1943, ki ga je v imenu PK VOS za Primorsko poslal CK VOS za Slovenijo in v katerem se sklicuje izključno samo na poročilo komandirja karavle Danila... A tudi če bi ta skupina res obstajala kot skupina VOS, si spričo dejansko obstoječe in delujoče skupine VOS v Čezsoči pri Bovcu, ki je dokumentirano obstajala v avgustu 1943, ne more lastiti prvenstva na Primorskem.

Nekritičnosti, neodgovornosti pred javnostjo in pomanjkanju smisla za zgodovinsko resnico avtorjev prirejene zgodbe o prvi skupini VOS na Primorskem pa se lahko zahvalimo, da so 1. oktobra 1986 ob občinskem prazniku takratne občine Idrija na pročelju gasilskega doma na Gorah odkrili spomisko ploščo, posvečeno zgodovinski neresnici.

Članek o slavnosti na Gorah je v TV 15 izšel šele 15. januarja 1987, torej tri mesece in pol po dogodku s spominskim posnetkom vred, kjer v sredini stoji Branko Jerkič in ob njem na desni Vinko Kosovel. Avtor članka sam očitno ni bil povsem prepričan v tisto, kar je popisal. Že uvodoma namreč ugotavlja, da je bilo o skupini "malo znanega in še nič napisanega". Gotovo se je zavedal dejstva, da so bile v drugi polovici leta 1943, ko naj bi se bilo vse skupaj dogajalo, vse enote in dogodki regi-

strirani in dokumentirani, če se pa to izjemoma ni bilo zgodilo, je bilo v štirih desetletjih po vojni dovolj priložnosti za spominsko rekonstrukcijo dogajanja s pomočjo preživelih udeležencev.

Te enote so na podoben način kot prej na Goriški fronti za varovanje Cerkljanskega zasedale svobodno ozemlje, ki se je od Novakov preko Cerknega, Želina, Dolenje in Gorenje Trebuše z Vojskim vred, Čepovana, Lokev in Trnovskega gozda raztezalo do Otlice, Banjške in Šentviške planote, na severovzhodu pa ob bivši jugoslovansko-italijanski meji od Davč preko Črnega vrha nad Novaki, Stare Oselice, Žirovskega vrha do podnožja Treh Kraljev in naprej v polkrogu do Idrije, z zaporno linijo Otalež-Jagršče-Vojško.

To svobodno ozemlje so partizanske enote branile vse do velike nemške ofenzive »Traufe«, ki se je začela 11. novembra 1943 s prodorom iz Idrije prek Želina v Cerkno. Zaradi sovražnikove premoči, predvsem v oklepnih vozilih, so se brigade po kratkih spopadih umaknile s svojih položajev. Prešernova pod Porezen, Vojkova s političnim in vojaškim vodstvom na Šebreljsko in Vojskarsko planoto, Gradnikova pa se je prebila na Šentviško planoto. Ofenziva je trajala ves teden in je brigadam prizadejala velike izgube, podobno kot septembrska ofenziva na Goriški fronti.

Zaradi celovite podobe tedanjih razmer je treba omeniti, da je po septembrski sovražnikovi ofenzivi nastalo tudi obširno svobodno ozemlje v Goriških brdih in v Beneški Sloveniji, s Kobariško republiko vred, kjer sta se koncem septembra in v začetku oktobra 1943 iz tamkajšnjih starih partizanov, povratnikov iz italijanske vojske, deklet in žena ter bivših internirancev formirali kar dve Soški brigadi. Prva Soška se je kasneje preimenovala v 17. Gregorčičevo in druga v 18. Bazoviško v sklopu 27. in kasneje 30. divizije, imenovane Primorska. Usoda tamkajšnjega osvobojenega ozemlja in Soških brigad pa je bila približno enaka tisti na Cerkljanskem in že prej na Goriški fronti.

Narodnoosvobodilno gibanje na Primorskem pa je bilo trdoživo in nezlomljivo. Že 23. septembra 1943, še pred zlomom Goriške fronte, se je iz starih partizanov, predvsem iz karavle na Krasu, novodošlih prostovoljcev in bivših internirancev formirala 19. Kosovelova brigada, v sestav katere je bil prve dni novembra 1943 vključen tudi bataljon še neoblikovane Gregorčičeve brigade, stacioniran na Predmeji, katerega namestnik komandanta je bil tedaj Anton Kosovel – Tonček. Sestavljali so ga predvsem Vipavci in Gorjani, ki jih septembrska ofenziva ni zlomila. Med te so vključevali tudi novomobilizirance in dezertarje iz Gradnikove brigade z Nanosa. Kosovelova brigada je bila v začetku decembra vključena v 30. divizijo 9. korpusa in je že 30. januarja 1944 odšla na pohod čez Sočo v Beneško Slovenijo, od koder se je po hudih in neprestanih bojih 20. februarja 1944 čez ledeno Sočo vrnila v svoje domače kraje. Ta omemba pohoda 30. divizije v Beneško Slovenijo

je toliko pomembna, kolikor se danes kaki posamezni »junaki« kitijo s svojim junaštvom, pa so tik pred pohodom dezertirali iz nje, tudi iz Kosovelove brigade in tako si je tovariš iz Solkana poiskal zatočišče pri VOS, tovariš iz Sela pa do konca vojne v vaški Narodni zaščiti in podobno.

Da bi lahko sledili osebam, ki so za našo zgodbo pomembne, pa se je treba vrniti k vosovcem v Cerknjo. Po preselitvi vojaškega in političnega vodstva v Cerknjo je tudi PK VOS nadaljeval z utrjevanjem svoje mreže, ne le na pokrajinskem, temveč tudi na okrožnih in okrajnih nivojih. Ta aktivnost se je hitro odrazila tudi v cerkljanskih zaporih, kjer so se ne le zamenjali zaporniki in njihovi pazniki, temveč se je število obojih povečalo. Povedati je namreč treba, da je bilo Cerknjo v času italijanske okupacije obmejno in strateško mesto, v katerem so službovali številni funkcionarji in uslužbenci italijanskih organov, pretežno italijanske narodnosti, s svojimi družinami. Nad temi, ki se po kapitulaciji Italije še niso utegnili umakniti, je bil namreč uveden nekakšen preiskovalni postopek. Neoporečnim je bila izdana dovolilnica za nemoten odhod v Italijo. S seboj so smeli vzeti le svoje osebne stvari. Tisti, ki so bili osumljeni terorja in izdajstva, pa so bili zadržani v cerkljanskih zaporih. Ob tem so si nekateri varnostniki prilaščali osebne stvari zapornikov, prišlo pa je tudi do posilstva, ki ga je vodstvo VOS najstrožje kaznovalo.

Pred novembrsko ofenzivo se je vojaško in politično vodstvo iz Cerknega preselilo na Vojskarsko planoto, v Gorenjo Trebušo in Čepovansko dolino z Lokvami vred in na tem območju ostalo več ali manj do konca vojne. Pokrajinska komisija VOS se je istočasno nastanila v Šebreljah, na samotni kmetiji v kraju Vrestnik, kjer je delovala do ukinitve VOS, 19. februarja 1944. V tem obdobju je vodstvo VOS za Primorsko, oziroma načelnik Miro Perc-Maks, vzorno skrbelo ne le za preudarno in dosledno delo VOS, temveč tudi za tiste čase zares vzorno pisno poslovanje, z natančnim protokolom, kar je seveda bila tudi zasluga vodje pisarne, Izidorja Kovačiča. Tako je mogoče s pomočjo delovodnika in ohranjenih dokumentov natančno rekonstruirati vso tedanjo dejavnost VOS na Primorskem in ugotoviti odgovornost pripadnikov VOS v vseh zadevah. Seveda je za to potrebna potrpežljivost, saj so protokolirana le imena, prava ali partizanska, vseh udeležencev postopkov.

Maks si je organiziral ekipo najožjih sodelavcev. Sestavljali so jo Dušan Furlan, Vidko Hlaj (Stane Grčar), Alojz Zupančič-Zmago, po njegovem odhodu na Koroško decembra 1943 pa Miroslav Remškar Boštjan in Alojz Stakolič-Vasilij, ki so bili hkrati tudi člani pokrajinske komisije. Z njihovo pomočjo je vzdrževal red, disciplino in odgovornost podrejenih. Ob vsem trudu so sledile tudi težave, ki so se pojavljale tudi znotraj VOS, nekaterim sam ni bil kos, zaradi pristojnosti drugih organov.

Tak primer se je zgodil, ko je bil za organizatorja Partije v VOS za Primorsko delegiran kot inštruktor Franc Pokovec-Poki, član PK KPS za Primorsko, ki je bil hkrati tudi sekretar partijske celice vodstva PK VOS in je o vsem redno obveščal PK KPS za Primorsko. Podoben primer je bil tudi z organizatorjem Zveze komunistične mladine ali SKOJ v VOS, Antonom Šego-Tonetom, ki je bil prav tako delegiran za inštruktorja pokrajinskega odbora ZMS. Tudi pri izbiri nekaterih inštruktorjev varnostne službe PK VOS ni imel srečne roke.

Ko je 10. novembra 1943 za Lipovžem oddelek varnostnikov prevzel Emil Bavčar-Rajko, se je oddelek umaknil v Šebrelje in bil prerazporejen. Del varnostnikov je odšel v Baško in Tolminsko okrožje, večina, v kateri je bil tudi Vinko Kosovel, pa je z Rajkom odšla na Idrijsko okrožje. Z njimi je odšel tudi novi načelnik OK VOS za Idrijsko okrožje Ivan Slabe-Radovan. Spotoma so na Oblakovem vrhu pustili 12 varnostnikov s Francom Štucinom-Dušanom na čelu, ostali pa so nadaljevali pot v Zadlog pri Črnem vrhu, kjer so se 11. novembra nastanili na domačiji Gostiša, Plestenice 57, kot zametek 2. čete varnostne službe Idrijskega okrožja.

Ivan Slabe-Radovan se je po vzpostavitvi zveze z OK KPS za Idrijsko okrožje s svojim namestnikom Radom Furlanom-Martinom, odgovornim za obveščevalno službo, nastanil v neposredni bližini OK KPS v Idrijski Beli, na domačiji pri Vipavcu in začel z organiziranjem svojih zaupnikov, obveščevalcev in poverjenikov v vseh krajih in rajonih Idrijskega okrožja, kakor tudi z utrjevanjem varnostne službe. Na podoben način so se v tistem času tudi v vseh drugih okrožjih Primorske organizirale okrožne in mestne komisije VOS s svojimi varnostnimi oddelki. To se je zgodilo tudi v Gorici in Trstu.

Ivan Slabe-Radovan se je 12. novembra 1943 odpravil na Črni vrh in tam za poverjenika VOS za Črnovrški rajon postavil svojega soborca Ivana Pakiža. Istega dne se je še zadržal pri oddelku VOS na domačiji Gostiša v Zadlogu, kjer sta ga obiskala dva varnostnika iz PK VOS, Branko Jerkič in Vladimir Santini-Santi, po rodu iz Kotorja v Črni gori, dotedanji slušatelj vojaškega tečaja Triglavske divizije. Ta je bil še istega dne postavljen za komandirja druge ali takoimenovane Črnovrške čete VOS.

Prav tega dne je namreč Idrijski OK VOS prejel nalog PK VOS za Primorsko, da so vsi oddelki varnostne službe preimenovani v bataljone, skupine pa v čete, s komandanti in komandirji na čelu, toda brez politkomisarjev. S tem preimenovanjem so bili nazivi v VOS izenačeni z nazivi v odredih in brigadah, le z manjšim številom moštva in s povsem drugačnimi nalogami. Kot varnostniki – policisti, so ostali na točno določenih terenih, politično podrejeni okrožnim komitejem Partije, strokovno pa PK VOS.

Oddelek VS za Idrijsko okrožje se je preimenoval v bataljon varnostne službe Okrožne komisije VOS, vanj pa sta bili vključeni 1. ali Vojskarska

četa in 2. ali Črnovrška četa, vsi izključno podrejeni OK VOS za Idrijsko okrožje, OK KPS za Idrijsko okrožje in istočasno PK VOS za Primorsko. Te ugotovitve so važne zaradi kasnejšega ugotavljanja kršitve pooblastil in samovolje posameznikov.

O svojem delu je Ivan Slabe-Radovan poročal PK VOS za Primorsko. V pismu navaja, da se je na Črnem vrhu srečal s Santijem in Brankom, slednji naj bi na Črnem vrhu raziskal več stvari, še posebej pa je zanimiva njegova domneva, "da bo v Črnem vrhu nekaj podobnega kot v Cerknem (...) tudi ljudje niso partizanstvu nič kaj preveč naklonjeni."

Kot je razvidno iz njegovih nadaljnjih poročil, se je Radovan močno zavzel za organizacijo obveščevalne in varnostne mreže v celotnem okrožju. K delu mu je uspelo pritegniti več dobrih aktivistov. Toda komaj je dobro zastavil delo, že ga je moral prepustiti svojemu namestniku Martinu. Maks ga je namreč poklical na PK VOS, kjer je prevzel organizacijo kurirske mreže in zvez med OK VOS in PK VOS za Primorsko.

Obveščevalec Martin je po Radovanovem zgledu nadaljeval z organizacijo obveščevalne mreže in sproti obveščal PK VOS, dokler ni bil tudi on konec novembra premeščen za komandanta bataljona VOS v Baško okrožje. Zaradi teh dveh premestitev so na Idrijskem nastale velike vrzeli in posredno tudi negativne posledice, o čemer bo tekla beseda pozneje.

Omenili smo že domnevo, ki jo je v svojem poročilu 13. novembra 1943, poslanem na PK VOS, zapisal Radovan, da se bo tudi v Črnem vrhu zgodilo nekaj podobnega, kot se je v Cerknem in da ljudje partizanom niso nič kaj naklonjeni. Kako si razlagati te Radovanove ugotovitve? Saj so se tamkajšnji domačini pred kapitulacijo Italije spoštljivo obnašali do partizanov, jim pomagali in jim bili nasploh naklonjeni. Iz teh krajev je bil že pred kapitulacijo Italije velik priliv prostovoljcev v NOV, ob razpadu pa vseh, ki so se vračali iz italijanske vojske. Utaboritev Trnovske partizanske čete jeseni 1942 na Brinovem griču med Zadlogom in Koševnikom pri Črnem vrhu, katero je vodil Janko Premrl-Vojko, primorski junak, je bil, za te kraje zgodovinski dogodek. Domačini so to četo šteli za svojo, saj je bila večina borcev v njej s Črnovrške in Ledinske planote. Nastajale so nove enote, za katere so ljudje skrbeli kot za svoje družine. Na Idrškem, v gozdu v Rupih, so domačini postavili barako, v kateri so pozimi 1942/1943 prezimili Vojkovi borci. Žagan les zanj je dal lesni trgovec Ivan Novak, za katerega bomo kasneje zvedeli, da ga je samovoljno usmrtila skupina varnostnikov 1. čete varnostne službe.

V to naklonjenost krajanov narodnoosvobodilnemu pokretu sta se osebno prepričala partizana Anton Kosovel in Ivan Bonča, ko sta julija 1943 tam opravljala obveščevalne naloge.

Zakaj so se mnogi prebivalci teh krajev, pa tudi drugod, začeli odvrnati, bolje rečeno postopno oddaljevati od partizanskega gibanja in mu

obračati hrbet? V veliki meri zato, ker so začeli spoznavati, da se je čisti narodnoosvobodilni boj ob prelomnici, kapitulaciji Italije, začel sprevračati v enoumje in v revolucijo, za kar pa vsi ljudje niso imeli posluha. Patriotična čustva ljudi v teh krajih so bila drugačna od nekaterih oefarskih in partijskih mogotcev, ki so bili prepričani, da so v posesti vse resnice in so si na račun narodnoosvobodilnega boja prisvajali preveč pravic. V tistih usodnih dneh so bili premalo pozorni do čustev in verskega prepričanja preprostih ljudi, ki so bili privrženi slovenstvu in zainteresirani za socialno pravičnost, imeli pa so v sebi tudi zakoreninjene predstave o tem, kaj je primerno in prav. Tako so nekateri, navidez pristaši OF, izgubili tla pod nogami in so na lastnih tleh soustvarjali belogardizem. Ponekod so to odkrivali sami odbori OF in pravočasno ukrepali, ponekod pa je bilo tudi za to že prepozno.

Postopnemu spreminjanju odnosa do osvobodilnega gibanja na Črnovrški planoti je gotovo prispevalo tudi obnašanje Črnovrške čete varnostne službe VOS, ki je skupaj z Vojskarsko četo VS po preimenovanju 13. novembra 1943 sestavljala Idrijski bataljon VS. Medtem ko se je Vojskarska četa stacionirala na Oblakovem vrhu, se obnašala dostojno in pravično in se tudi prehranjevala s hrano, s katero jo je oskrbovala gospodarka komisija, se je Črnovrška obnašala precej samopašno. Ne samo da se je izogibala vsaki bojni dejavnosti v času nemške ofenzive "Traufe", v kateri so na obrambnih položajih krvaveli borci Prešernove, Vojkove in Gradnikove brigade, ampak so si na Gostiševi domačiji v Zadlogu organizirali pravo veseljačenje. S samovoljno rekvirirano hrano in ob zvokih nekemu »revežu« zaplenjene harmonike so si privoščili prave pojedine. Na teh gostijah je bil tudi inštruktor Branko Jerkič, katerega "uradni" prihod v to četo je v svojem že omenjenem poročilu zabeležil Račovan. Da se je to moglo dogajati, so prispevale tudi okoliščine. Komandant bataljona VS, v katerega je spadala Črnovrška četa, je bil Emil Bavčar-Rajko, ki se je tedaj zadrževal pri tej četi, komandir čete pa je hkrati z Jerkičevim prihodom postal Vladimir Santin-Santi. V isti četi pa je seveda bil tudi Vinko Kosovel. Omenjena je povežalo preteklo poletje, lagodno prebito pod Gorami nad Idrijo, oba pa še skrivnost pred tovariši o Jerkičevem »ujetništvu« pri četnikih.

Ker teh lagodnih, za Gostiševe sicer mučnih dni, le ni hotelo biti konec, je gospodinja prekipelo in se je, ne brez tveganja, pritožila na Komando mesta Črni vrh. Ta je o vsem takoj obvestila načelnika PK VOS Maksa. Ta je zadalžil Pokija, ki je 24. novembra 1943 prispel v četo, da zadevo razišče se je tudi zgodilo, pristransko v zagovor storilcev in poniževalno za družino – označil jih je za kulaško hišo. Toda že naslednjega dne po prihodu na Črni vrh je Pokija dohitel ukaz, da je Santi razvrščen na novo dolžnost v VOS za Gorico, na njegovo mesto pa je postavljen Vinko Kosovel. Poki je s svojimi ugotovitvami seznanil le Maksa, ni pa uspel

seznaniti načelnika Idrijskega VOS Radovana, ker je bil odsoten. Med tem časom je Poki pristopil k organizaciji Partije v četi in bataljonu. Za sekretarja celice v četi je postavil partijca Vinka Kosovela, novo pečenega komandirja čete za sekretarja biroja v bataljonu pa Rajka. Hkrati je sprejel v Partijo številne varnostnike, med katerimi tudi tedaj tam se nahajajočega Branka Jerkiča. To delo je Poki opravljal v dneh od 25. do 28. novembra 1943, potem pa je za Jerkičem in Santijem odšel v Čepovan.

Kdo je Vinka Kosovela dejansko postavil za komandirja Črnovrške čete varnostnikov, na podlagi uradnih dokumentov ni mogoče ugotoviti. Njegovo imenovanje za komandirja se prvič omenja v Pokijevem pismu Maksu, 28. novembra 1943. Za to postavitev je Vinko izpolnjeval dva osnovna pogoja, bil je star partizan in partijec, povrh tega še vosovec. V njegove karakterne lastnosti, sposobnosti ali moralno zrelost pa se tedaj itak ni nihče poglobljaj. Razmere so pač bile take, za vse približno enake in časa za poglobljanje v ta ali oni problem ni bilo. Eni so se s sprejemanjem novih in odgovornih dolžnosti razvijali v osebnost ali vsaj uspeli plavati s tokom, drugi so zaradi svojeglavosti in neodgovornosti potonili. Prvi so napredovali, sprejemali vedno večje vloge, druge je v skrajnem primeru čakala krogla.

V drugo skupino je nedvomno sodil Vinko Kosovel. Njegova kariera od komandirja čete VS do vršilca dolžnosti komandanta in komandanta bataljona VOS je bila izredno kratkotrajna, trajala je od 25. novembra 1943 do 18. januarja 1944, ko je bil po ukazu PK VOS za Primorsko aretiran. Vendar žal predolga.

Iz arhivske dokumentacije in po pripovedovanju prič je razvidno, da je bil Vinko Kosovel precej svojeglav in nediscipliniran, povrh pa še izredno brutalen. Iz njegovih pismenih poročil je razvidno, da je bil polpismen, saj so mu poročila pisali drugi in jih zanj tudi podpisovali. Nepismenosti mu navsezadnje niti ne bi mogli zameriti. To je bila usoda mnogih Primorcev, ki zaradi italijanskih šol niso obvladali niti narečne slovenščine, hujše je tisto, kar njegova sporočila le slabo prikrivajo: zlobnost, maščevalnost, lažnivost in še kaj, kar je smiselno tudi sam potrdil v prošnji za pomilostitev, naslovljeno na tovariša Maksa, ki mu jo je sicer najverjetneje napisal njegov oče ali nekdo drugi:

“Ti me dobro poznaš, ako sem se v varnostni nedostojno obnašal. Veš, da sem še mlad in nimam popolnega razuma. Zato mi morate oprostiti.” V času svojih brutalnih deliktov je bil Vinko Kosovel star okroglo 19 let, torej polnoleten.

Ob vseh zavržnih dejanjih, ki jih bomo v nadaljevanju podrobno obravnavali, pa je umestno tudi vprašanje, kakšni so bili ljudje v njegovi neposredni okolici, njegovi tovariši in soborci, dokler ni postal njihov komandir oziroma podrejeni, ko je to bil. Vprašanje je zahtevno, prezahtevno, lahko pa vsaj ugotovimo, kdo so to bili. Črnovrška četa varnostne službe idrijskega VOS je

tedaj štela 13 mož z Vinkom vred, kar je razvidno iz Radovanovega poročila z dne 13. novembra 1943. To pa so, zanesljivo, bili naslednji:

1. Vinko Kosovel, komandir
2. Vencelj M., namestnik komandirja
3. Jožef B. Ščurk
4. Peter M.
5. Ivan M. Miklavž
6. Jože G.
7. Emil P.
8. Ludvik M.
9. Vinko M. Brico
10. Pepi J.
11. Tomaž J.
12. Rudolf Č. – Rudi
13. Anton J.

Razen Vinka Kosovela in Ščurka, ki sta bila z Vipavskega, so bili ostali večinoma iz Idrijsko-cerkljanskega območja. Štirje od njih so bili partizani pred kapitulacijo Italije: Vinko, Ščurk, Peter in Miklavž, ostalih 9 pa je bilo v partizanih od septembra oziroma oktobra 1943. Njihova oborožitev je bila naslednja: 1 lahka italijanska bređa, 1 brzostrelka in 11 pušk, večinoma italijanskega izvora.

Njihovo brezskrbno življenje na Gostiševi domačiji v Zadlogu 57 je trajalo do 28. novembra 1943. Tega dne pa je v Črni vrh prišlo 40 Nemcev in raztrgancev. Slednji so bili oblečeni v različne uniforme pa tudi v civilu, s titovkami na glavi. V Zadlogu naj bi se jim bila postavila po robu Komanda mesta Črni vrh in Vinkova četa varnostnikov. Zasedli naj bi ustrezne položaje in skupaj udarili po sovražniku. Ker pa niso točno vedeli, kdo prihaja, Nemci ali partizani, je Vinko poslal v izvidnico dva varnostnika. Patrola je hitro naletela na Nemce, ki so začeli streljati. Pri tem so ubili Rudija Č. in ranili Venclja M. Po spoznanju resnosti položaja so se varnostniki jadrno umaknili v gozd. Sovražnik se je vrnil v Idrijo, varnostniki pa nazaj na Gostiševo domačijo.

V torek, 30. novembra 1943, pa se je Vinko kot novopečeni komandir z manjšo skupino varnostnikov podal na svojo prvo akcijo, s katero je zlorabil svoja službena pooblastila. Pri nekem kmetu v Lomeh pri Črnem vrhu, osumljenem sodelovanja z belo gardo, sicer pa je bil kandidat Partije, so napravili preiskavo in dobili nekaj belogardističnih časopisov, ki naj bi jih raznašala njegova hči. Ob tej priložnosti so zaplenili nekaj blaga in žepno uro, o čemer je Vinkov naslednik Franc Štucin-Dušan 28. januarja 1944 z dopisom obvestil Maksa.

Poseg po blagu in uri je bil nepravilen in je v tistih časih predstavljal hud prekršek, zaradi katerega bi bila odgovorna oseba v partizanskih odredih in brigadah oziroma pri njihovih sodiščih obsojena na najstrožjo

kazen. V tem primeru so si blago in uro med seboj razdelili in zadevo povsem zamolčali, z domnevo, da jih ne bo nihče odkril.

Iz ohranjene arhivske dokumentacije kot tudi iz zbornika fotografskih dokumentov VOS OF 1941–1944 je razvidno, da se je do konca novembra 1943 na Primorskem v glavnem končala organizacija vseh okrožnih komisij VOS in njihovih varnostnih čet. Največji problem pri tem so bila vodstva, saj je primernih kadrov za opravljanje teh odgovornih funkcij povsod primanjkovalo. V poštev so prihajali partizani z daljšim stažem, partijci in aktivisti OF, vendar tudi od teh niso vsi imeli zaželenih lastnosti za opravljanje teh delikatnih dolžnosti, predvsem preudarnosti in razumnosti, brez maščevalnosti.

Ker vzornih ljudi ni bilo dovolj, organizacija pa je morala delovati, so nastajale težave, ki so rušile ugled OF in vsega narodnoosvobodilnega gibanja. Zaradi nezadostnih izkušenj delovanje še marsikje ni bilo poenoteno, zato se je PK VOS za Primorsko odločil, da s posebno okrožnico vse Okrožne komisije VOS na Primorskem opozori na nepravilnosti in dejavnost vseh komisij in varnostnih čet poenoti z obveznimi navodili. Okrožnica nosi datum 30. november 1943 in je bila dotlej najbolj izpopolnjena odredba v VOS na Primorskem. PK VOS je z njo natančno opredelil vse pravice in dolžnosti ter delovanje celotnega sistema varnostne obveščevalne službe:

- organizacijo kurirskih zvez za hiter in nemoten pretok informacij, poročil in sredstev med okrožnimi komisijami VOS in PK VOS in obratno. Ta naloga je bila zaupana Radovanu, načelniku Okrožne komisije VOS za Idrijsko okrožje,

- organizacija denarno-prehrabnih poti z obveznim mesečnim obračunom, po poti od spodaj navzgor: četa – bataljon, OK VOS – PK VOS, s poudarkom: hrano si čete nabavljajo prek gospodarskih komisij,

- organizacija postopkov pri odrejanju in izvrševanju nalog v zvezi z aretacijami, skladno z navedenimi izrednimi in posebnimi pooblastili.

Glede na pomembnost zadnje alineje, to je postopkov pri aretacijah in likvidacijah obsojenih oseb, kar je eden od osrednjih problemov naše zgodbe, ta konkretna in jasna ter obvezna navodila navajamo v celoti:

“Justifikacije morajo vršiti čete VS samo po odobritvi OK VOS in v sporazumu s političnimi oblastmi.

Varnostnim oddelkom odreja naloge (justifikacije, zaplembe, sabotaže, diverzantske akcije) OK VOS po obvezni predhodni odobritvi PK VOS in v soglasju s sklepi odgovornih organov OF.

Za vsako izvršeno akcijo ali postopek je treba napraviti zapisnik. Akcije, ki ne bodo zapisniško ugotovljene – razen tistih, ki so vojaškega značaja, bodo krivci poklicani na odgovornost.

Kjerkoli je le mogoče izvršiti zaslišanje krivcev, proti katerim postopajo organi VOS, je treba obvezno to storiti. Zaslišanje izvrši in zapisniško ugotovi organ, ki ga v ta namen določi OK VOS.

Obenem z zapisnikom o zaslišanju je treba poslati tudi seznam eventuelno zaplenjenih predmetov.

Pristanek OK VOS ni potreben pri akcijah na okupatorja in domobrance.

Obenem z zapisnikom je treba poslati tudi zaplenjeni denar. OK VOS bodo v bodoče dobivale denar od PK VOS.”

Kljub tako jasnim in natančnim navodilom so se v praksi nekatere enote in organi VOS obnašali popolnoma drugače. To dokazuje Vinkov primer pa tudi drugi, na katere je avtor naletel ob raziskovanju njegovega primera. Da se samovoljni ukrepi ne izvajajo samo v škodo žrtev in njihovih svojcev, temveč tudi v škodo osvobodilnega gibanja v celoti, se je zavedal tudi PK KPS za Primorsko, ki je 7. decembra 1943 izdal navodilo za organizacijo Partije v VOS, praktično v vsaki enoti VOS, da bi s tem utrdili njen oblastni položaj in okrepili red v delovanju VOS. Navodilo se glasi:

“VOS je kot celota orodje osvobodilne borbe slovenskega naroda v borbi proti njegovim sovražnikom, katerega delo neposredno vodi in kontrolira Partija v interesu celotne OF in bodočnosti slovenskega naroda. Celoten aparat VOS mora biti neposredno pod kontrolo Partije. To kontrolo v prvi vrsti vrši CK KP Slovenije... V tem smislu so pokrajinski centri VOS pod kontrolo Pokrajinskih komitejev Partije. Okrožni centri VOS in rajonski centri VOS so pod kontrolo Okrožnih komitejev Partije. Pokrajinski in okrožni komiteji Partije so odgovorni za funkcioniranje, sestav in rezultate dela odgovarjajočih centrov VOS.

Kontrola Partije naj se zagotovi na ta način, da se v Pokrajinskih in Okrožnih komitejih Partije določijo odgovorni tovariši, po možnosti sekretarji, ki vzdržujejo stike in vrše neposredno kontrolo nad delovanjem organov VOS, za katero partijski komiteji odgovarjajo.”

Navedeno navodilo je v nadaljevanju podrobno razčlenilo naloge, kontrolo in organizacijo Partije – celic in birojev v vseh organih in enotah VOS, začevši v četah in bataljonih VS ter v okrožnih in pokrajinski komisiji, kakor je to delo že bilo zasnovano po inštruktorju PK KPS za Primorsko, odgovornemu za organizacijo Partije v VOS.

Po vrnitvi Vinka in njegove skupine iz uzurpatorske akcije v Lomeh na sedež pri Gostišu je sledil dan počitka. Naslednjega dne pa je spet prišlo na Črni vrh okrog 50 Nemcev in domobrancev. Tokrat sta se Komanda mesta in Vinkova četa umaknili v gozd brez slehernega poizkusa obrambe. Tudi tokrat so se po odhodu sovražnikov varnostniki vrnili v Zadlog, a ne k Gostiševim, temveč v bolj varen kraj Podtisovec, na domačijo pri Tomincu, čeprav tu niso bili deležni vseh tistih ugodnosti, kot pri “kulaški familiji” pri Gostiševih.

Vinko Kosovel je svojo četico, ki je tedaj štela le še enajst mož (.Rudi je padel, Ščurk je bil bolan doma), nastanil na novi lokaciji na Tominčevi

domačiji. 4. decembra 1943 je zapustil četo in si vzel nekaj dni dopusta, kot je navedel kasneje v prošnji za pomilostitev. Odšel je v domače kraje, v Selo na Vipavsko, na obisk k svojim, ki so se po kapitulaciji Italije vrnili iz internacije.

Toda žal, ta njegov dopust se ni iztekel tako nedolžno in družinsko, kot bi si človek mislil. Že naslednjega dne, 5. decembra 1943 se je znašel med svojimi znanci v vasi in skupaj so jo mahnili v sosednjo vas Batuje "na izlet". Tam so se že precej nadelani po naključju srečali s starejšim moškim, Alojzijem Vetrihom iz Ljubljane, ki je prišel na obisk k svojemu nečaku Francu Vetrihu. Najprej so ga brez razloga sumnjičavo zmerjali z belogardistom, nato so ga začeli pretepati.

Vmes so posegli domačini, da je njihov sorodnik pa tudi aktiven član OF, a so morali tudi ti utihniti, saj se je tudi nanje vsula toča klevet in groženj. Nekateri od obiskovalcev – nasilnežev so čisto podivjali. Namesto, da bi moža pustili pri miru, so ga aretirali in odvedli s seboj v Selo in naprej v Gojače, kjer so ga po posredovanju Ajdovskega VOS vendarle izpustili.

O napisanem neprijetnem dogodku je odbor OF iz Batuj 9. decembra 1943 napisal obširno protestno pismo, katerega so nekateri člani odbora še istega dne odnesli v štab Kosovelove brigade. Hkrati so kopijo poslali Okrožni komisiji VOS za Ajdovsko okrožje, ta pa naprej na PK VOS. V njem najprej na kratko opišejo sam dogodek in njegove udeležence. Na partizanski strani tri partizane iz Sela, ki so na dopustu, eden od njih je seveda Vinko Kosovel. Nato nadaljujejo, da so grozili družini Vetrih in od nje zahtevali, da jim izročijo belogardistične letake, ki naj bi jih bil osumljeni Alojzij Vetrih prinesel iz Ljubljane. Pokazali so jim te letake, toda naše, partizanske, ki sta jih Vetrih in njegova hčerka Silva v resnici prinesla iz Ljubljane in jih opozorili, da bi ta družina morala biti znana tudi njim, saj so za njihovo komando prinašali sporočila iz Ljubljane. Hčerka Silva je namreč v Ljubljani članica Rajonskega odbora OF. In take, naše zavedne tovariše si dovolijo sumničiti in celo pretepati. Eden izmed njih je Alojzija klofotal in ga z vrvjo pretepal po obrazu, da je bil ves črn. Takšnega ravnanja so bili doslej vajeni le s strani fašistov in skvadrstov, in ljudstvu, ki je toliko zaupalo v partizane, se je to nedeljo zaupanje zrušilo. Vtis bo mogoče popraviti in moralo spet dvigniti le v primeru, če bodo storilci po zakonu kaznovani. OF takšnih dejanj ne odobrava in zahteva, da se obsodijo in kaznujejo.

Nadaljni postopek je v tem primeru potekal takole: štab Kosovelove brigade je o njem pisмено poročal Štabu III.operativne cone Alpske, ta pa je o neljubem dogodku obvestil PK VOS za Primorsko. Ko je ta prejel omenjeni dopis od Alpske cone, je z njim 24. decembra 1943 seznanil okrožne komisije VOS za Ajdovščino, Kras, Idrijo in Gorico. Iz tega pisma navajamo citat:

«Terenci iz vasi Batuje so podali na Štabu »Srečka Kosovela« naslednje poročilo: Vosovci iz Sela... Kosovel Vinko so v pijanosti aretirali in pretepli Vetrih Alojzija, starega 63 let, ki je prišel iz Ljubljane na obisk k svojem in ga odpeljali na Komando VOS-e, kjer je bil kot nedolžen izpuščen. Ugotovite, če se imenovani tovariši nahajajo v vašem bataljonu VS. Preiščite posamezne slučaje, o uspehu preiskave pa nas takoj obvestite.»

Opisani dogodek sodi tudi med razloge za preiskovalni postopek, ki ga je že decembra istega leta zoper Vinka Kosovela začel PK VOS za Primorsko. V preiskavo se je vključil tudi Branko Jerkič, inštruktor Varnostne službe PK VOS za Primorsko, o čemer je 8. januarja 1944 obvestil tov. Maksa, vendar napačno in morda usodno za varnostnika Petra M. Toda vmes in potem se je zgodilo še marsikaj!

Ko se je Vinko vrnil s samovoljnega dvodnevne dopusta, so njegovo četico spet napadli Nemci. Zato se je umaknila daleč proč na Otlico, to je na območje, ki je spadalo v pristojnost Ajdovskega VOS. Vmes ga je dohitelo vabilo Pokija, organizatorja Partije v VOS, naj se udeleži partijskega "kurza" na Predmeji, 9. decembra 1943. Kot je bilo že omenjeno, je PK KPS za Primorsko takoj po nemških ofenzivnih akcijah septembra in oktobra 1943 začel z intenzivnimi štirinajstdnevnimi tečaji, namenjenimi predvsem političnim komisarjem partizanskih enot III. operativne cone, oziroma IX. korpusa in političnim funkcionarjem s terena. Organizatorji so pričakovali, da se bo s temi tečaji dvignila kvaliteta političnega dela na terenu. Franc Pokovec-Poki je bil po opravljenem tovrstnem tečaju že novembra 1943 postavljen za inštruktorja PK KPS, odgovornega za organizacijo Partije v VOS. V VOS, kjer so bile zadolžitve najbolj stroge, so predvidevali, da bodo morali vsi varnostniki v doglednem času postati člani Partije, da bi na ta način zagotovili njihovo brezpogojno poslušnost. To je razvidno tudi iz dokumenta, ki ga je 1. decembra 1943 PK KPS za Primorsko poslal PK VOS:

- «... a) OK VOS je samostojna celica,
- b) rajonski poverjenik s svojimi sodelavci partiji tvori celico,
- c) štab varnostnega bataljona je celica,
- d) vsak varnostni vod mora imeti svojo celico,
- e) stremeti za tem, da bodo v doglednem času vsi varnostniki sprejeti v Partijo,
- f) član OK KPS, odgovoren za delo VOS naj čim bolj pogosto prisostvuje sestankom celice OK VOS in bataljonskega štaba.»

V ta namen je Poki poleg neposrednega organiziranja Partije v VOS začel organizirati in voditi še kratkotrajne partijske kurze za varnostnike. Prvi tak kurz je bil od 9. do 14. decembra 1943 na Predmeji, udeležili pa so se ga varnostniki iz okrožij Tolmina, Baškega in Idrije. Kot predavatelja sta na tem in na naslednjih tečajih nastopala Poki za Partijo in Tone (Anton Šega) za SKOJ.

Iz Vinkove čete VS so se tečaja na Predmeji udeležili Jože G., Ludvik M. in Anton J. Ostali del čete je ostal še naprej na Otlici, a ne za dolgo, saj jih je Vinko kmalu odpeljal na svoj ilegalni pohod v Vipavsko dolino.

Po odhodu zgoraj navedenih treh varnostnikov na partijski kurz na Predmejo je Rajko, komandant bataljona Idrijskega VOS, poslal načelniku Maksu že drugo pismo, v katerem ga je obvestil, da se še vedno nahaja pri Vinkovi četi na Otlici, da pa bo moral zaradi bolnih nog v bolnico, zato bo za čas po 11. decembru moral svojo funkcijo komandanta začasno predati "tovarišu Vinkotu".

O organizaciji Partije v VOS in o partijskem kurzu na Predmeji je na razpolago Pokijevo poročilo z dne 22. decembra 1943, ki ga je poslal PK KPS za Primorsko. Iz tega poročila je razvidno, da je njegovo delo potekalo kot po tekočem traku, ustanavljal je celice in kandidatske skupine, predaval o pomenu in vlogi partije, o razvoju kapitalizma, o internacionali, o slovenskem narodnostnem vprašanju, o boržuaznodemokraciji in socialistični revoluciji, o SKOJ in mladini, sprejemal nadebudne varnostnike v Partijo in jih razporejal po okrožjih, v sveti veri, da vzgaja klene borce za pravično stvar, z zanosom in poletom, kot pravi "inženir človeških duš". Toda kaj se je s temi dušami v resnici dogajalo, je vedel le malo.

Celo tisto, kar nam pripovedujejo dokumenti, ni vselej razumljivo. Zakaj Vinko tistega dne, ko je od Rajkota prevzel dolžnost vršilca komandanta bataljona in s tem odgovornost za svojo četo in četo na Vojskem, ni odšel nazaj v Zadlog, ampak je s četo samovoljno odkorakal na Vipavsko? Hkrati s prevzemom funkcije v.d. komandanta bataljona je postal sekretar biroja partije v bataljonu in obenem tudi član Okrožne komisije VOS za Idrijsko okrožje. Če bi sledil navodilu PK VOS za Primorsko z dne 30. novembra 1943, bi se moral zavedati svoje povečane odgovornosti, v resnici pa je svoje napredovanje razumel prav v nasprotni smeri: Večja oblast mu omogoča večjo samovoljo.

Kdaj je pravzaprav zasnoval maščevalni pohod v Selo in okoliške vasi Vipavske doline, je težko uganiti. Je ta načrt, če je sploh bil načrt, nastal v njegovi glavi ali pa ga je iz ozadja vodila nevidna roka? Čigava?

Po prihodu v Stomaž se je Vinko s svojimi varnostniki nastanil na samotni domačiji Bratina v Podhumu, v zaselku Griže pri Stomažu. Kraj visoko pod Čavnom, daleč od glavne ceste, je bil zelo primeren za bivanje vosovcev. To je bilo Vinku tudi dobro znano, saj je imel tam v bližini sorodnike. Za prezimovanje je bilo gnezdo več kot primerno. Podnevi so večinoma spali in jedli, ponoči pa so taval naokrog, predvsem po vaseh bivše občine Črniče, torej po krajih, kjer je imel Vinko prijatelje in somišljenike. Mednje je prihajal kot vosovec, komandir in komandant VS, v zaplenjeni uniformi, z brzostrelko, komandirsko usnjeno torbico, daljno-

gledom, s pištolo za pasom. Morda je v tem njegovem nastopaštvu eden od ključev za razumevanje njegove samopašnosti.

Iz izjav, ki jih je dajal svojim privržencem, je bilo razumeti, da prihaja v te kraje s patrolo Idrijskega VOS kot nekakšen vsestranski pooblaščenec, z nalogo, da razišče razne prikrite zadeve in aretira osumljene.

Trditev, da je deloval po neposrednem nalogu PK VOS, si je izmislil šele po vojni, ko načelnika Maksa ni bilo več med živimi. Maks je namreč padel v zadnji ofenzivi 1. aprila 1945 na Vogalcah pri Vojskem. Drugi poznavalci razmer pa se Vinku Kosovelu niso postavljali po robu, celo nasprotno, vsestransko so mu šli na roke, tedaj in vseskozi ter tudi še danes in s tem zavestno prikrivali resnico.

Sicer pa je tudi vprašanje, kdo bi se mu bil tisti čas sploh lahko postavil po robu. Njegovi iz skupine poslušnih in vdanih vosovcev gotovo ne. Bil je njihov vodja, vedel je več kot oni o vosovskih zadevah in bil je posvečen v skrivnosti, katerih oni še slutili niso. Povrh vsega pa so to bili preprosti fantje, v VOS se jim je godilo bolje kot v brigadi, bili so manj izpostavljeni. Tudi civilisti, zaupniki, obveščevalci in poverjeniki VOS, ki so vedeli, da je za preiskave, aretacije in izrekanje obsodb na tem območju pristojen Ajdovski VOS ne pa Idrijski, se mu niso upali nasprotovati. Pri mnogih tudi čut za pravičnost in pravilnost tovrstnega delovanja ni bil povsem razvit, navsezadnje so bili tudi premalo izkušeni. Zato so mu nekateri celo svetovali in pomagali tudi potem, ko je zašel v težave.

Objektivno gledano pa so bili Vinkovi tedanji postopki politično zgrešeni, glede na tedanjo partizansko regulativo pa tudi povsem nezakoniti. Takšno stanje potrjujejo tudi poročila o izvršenih aretacijah in likvidacijah, ki jih je Vinko ali v njegovem imenu nekdo drugi pošiljal Maksu, načelniku VOS, zrežirana po vedno istem načelu: Človeka najprej ubij, potem pa ga politično diskvalificiraj. Trajalo je kar nekaj časa, da je vosovsko in politično vodstvo vzpostavilo ustrezne kontrolne mehanizme za preprečevanje samovolje, povsem uveljaviti pa jih ni moglo nikoli.

Kot smo že poročali, se je Stanislav Cigoj po zlomu Goriške fronte s svojo četo in številnimi drugimi soborci umaknil pod Čaven, kjer ga je celo obiskala Darina Podgornik, njegovo dekle in mladinska aktivistka. Po daljšem deževnem vremenu ga je, najbrž izčrpanega od naporov in nezadostne prehrane, koncem septembra ali v začetku oktobra napadla malarija, katere se je bil nalezal v italijanski vojski. Z dovoljenjem komande je odšel domov na zdravljenje. Ker pa se mu je zdravstveno stanje iz dneva v dan slabšalo, se je 14. oktobra 1943 zatekel po pomoč v Civilno bolnico v Gorici. Tam so ga dosegle govorice, da se zdravi pri Nemcih oziroma da je pri nemškem Rdečem križu in podobno. O teh govoricah je Cigoja obvestila osebno Darina Podgornik. Zato je 4. novembra 1943 v njenem spremstvu zapustil bolnico in odšel domov. V Gorici sta vstopila na vlak za Ajdovščino, v Prvačini pa je vlak že dočakal 3. bataljon

Kosovelove brigade. Potniki so morali izstopiti in oditi na pregled v čakalnico. Po pregledu so potniki, ki niso bili zadržani, lahko nadaljevali pot. Med njimi tudi Stanislav, kajti njegovi dokumenti so bili v redu. Partizani so medtem lokomotivo z vlakom pognali čez porušen most pri Dornberku v Vipavo in s tem prekinili vlakovno povezavo v tem delu Vipavske doline, ki je trajala do konca vojne.

Na poti domov sta Stanislav in Darina spet naletela na partizane. To pot na obveščevalca Okrožne komisije VOS za Ajdovsko okrožje Hermana Gregoriča-Gorazda in njegovega sodelavca Darka, ki sta mimoidoče ustavila in jih odvedla na dom k Alojzu Plahuti-Milanu, poverjeniku VOS za rajon Črniče. Tu so spet preverjali papirje in se prepričali o neoporečnosti obeh. Dovolila sta jima, da gresta domov. Stanislav se je potem zadrževal doma, na zdravljenju. V tem času so ga večkrat obiskali predstavniki Ajdovskega VOS Gorazd in Darko ter domačin Mirko Štrukelj p.d. Purov, star partizan in takratni vaški obveščevalec Ajdovskega VOS.

Po napotilu mimoidočih partizanskih enot, zaradi mobilizacije, se je začel zdraviti tudi pri partizanskem zdravniku na Kekanjah pri Vrtovinu in v partizanski bolnici v Ravnah nad Črničami. O tem zdravljenju doma in v Civilni bolnici v Gorici kakor tudi o tendencioznih spletkah, ki so se začele okrog njega napletati, obstaja vrsta pričevanj, od katerih si bomo nekatere ogledali od blizu. Pomembne okoliščine, v katerih so se te spletke dogajale, je v svojih zabeležkah, ki jih je pisala po njegovem izginotju, opisala njegova mati, ko se nikakor ni mogla sprijazniti s krivico, ki mu je bila storjena. V tej zgodbi že omenjene originalne zabeležke so shranjene na Okrožnem sodišču v Novi Gorici. V tej zvezi bomo navajali in povzemali predvsem tiste njene ugotovitve, ki se nanašajo na čas, ki ga zdaj obravnavamo, to je čas po Stankovi vrnitvi z Goriške fronte oziroma s Čavna. Iz njenih pričevanj je razvidno, da so partizanskega zdravnika iskali še pred Stankovim odhodom v Gorico. Ona sama je šla vprašat, kdaj pride, a ji niso vedeli povedati. Svetovali so ji celo, naj gre v "bolnico pri rusi hiši", ker se drugače ne bo mogel pozdraviti. Tam da imajo "elektriko in druge pripomočke."

Vendar so se takoj našli domačini, ki so začeli Stanka obrekovati, da je pri Nemcih. Prvi, ki je to govoril, je bil Klopov Stanko, potem pa je šlo od ust do ust. Oni, njegovi domači, so vsakomur povedali, kje je in jim svetovali, naj ga obiščejo. "Tončk št. 73 je bil pri njemu pa tudi njemu ni šla vera." Obrekovali so tudi Darino, da mu nosi vsak drugi dan pošto in hrano v Gorico, kjer je pri beli gardi in da je bila Darina o tem obveščena od vojaške policije (Mišljen je VOS). K materi sta prišla neki Darko in neki Gorazd, ki ju ni poznala (kdo sta, ji je pozneje povedala Darina) hotela pa sta zvedeti, kje je Stanko. Povedala jima je, da je v Gorici in priznala sta, da je res tako. Ko se je vrnil iz Gorice, je imel zdravnikovo

potrdilo, da dva meseca ne sme nič delati. Domov sta ga spremljali dve gojaški dekleti, Darina in Marica, v Batujah pa sta ga videla onadva, ki sta ga nekaj dni poprej iskala. Stanko je bil tako slaboten, da je komaj prišel domov in če ne bi bil vojni čas, sploh ne bi prišel. Stanka so večkrat obiskali "policijski vojaki, ker so čezenj govorili hudobni jeziki." Stanko je vsem govoril, da jim bo pomagal pri takem delu, ko bo za to sposoben. Nekega večera je k vsem, ki so bili doma, prišla višja policija. Ko jim je Stanko pokazal odpustnici iz goriške bolnice in je komandant videl, da je res bolan, ga je napolil k partizanskemu zdravniku. Naslednjega dne so vsem, ki so bili doma, prinesli pozivnice v vojsko, razen Stankotu. Stanko in sosed pa sta šla v partizansko bolnico na Ravne in tamkajšnji zdravnik je ugotovil, da je hudo bolan in nesposoben za delo. Rekel mu je, da naj še naprej prihaja k njemu. Ko je videl Stankotovo sliko, se je tudi gospod dekan začudil, da je tako bolan.

Na občini v Ajdovščini hranijo zapisnik o zaslišanju Darine Podgornik v Novi Gorici 6. septembra 1957. Tudi ona je v svoji izpovedi potrdila, da je Stanislav potem, ko ga je v Trnovskem gozdu napadla malarija, prišel domov z odpustnico, da ni sposoben za vojaško operativno enoto. To prepustnico je sama videla, bila je na majhnem ozkem papirju z žigom in podpisom. Ni si pa zapomnila, od katere enote je bil žig, ne čigav je bil podpis. S Stanislavom sta se tudi dogovarjala, kako naj se zdravi. Oba sta menila, da se mora najprej pozdraviti, da je za to najprimernejša goriška bolnica in da bo nato spet šel v partizane.

Darina je tudi izpovedala, da se je po Stanislavovem odhodu v Gorico začelo govorčiti, da je pri Nemcih, pri njihovem rdečem križu itd. Zato ga je obiskala v bolnici in mu vse povedala. Takoj je plačal stroške in odpravila sta se domov. V Batujah ju je ustavila partizanska patrila, v kateri je bil Gorazd (leta 1957 uslužbenec Tajništva za notranje zadeve OLO Nova Gorica) in Alojz Plahuta, ki sta hotela Stanka zadržati. Po pogovoru na domu Plahute, kjer je Stanko pokazal račun iz bolnišnice, sta lahko odšla skupaj domov. Partizana sta se prepričala, da so bile vse negativne govorice neutemeljene.

Obravnavanih dogodkov se je spominjala tudi Stanislavova nečakinja Nada Kosovel, poročena Gorišek, in o tem 18. maja 1957 pismo izjavila, da se je koncem leta 1943 s Stankom Cigojem vračala iz goriške bolnišnice, kjer se je zdravil za malarijo. Iz bolnice se je vračal s partizansko prepustnico. Spominjala se je, da je bil pri pregledu v Prvačini navzoč partizan Mojzes, komisar bataljona.

V dokaz, da se je Stanislav Cigoj v času od 14. oktobra do 3. novembra 1943 res zdravil v Civilni bolnici v Gorici in da torej ni bil ne pri nemškem rdečem križu ne pri domobrancih, smo dobili ustrezno potrdilo, ki se v prevodu glasi:

IZJAVA

Potrjuje se, da je bil Cigoj Stanislav sprejet v to bolnico od 14. oktobra do 3. novembra 1943 zaradi lomboartritisa.”

Ob tem velja pripomniti, da so se v tistem času, preje in pozneje, v raznih civilnih bolnišnicah v Gorici zdravili številni bolniki in ranjeni aktivisti OF ter partizani, seveda v civilu, kar je bilo nekaterim zdravnikom, simpatizirjem OF, tudi znano. Mednje se je koncem decembra 1943 (od 24.12.43–7.1. 44) uvrstil tudi Ciril Bavčar, poprejšnji vodič Vinka Kosovela in njegove skupine varnostnikov od Sela do Cigojeve hiše v Malovšah, ko so le ti 13. decembra 1943 odhajali aretirat Stanislava Cigoja. O tem več pozneje.

Samovoljno in ilegalno delovanje Vinka Kosovela in njegove skupine na Vipavskem od 11. decembra 1943 do 28. decembra 1943.

Neposredno po svojem prihodu na Vipavsko z delom čete VOS Idrijskega okrožja, v svojstvu vršilca dolžnosti komandanta bataljona VOS, je Vinko Kosovel 12. decembra 1943 kot prvega dal aretirati Franca Rustjo p.d. Kraševca iz Potoč pri Kamnjah, bivšega občinskega služitelja v Črničah.

Aretiranega so varnostniki odvedli na svoj sedež k družini Marije Bratina v Podhumu, Griže pri Stomažu, v kraj, ki smo ga v tej zgodbi že omenjali. Po pripovedovanju domačinov iz Kamenj in zaselka Bratini pri Stomažu je bil aretirani obdolžen sodelovanja z bivšo italijansko občinsko upravo v Črničah. Na sedežu »štaba čete« so ga zasliševali in mučili do onemoglosti. Po eni verziji naj bi bil ob trenutni nepozljivosti zasliševalcev uspel pobegniti, po drugi, ki jo je pripovedovala njegova hči, pa so ga izpustili oziroma ga je neki vosovec z idrijskim narečjem pripeljal domov.

Druga verzija je bližja resnici, ker o njej vedo povedati tudi drugi sorojaki iz Kamenj, celo več, da je dotični vosovec, ki mu je omogočil pobeg in ga spremljal domov, tudi sam pobegnil in z njim vred takoj odpotoval v Italijo. Poleg tega o pobegu vosovca govori tudi Vinko sam v svojem poročilu za tov. Maksa z dne 17. decembra 1943, kjer je bilo med drugim rečeno:

»U tej četi pogrešam dva moža, eden ki je padu v Črnem vrgu, eden je dizertiral v Idrijo, nas je samo 10 mož, število.« (7+3=10)

Vsem znano pa je, da se je Rustja iz previdnosti umaknil v Italijo in da se je vrnil dolgo po vojni, leta 1964 in v strahu preživel svoja zadnja leta, vse do smrti leta 1975.

Pobeglemu varnostniku Vinku M.- Bricu pa kljub prizadevnosti avtor ni prišel na sled.

Poleg tega je Anton Kosovel prelistal vrsto arhivskih materialov, a žal nikjer našel ustreznega gradiva. Nekaj let nazaj je obiskal hčerko aretiranega Franca Rustja na njenemu domu v Potočah, ki mu je osebno povedala zgoraj navedeno verzijo in dodala, da ne želi več obujati spominov na tiste strašne dogodke in povojno zaničevanje. To je sprejel z razumevanjem.

Nenazadnje je mogoče domnevati, da je pobeglemu Bricu prekipelo, ker verjetno ni več mogel prenašati brutalnosti in ostudnosti nekaterih svojih soborcev – varnostnikov in se je tako izognil moralne odgovornosti ter hkrati tudi rešil aretiranca Franca Rustja.

Nekaj več je o aretaciji Franca Rustje povedal Vinko Kosovel sam v svojem odgovoru na članek, ki je bil objavljen v Primorskih novicah ob njegovi šestdesetletnici, 1. februarja 1985 in sicer:.

»Patrola čete VOS je kot osumljenca zajela občinskega slugo (Franca Rustjo, op. avtor.), ki sva ga z Ivanom usodnega dne videla na cesti, vendar je ta med zaslišanjem povedal, da je najino srečanje tistega dne v vinogradu na Sovinu (K.O. Selo na Vipavskem – op.p.) izdal Franc Pirjevec.«

Naslednjega dne, 13. decembra 1943, po aretaciji Franca Rustje p.d. Kraševca iz Potoč in njegovem uspelem pobegu oziroma izpustitvi je prišel na vrsto Alojzij Pirjevec p.d. Košljev iz Sela. Aretiranec je bil kmet, oče štirih otrok, do kapitulacije Italije tudi lovski čuvaj. Pri opravljanju te zadnje funkcije se je lahko marsikomu zameril, še posebno divjim lovcem, čeprav ni znano, da bi bil res katerega naznanil italijanskim oblastem. Ni pa nikoli bil politično nevaren, niti nasprotnik OF, saj je sodeloval in pomagal osvobodilnemu gibanju.

Tako je 13. decembra 1943 Vinko Kosovel s svojo kupino prikolovratil v Selo in se napotil h Pirjevčevim – Košljevim. Varnostniki so hišo obkolili, nakar so Alojzija Pirjevca aretirali in ga odvedli s seboj. Spotoma so se spomnili, da so pozabili vzeti lovsko puško, zato so se vrnili. Ko so to opravili, so nadaljevali pot in se ustavili v hiši ob cesti. Tam jih je čakala obilna pojedina, prisvojili so si hrano vaščanov Sela, zbrano po gospodarski komisiji za potrebe brigad NOV. Aretiranec Alojzij Pirjevec je medtem pod stražo čakal zunaj v brajdi.

Vsestransko podprti so se varnostniki z aretiranim Alojzijem odpravili po makadamski cesti v sosednjo vas Malovše, oddaljeno dober kilometer od Sela. Mednje so se uvrstili še nekateri domačini, udeleženci pojedine, sicer Vinkovi prijatelji in soborci.

Ta pohod iz Sela v Malovše, ki ga je vodil vodič Ciril Bavčar, je bil tako glasen, kakor da gredo vsi skupaj vasovat ali na svatbo.

Kakor je v Primorskih novicah opisal Vinko sam, so Alojzija Pirjevca aretirali po zaslišanju Franca Rustje, ki je krivdo za izdajo Vinkovega brata in njega samega valil na Pirjevca. V »štabu čete« so ga zaslišali in

odločili, da se ga za izdajstvo ne kaznuje, temveč da se ga oprosti, in sicer na pritisk odbora OF Selo.

Pirjevčeva družina je vse do prihoda Vinkove vosovske skupine v Vipavsko dolino mirno živela na svojem domu in je ni nihče preganjal, ne odbor OF v vasi, kakor tudi ne pristojni organi Ajdovskega VOS, ker za kaj takega ni bilo nobenega razloga, še najmanj pa, da bi bil PK VOS odredil »preiskavo izdaje«, kakor je v prej omenjenem zagovoru v Primorskih novicah izjavil Vinko Kosovel.

Zvečer je skupina idrijskih vosovcev, okrepljena z nekaterimi domačini in vodičem Cirilom Bavčarjem, dobro razporejena prispela v Malovše. Najprej so se odpravili na morebiten posvet k Alojziju Podgorniku p.d. Feču. Ta je bil takrat doma, v domači negi si je zdravil zlomljeno nogo.

Nikoli, ne med vojno ne v petinpetdesetih letih po njej, ni bilo mogoče ugotoviti, kdaj in kje se je porodila prva zamisel o aretaciji in likvidaciji Stanislava Cigoja. Tistega večera pri Feču ali že kdaj prej in kje drugje? Ko je Feč širil laži, da je bil Stanislav pri Alpinih in je na Dolenjskem grdo ravnal z ljudmi, je to gotovo počenjal z nekim namenom, z nekim ciljem. Ko je k temu dodajal še izmišljotine, da si je Stanislav svojo bolezen izmislil, da bi se lahko izognil partizanom, to ni bilo slučajno in sklepati bi mogli, da so bile nove laži potrebne zato, ker s prejšnjimi cilj še ni bil dosežen. Taka je bila tudi tista o nemškem rdečem križu, kar je bila sprevrnjena oznaka za »rdečo hišo«, kakor so tudi imenovali Civilno bolnico v Gorici, in če k temu dodamo še Stanislavu očitano domobranstvo, se vidi, da ni šlo le za blatenje Stanislavovega dobrega imena, temveč kar za njegovo glavo. Ne z direktnimi obtožbami, temveč previdno, naokrog, da bi tisto zadnjo, usodno besedo lahko izrekli tudi drugi.

Postanek Vinkove skupine VOS pri Feču nikakor ni bil zgolj slučajen, temveč sestavni del Kosovelovim in Cigojevim sovražne kampanje, ki se je začela že dosti prej, kot že povedano septembra 1942 v Selu z obsodbo Antona Kosovela starejšega in se s smrtjo Stanislava Cigoja tudi ni končala.

Po tem kratkem postanku Vinkove skupine VOS pri sosedu Alojziju Podgorniku-Feču so se napotili do Cigojevega obzidja. Tu so v hipu obkolili hišo z dvoriščem vred in jo močno zastražili.

V domačiji Cigojevih p.d. Maklavih, ki je stala in stoji sredi vasi Malovše, obdana z zidno ograjo, arkadami in grajskim pročeljem, se po zunanjih stopnicah navzgor do stanovanja povzpe skupina varnostnikov nedomačinov in hrupno potrka na vhodna vrata. Nič hudega sluteča mati Terezija jim odpre in ko jo vprašajo po sinu Stanislavu, jih spremi do sobe, v kateri je bolnik bival. Njihovo obnašanje ob vstopu v hišo je bilo vse prej kot prijazno. Stojč ob postelji, kjer je bolnik prav tisti čas preživel hud napad malarije, so zahtevali, da takoj vstane in gre z njimi. Stanislav je pojasnjeval, da je hudo bolan in jim ponujal zdravniške izvide

iz Goriške civilne bolnice ter partizanske sanitete iz Raven in Kekanj, a žal jih ti izkazi niso prav nič zanimali. Nekateri vosovci so medtem preiskovali hišo, kjer razen ene vojaške bluze in pelerine niso našli nič pomembnega. Ko so se na svoje oči prepričali o Stanislavovem bolezenskem stanju, so postali bolj popustljivi in so odšli. A ne za dolgo.

Iz kasnejše rekonstrukcije dogodka je mogoče sklepati, da so šli na posvet k poveljujočemu, ta pa jih je pri priči napotil nazaj z odločno zahtevo po takojšnji in brezpogojni aretaciji, z izgovorom, da ga bodo odpeljali na zdravniški pregled – peš ali z vozom. Minilo še ni deset minut, ko so bili spet v hiši, z ostrim in nepopustljivim ukazom, da se mora Stanislav takoj obleči in jim slediti. Seveda s pojasnilom, da imajo voz in vola, s katerim ga bodo odpeljali na zdravniški pregled. Stanislav jim je verjel in se je, čeprav z neznosnimi bolečinami, začel pripravljati za odhod. Priprave so bile težke in mučne, spremljal jih je jok vseh treh, matere, očeta in sina, ter prošnje za usmiljenje. Nič ni pomagalo. Stanislav se je z materino pomočjo ob neprestanem priganjanju in grožnjah varnostnikov oblekel. Oče Anton Cigoj, star 76 let, pa je šel pripravljat voz z gnojnim košem in vola.

Kakor hitro je Stanislav z materino pomočjo prišel do vrha stopnic, so ga zgrabili in malodane odvedli do pripravljenega voza. Mati in oče sta sinu pomagala na voz, v gnojni koš, v katerega je mati položila prešito odejo in blazino, da bi bilo bolniku udobneje. Potem sta se s sinom poslovila. V skrbi za voz in vola je Stanislav prosil očeta, naj ga on pelje na "zdravniški pregled".

Ko je bilo vse to opravljeno, je sprevod krenil skozi Malovše in Gojače ter naprej po kolovozni poti čez Vrtovin in Kamnje proti Stomažu. Med potjo so sprevodu pridružili še aretiranca Alojza Pirjevca iz Sela. Ker je bilo precej temno, je oče Cigoj, ki je vodil vprego, šele spotoma prepoznal Pirjevca in njegov nezavidni položaj. Kot se je oče spominjal kasneje, je eden od vosovcev ves čas tiščal v Stanislava in hotel zvedeti, zakaj in do kdaj je bil v Goriški bolnici. Ko je ta odgovoril, da je bilo to le nekaj dni v oktobru, je vosovec umolknil. Iz očetovih kasnejših premišljevanj bi se dalo sklepati, da je spremljevalec že vnaprej vedel za usodo aretiranca in ga z vsiljivimi vprašanji morda hotel opozoriti na pretečo nevarnost in ga spodbuditi k begu v temo. Možno pa je tudi, da so iskali pretvezo, s katero bi ga čimprej ubili, njegovo smrt pa utemeljevali z begom. Toda Stanislav je bil v takšnem stanju, da ni mogel nič ukreniti, čeprav bi bil to hotel. Zdelo pa se je, da se nevarnosti niti ne zaveda in da vosovcem zaupa. Bil je miren, prepričan, da ga res peljejo na zdravniški pregled.

Ko so prispeli do križišča v Bratinih pri Stomažu, so vosovci Stanislava sneli z voza in ga po kolovozni poti odvedli skupaj z Alojzijem Pirjevcem na domačijo Bratini v Podhum. Oče se je z vprego vračal domov, ne da bi slutil,

na kakšen križev pot je krenil njegov sin. Po naročilu varnostnikov bi se moral vračati po glavni cesti Ajdovščina – Gorica, kjer je bila možnost, da se sreča z Nemci, kar bi bilo glede na policijsko uro zelo nevarno. Ko je to omenil vosovcem, so mu hudomušno svetovali, naj Nemcem kar pove, da je vozil živež za partizane. Kljub vsemu se je vrnil domov po kolovozni poti.

Po srečni vrnitvi je oče pozno ponoči spravil voz in vola v hlev in legel k počitku. Z ženo sta se v postelji še pozno v noč pogovarjala o nočni poti in o "zdravniškem pregledu". Pripovedovati je moral o vseh podrobnostih, tudi o tem, da so imeli s seboj Alojzija Pirjevca iz Sela. Oba še nista slutila nič slabega in verjela sta, da se bo sin po opravljenem zdravniškem pregledu vrnil domov. Na možnost prevare še pomislila nista, zato tudi nista iskala nobene pomoči. Ne pri Stanislavovem dekletu Darini Podgornik v Gojačah, ki je takrat bila članica okrožnega odbora Zveze komunistične mladine, ne pri Tončkovi materi v Selu, ki bi se lahko sklicevala na sina, tedaj namestnika komandanta 2. bataljona Kosovelove brigade. Pomoč bi bila lahko iskala tudi drugod, na primer pri prijatelju Miru Štruklju, ki je bil tedaj obveščevalec Ajdovskega VOS.

Medtem pa so bili starši aretiranega Alojza Pirjevca bolj previdni. Takoj so pomislili na najslabše in pohiteli k razsodnemu in preudarnemu predsedniku odbora OF v Selu, Francu Bavčarju p.d. Strupovemu. Ta se je s pismom po hitri zvezi interveniral na "štabu čete VOS" (kakor se je izražal Vinko) in tako Alojza Pirjevca rešil najhujšega.

Stanislav Cigoj pa je brez intervencije bil prepuščen na milost in nemilost Vinkovi samovolji in brutalnosti. V kolikor bi bilo do intervencije prišlo, na primer s strani Darine Podgornik ali Emilije Kosovel, bi bili verjetno Stanislava rešili. Tudi odbor OF iz Malovš bi bil verjetno lahko vplival na Vinka, a žal do intervencije ni prišlo in Stanislav je v zgodnjih jutranjih urah 14. decembra 1943 omahnil v smrt.

Starša Terezija in Anton Cigoj sta zaman pričakovala vrnitev svojega sina z "zdravniškega pregleda", 27. decembra 1943 pa ju je dosegel glas vznemirjenih vaščanov, da so Stanka ubili že prvega dne po odhodu. Vse zgoraj opisano dejanje je podrobno zabeležila mati Terezija.

Ob bridkem spoznanju, da sina ni več med živimi in da so k njegovemu žalostnemu koncu največ pripomogli njemu zavidljivi ljudje, sta bila starša hudo prizadeta. Oče se je umaknil vase, odmaknil se je od ljudi in le še redko šel mednje. Njegove moči so vidno usihale. Pri materi pa se je zdelo, da sta ji storjena krivica in žalost vzbudili nepomirljivo jezo in nove moči. Nikoli se ni sprijaznila s sinovo smrtjo in nikoli ni nehala iskati in raziskovati vzrokov zanjo. Storila je vse, da bi sinu povrnila omadeževano čast. Zanj je bila že misel, sum, da bi se kdo od njenih lahko znašel na strani nasprotnikov osvobodilnega gibanja, nesprejemljiva. Takšna možnost je bila v popolnem nasprotju z njenim pojmovanjem narodne pripadnosti in osebne časti.

Njena prizadevanja, da bi odkrila resnico, in nove krivice, ki so ji v zvezi s tem bile storjene še po vojni, dejstvo, da je legla v grob z uradnim pečatom narodnega izdajstva osumničnega sina pa tudi spomin nanj, na klenega in prijaznega človeka, ki je moral dolga leta svojega življenja prebiti v tujih vojskah, kjer je bil izpostavljen hudim preizkušnjam in si uničil zdravje, sta zavezala vnuka Antona Kosovela, da nadaljuje njuna prizadevanja in tudi prizadevanja svoje matere Emilije Kosovel za osnovne človeške pravice. Kri ni voda, pravi pregovor. A tudi kakšen borec narodnoosvobodilnega gibanja bi bil, če bi se sprijaznil s krivicami, ki so bile prizadejane prav v imenu tega gibanja? Nikoli. S čutom moralne dolžnosti in pravičnosti se je vključil v nadaljni boj za RESNICO.

V tej zgodbi o Stanislavu Cigoju je presenetljivo sodelovanje Cirila Bavčarja, p.d. Ščepovega, rojenega 1927 v Selu. Zakaj je Vinko Kosovel prav njega izbral za "vodnika" do sosednjih Malovš in zakaj je on na to vlogo pristal, nikoli ni bilo mogoče zadovoljivo pojasniti. Se je Vinka bal in se mu ni upal upreti, ga je na pot gnala zgolj radovednost, ali morda zaradi mladostne neizkušenosti ni bil zmožen presoditi vseh razsežnosti dogajanja, v katerem je sodeloval? V tedanjih razmerah ga mladost ne bi mogla opravičevati. Med vrstniki je bilo vse polno mladih, ki so razumeli bistvene silnice tistega časa in znali razlikovati med dobrim in zlim. V narodnoosvobodilnem gibanju je sodelovalo nešteto mladostnikov, ki bi jim danes rekli otroci, in storili so veliko pogumnih dejanj, tudi zaradi tega, ker niso poznali strahu. Kaj je pravzaprav vodilo Cirila Bavčarja, da je dejavno posegel v družino Cigojevih in v družino Antona Kosovela v Selu? So ga pri tem vodili kakšni osebni računi, stare družinske zamere, tiha, če ne že izrecna podpora njegove družine?

Nekaj je vsekakor moralo biti, obstajati je moral globji vzrok, da se tudi po vojni, ko je že zdavnej odrasel, ni mogel bolj določno distancirati od storjenih dejanj ter Cigojevim ali Kosovelovi družini v Selu izreči besedo obžalovanja zaradi tistega, kar se je zgodilo. Zakaj je moral v šestdesetih letih sodelovati v sodni fars, ki je Stanislava Cigoja razglasila za narodnega izdajalca, posredno pa je moralno in politično diskvalificirala tudi Antona Kosovela, kar je pomenilo tudi konec njegove kariere kot častnika JLA, Stanislavovo mater pa s pečatom izdajstva potisnilo še v dejansko moralno prizadetost in revščino? Bo odgovor na to dala prihodnost?

Leta 1954, ko je na zahtevo Vinka Kosovela stekel postopek za odvzem družinske invalidnine Tereziji Cigoj z utemeljitvijo, da njen sin ni bil borec NOV, temveč od strani osvobodilnega gibanja likvidiran kot izdajalec, je Ciril Bavčar 28. junija dal naslednjo pisno izjavo:

"Pozimi leta 1943 sem se nahajal doma na bolovanju radi operacije na slepem črevu. Nekega dne, točno se ne spominjam, sem srečal Kosovel

Vinka, ki mi je povedal, da je prišel službeno s patrolo iz Idrijskega VOS z nalogo, da aretira Cigoj Stanislava ter ga odvede na komando. Ker verjetno pa ni vedel, kje stanuje, me je naprosil, če mu lahko pokažem. Jaz sem ustregel in odšel z njim in ostalimi partizani in mu takoj pokazal hišo Cigoj Stanislava. Pri aretaciji jaz nisem sodeloval, vendar sem videl od daleč, da so ga aretirali in da ga je njegov oče dal na voz in odpeljal na zahtevano mesto. Kam mi ni znano. Pozneje sem izvedel od partizanov, kakor tudi od Kosovel Vinka, da je bil likvidiran, baje zaradi izdajstva in sodelovanja z Italijani v času italijanske okupacije v Jugoslaviji.”

Zgornja izjava, takšna kot je, je bila v letu 1955 del scenarija, po katerem so Vinka Kosovela oprostili vsake krivde in odgovornosti za njegova samovoljna dejanja med vojno, še več, o čem takšnem v zvezi z njim tudi sum ali dvom ne bi bil več mogoč. Tako so njegovo izjavo uporabili tudi tedanji sodniki oz. sodnik Lovro Kerč.

Ko je oče vozil svojega sina z volovsko vprego do Bratina pri Stomažu, je slišal, kaj so se med potjo pogovarjali vosovci in kaj so Stanislava največ spraševali o njegovem bivanju v Gorici in je bil to glavni očitek zoper njega.

Prav to dejstvo, sporno Stanislavovo bivanje v Gorici, je bilo predmet članka, ki ga je pod naslovom Rehabilitacija 19. aprila 1956 v Ljudski pravici objavil Franc Pokovec-Poki, medvojni organizator Partije in VOS na Primorskem, seveda v zagovor Vinka Kosovela. V članku je rečeno:

“Komu od primorskih partizanov bi v tistih časih padlo v glavo, da bi se šel zdraviti v goriško bolnišnico, ki je bila tedaj v nemških rokah, to je pod nemško kontrolo. Povprašajte primorske partizane, kdo izmed njih bi tedaj kaj takega tvegale. Trdno sem prepričan, da nihče, pa naj bi bila v vprašanju še taka bolezen, pa tudi smrt. Mar ni bilo vsakomur znano, kakšna zdravila porabljajo Nemci za partizane? Ali je potem moglo biti potrjeno iz goriške bolnišnice zadostno opravičilo za partizane? Na to vprašanje naj si sam vsak odgovori.”

Na Pokijevo spodbudo “Povprašajte primorske partizane, kdo izmed njih bi tedaj kaj takega tvegale?”, bi lahko med mnogimi partizani in aktivisti OF, ki so se seveda kot “civilisti” zatekli v Goriško bolnišnico, odgovoril prav Ciril Bavčar, ki se je kmalu po uboju Stanislava Cigoja zaradi slepiča zatekel po zdravniško pomoč nikamor drugam kot v Goriško bolnišnico in v njej ostal do 7. januarja 1944, pod svojim pravim priimkom in imenom, ne da bi mu kdo kdaj očital in ne da bi se zaradi tega moral kdaj zagovarjati. O njegovem bivanju v bolnici obstaja uradno potrjeno, ki se v prevodu glasi:

“Se potrjuje, da je bil gospod Bavčar Ciril (Bavcar Cirillo), rojen 6. VII. 1927, sprejet v bolnišnico L Ospedale di Via Brigata Pavia Gorizia v oddelek kirurgije od 24. XII. 1943 do 7. I. 1944 zaradi slepiča.”

Vprašajmo se najprej, kaj se je zgodilo s Francem Pokovcem-Pokijem, ki je bil med vojno na Primorskem eden najbolj zaupnih partijskih delavcev

in organizatorjev Partije tudi v VOS, ki se je vedno zavzemal za red in disciplino ter spoštovanje ciljev osvobodilnega boja in znal biti tudi trd predstojnik tistim, ki tega niso upoštevali? Zakaj se je čutil zavezanega, da brani Vinka Kosovela? Bil je eden od najbolje obveščenih političnih delavcev na Primorskem in je moral bolje kot mnogi drugi vedeti, kaj je med vojno samopašno in v škodo osvobodilnega gibanja počel Vinko Kosovel. Vedel je tudi, da je bil taisti Kosovel od VOS samega obsojen na smrt prav zaradi teh dejanj. Če zaradi kakršnih koli okoliščin med vojno le ne bi bil s tem seznanjen, je leta 1956 moral vedeti, kaj se dogaja na goriškem sodišču v zvezi z Vinkom Kosovelom. Pisanja citiranega članka se ni lotil slučajno in brez določenega namena. Navsezadnje je Poki moral vedeti, da Vinkov nasprotnik na sodišču ni kdorkoli, ne nasprotnik, temveč sam aktivni udeleženec narodnoosvobodilnega boja, ki hoče dokazati nič drugega kot resnico. Poki je solidariziral s človekom, ki je po njegovih lastnih medvojnih merilih zaslužil najstrožjo kazen, tudi na račun resnice, na škodo narodno zavedne in socialno ogrožene matere, na škodo drugega udeleženca narodnoosvobodilnega gibanja. Posledice njegovega pisanja so bile velike. Za KOS je bil to eden od argumentov, da je Anton Kosovel postal ideološko in politično nesprejemljiv, takorekoč že na poti na Goli otok. Moral je biti celo zadovoljen, da je lahko zapustil svoje delo, mesto predavatelja na višjih in visokih šolah v Splitu in da je, namesto da bi napredoval, moral v predčasni pokoj in svoje življenje začeti popolnoma na novo v civilni družbi.

Ko so oba aretiranca privlekli na sedež "štaba čete VOS", so ju najprej strpali v Černigojev p.d. Žulkov hlev. Nato so ju enega za drugim vodili na zaslišanje v hišo Marije Bratina. Prvi je bil na vrsti Alojzij Pirjevec.

Stanislav Cigoj se je, kot piše v svojih spominih njegova mati, iz oči v oči srečal z Vinkom Kosovelom, domačinom iz sosednje vasi, šele, ko so ga prignali v kuhinjo, pred "štab čete VOS". V resnici to ni bil nikakršen štab, saj so tedaj vse vosovske enote imele le po enega vodjo, komandirja ali komandanta. Bile so hierarhično organizirane in vodene, brez samostojnih kompetenc in so smele le izvrševati naloge OK in PK VOS in ustreznih političnih organov okrožij, v katerih so delovale. Njihove kompetence so torej bile tudi krajevno omejene. Vinko Kosovel je bil tisti čas, kot smo že zapisali, v.d. komandanta bataljona VOS Idrijskega okrožja in kot tak s svojimi vosovci na Vipavskem ni imel kaj iskati. Njegova pristojnost in dejavnost na tem koncu je bila nelegalna in uzurpatorska, povsem zunaj njegovih kompetenc. Morda se je tudi zaradi tega še bolj surovo in primitivno znašal nad svojima žrtvama, prepričan, da se nihče zaradi njegovih dejanj ne bo znal ne mogel pritožiti na pravem mestu. V bistvu pa njegova skupina ni bila več četa varnostnikov, marveč le še nasilniška tolpa s samozvanim kolovodjem na čelu.

Po kasnejšem pripovedovanju krajanov, pa tudi samega Alojzija Pirjevca, je bil postopek zaslišanja surov in primitiven. To je kasneje nekako potrdil tudi Vinko sam, v izjavi, ki jo je nekaj dni zatem dal Stanislavovi materi. Ko je Stanko spoznal prevaro, ko je ugotovil, da z "zdravniškim pregledom" ne bo nič, ko so z njim začeli surovo ravnati, je namreč Vinka vprašal: "Čemu vse to?"

Od tod, iz hiše, kjer je bil "zaslišan", kjer so ga brcali s čevlji in udarjali s puškinimi kopiti, so ga odvedli nazaj v Žulkov hlev, kjer se je maltretiranje še stopnjevalo. Zvezanih rok so ga obešali na grede in pretepali, dokler niso sami onemogli in ga za nekaj ur pustili samega. Ob zori, ko je Stanislav že prišel malo k sebi, je stražar zunaj zaklical, naj vstane. Stanislav je vprašal, katerega kličejo, saj je v istem prostoru jutro dočakal tudi Aljozija Pirjevec, je stražar odgovoril, da "tamladi". Tako je Stanislav ponižno vstal in sledil rabljema, ki sta ga odvedla oziroma odvlekla približno tristo metrov v stran, v gozd pod Bršljanov škol nad zaselkom Bratini, in ga tam, s puškinimi kopiti, da domačini ne bi slišali strela, pokončala. Po tem zverinskem dejanju sta žrtev še oropala. Stanislavu sta vzela ročno uro, pelerino in čevlje, mu cinično dala pod glavo blazino, ki mu jo je na zadnjo pot dala mati, nametala nanj nekaj kamnov in listja in truplo pustila nepokopano, na voljo divjadi. Zakaj sta rablja vzela s seboj blazino, je ostala neznanka, na katero bi lahko odgovoril le še Vinko Kosovel sam. Morda so žrtev varali do konca in ji obljubljali, da gre na zdravljenje v kakšno partizansko bolnico.

Več sreče je tistega jutra imel Alojzija Pirjevec. Po hitri intervenciji svojcev in odbora OF v Selu se je komandir Vinko premislil in odstopil od zle namere, ali kot je kasneje navedel v svojem zagovoru:

"Štab čete se je odločil, da se ga za izdajstvo ne kaznuje, temveč, da se ga oprostijo ..."

Rekli smo že, da za aretiranega Stanislava Cigoja ni nihče posredoval. To dejstvo gre pripisati njegovim staršem, ki sta naivno verjela, da ga v resnici peljejo na zdravniški pregled. Obvestila nista ne njegove zaročenke Darine, ne odbora OF v Malovšah, oziroma ko sta to storila, je bilo že vse prepozno.

Da je v tem primeru Vinko Kosovel deloval na lastno pest in pri tem zlorabil svoja pooblastila, je jasno. Ne le da so brez službenega naloga aretirali bolnega partizana doma na zdravljenju, temveč so v nasprotju z vsemi pravili delovanja VOS po mučnem zasliševanju nedolžne žrtve izrekli tudi njeno smrtno obsodbo in jo dali ubiti. S tem so ne le kršili disciplinska pravila VOS, za kršitev katerih je bila predvidena najstrožja kazen, temveč, tudi večkrat prekršili Odlok SNOO o zaščiti slovenskega naroda. To zločinsko delo pa je tudi vojno hudodelstvo, ki po zakonih civiliziranega sveta nikoli ne zastara. Problem pa so sodniki, ki morajo zločinsko dejanje obsoditi. V sistemu enoumja naši "sodniki" tega niso zmogli, ne med vojno, ne štiriinpetdeset let po njej.

Tik pred likvidacijo se je Stanislav Cigoj v Žulkovem hlevu, ves izmučen in pod stražo, svojemu sotrpinu Alojziju Pirjevcu potožil, da so med zaslišanjem in mučenjem na vsak način hoteli zvedeti, zakaj je bil v Gorici in da pri tem niso bili pripravljeni upoštevati nobenega dokaza, ne prič ne pismenih potrdil. Obupan in popolnoma nemočen je po Pirjevčevem pripovedovanju in njegovi pisni izjavi "zelo jokal", kot bi se zavedal, da bodo grožnje, izrečene med mučenjem, tudi uresničili. O tem priča pisna izjava Alojzija Pirjevca, ki jo hrani okrožno sodišče v Novi Gorici.

A resnici, še posebej tisti, ki je povezana s krvjo, nihče in nič ne uteče!

Ljudske domneve, da je po Stanislavu Cigoju posegla krivična roka Idrijskega VOS, so Antona Kosovela spodbudile k dolgoletnemu raziskovanju, kajti še tako določene domneve niso dokaz in brez trdnih dokazov pa ni mogoče obtoževati niti notornih storilcev. Tudi Vinkova trditev, da je pri njegovem delovanju asistiral "lutstvo v bližini", je bila namig, katerega verodostojnost je bilo treba še dokazati. Tudi govorice o osebnem sovraštvu in samopašni zlorabi oblasti niso bile izgovorjene v prazno. Pobudniki in krivci Stanislavove smrti niso prenehali s svojimi izjavami izkrivljati resnice. S tem pa so se tudi identificirali, pokazali, na kateri strani tanke rdeče črte, ki rablje loči od žrtev, so. Tudi s tem so spodbujali svojece pokojnega, da so vztrajali pri iskanju resnice. Kljub oviram na strani režima, ki je hote ali nehote ščitil rablje, so se postopoma prebijali do materialne resnice, ki je zdaj na dlani.

Eden od številnih dokazov zanjo je tudi arhivski dokument, dolgo nedostopen v MNZ RS. To je izredno pomembno Vinkovo poročilo tovarišu Maksu, načelniku PK VOS za Primorsko, z dne 13. decembra 1943, o aretaciji in likvidaciji Stanislava Cigoja ter o aretaciji in izpustitvi Alojzija Pirjevca, ki ga je v njegovem imenu napisal Vencelj M.:

"Tovariš Maks

Ti sporočam da četa od Vinkota je naredila ena akcija na cesti od Gorice do Ajdovšne, zdraven so bili tudi mongolci, nemški disarteri skupno so zažgali, kurjero in lutsvo somlivo smo aretjerali.

Smo aretjerali tudi več ljudi ki niso zaneslivi, enega od tistig smo ga rikujdirali imenuje se, (Cigoj Stanko) (rojen 2/4/1912) (Maluška). Je bil star fašist priznal je daje izdajal kmetje.

In drugo lutsvo v bližini je zahtevalo da ga moramo aretjerati, ki je mislil iti k nemcom v Gorico, Patrola ga je iskala že poprej dva dni in ga ni dobila in tretji dana ga je patrola dobila je rekel da je bolan da nemore goditi.

(Drugi tovariš Pivec Alojs)

Tisti je poslan v delovski Bataljon, on je tudi priznav da je zdal Tovariša Ivana iz Sela in mene.

On je bil lovski čuvaj in je godu okoli po gozdu, na tisto je dobil Tovariša Ivana in mene ki sem mu nesel jesti, in ki je to vidiv je šel

povedat brugadiri. In potistem se je čisto preobrnil in je godv sestankam k Ivanu in pravi da je vsaki krat ki ga je Vidu da se je zjokal.

“Tovariš Vinko”

K temu sporočilu je treba pripomniti najmanj to, da pokojni Stanislav Cigoj ni bil rojen 2. aprila 1912 temveč 2. aprila 1911, Pivec Alojs pa se je v resnici pisal Pirjevec Alojzij.

V predhodnem pojasnjevanju okoliščin in spletk, katerih žrtev je bil Stanislav Cigoj, je bilo rečeno, da se je Vinko Kosovel skliceval na “lutsvo v bližini”, ki je zahtevalo, da ukrepa. Toda po njegovi lastni izjavi je ljudstvo kvečjemu zahtevalo, da Stanislava aretira ne pa ubije. Če je bil Stanislav res sumljiv, bi ga po vosovskih pravilih ne smeli ubiti, temveč le aretirati in odvesti na OK ali PK VOS v Šebrelje, kot je nekaj časa zatrjeval. Toda ne! Zgodilo se je neprimerno več, izvršena je bila samovoljna likvidacija.

Tudi Ciril Bavčar je v svoji izjavi govoril le o aretaciji in ne o likvidaciji. Videl je tudi, da so aretiranega nalagali na voz, da je bil torej bolan in da so ga odpeljali na zahtevano mesto.

Vse navedeno kaže, da se je Vinko Kosovel zavedal meja svojih pooblastil zato materi in sestri pokojnega Stanislava ni povedal več od tistega, kar je bil pooblaščen storiti. Končno dejanje je skrival, ker ni upal povedati resnice. Tudi njegovo poročilo Maksu razkriva njegovo zvitost. V njem ni na prvo mesto postavil usmrtnice, temveč bojno dejanje, požig “kurjere”, kar je v resnici delovalo kot farsa, toda na daljavo je lahko imelo pozitiven vtis. Da tudi brez fantazije ni bil, kaže njegovo fabuliranje, da je bil Stanislav star fašist, da je “priznal, da je izdajal kmetje”, in da je nameraval oditi v Gorico. Samo pismo pa je komaj kaj več kot ubožno pričevalo nekega bolnega duha. Pismo kaže, da ni znal pisati, ker je sporočilo pisal njegov namestnik natanko po njegovem nareku. Navedba, da je Alojzij Pirjevec videl “Tovariša Ivana in mene, ki sem mu nesel jesti in šel povedati brigadiri”, je najboljši dokaz, da je sporočilo Maksu Vinko Kosovel sam narekoval. S tem je seveda hkrati potrdil svojo prisotnost ob aretaciji Pirjevca in Cigoja.

Nenazadnje se lahko vprašamo, kakšno je bilo njegovo razumevanje narodnoosvobodilnega boja in njegovih ciljev, pojmovanje socialne pravičnosti, svobode, demokracije, človekovih pravic, vse v smislu tedanjega časa. Je bil s samovoljnimi dejanji tipičen predstavnik revolucionarne elite? Kakorkoli že, njegova “revolucionarnost” je bila cenjena, med vojno negativno in po njej pozitivno nedotakljiva. Po vseh zlorabah, ki si jih je dovolil, se mu ni nič zgodilo, medtem ko so bili drugi za neprimerno manjše prekrške eksemplarično kaznovani. Po vojni je dobil odlikovanja, vojaški oficirski čin – je vse to bilo priznanje njegovemu delu, če ne, zakaj jih je dobival?

Nekateri še živeči krajanji zaselkov Bratini in Griž pri Stomažu še danes ne morejo pozabiti surovega obnašanja Vinkove skupine v času njenega bivanja v omenjenih dveh zaselkih, oziroma na domačiji Maričke Bratina. Na začetku domačini sploh niso vedeli, kdo so ti partizani, ne kakšna sta njihov položaj in vloga. Ti prišleci z Idrijskega so se obnašali oholo, ukazovalno in zastraševalno. Po nekajdnevnem bivanju med njimi pa so le odkrili, da so to partizani s posebnimi pooblastili ali vosovci, kakor so se sami imenovali, ne da bi domačini vedeli, kaj to pomeni. Vedeli tudi niso, ali so k njim prišli organizirano, jih je nekdo poslal ali pa so samostojna tolpa, ki samozvano pleni, aretira in pobija. Od vseh so spoznali le Vinka, ki je v Bratinih imel daljno sorodstvo. Sami sebe so imenovali "štab čete VOS" in videti je bilo, da imajo veliko oblast, s pooblastili, da vodijo preiskave, aretirajo in zaslišujejo ljudi in končno odločajo tudi o življenju in smrti. Vse pristojnosti so si seveda izmislili sami in so bile v popolnem nasprotju z navodili PK VOS s 30. novembra 1943. Ljudje so sami opazili, da med njimi ni nobenega šolanega človeka, kar jim ni šlo v račun. Za komandirja Vinka so po obnašanju vedeli, da je primitivec in da se razen s preprostim delom ni nikoli ukvarjal s čim drugim, zdaj pa je bil preiskovalec in sodnik hkrati, sicer oblečen v zaplenjene cunje cerkljanskih zapornikov.

Sodeč po njihovem obnašanju niso mogli biti drugega kot hudodelska tolpa. Podnevi so spali, ponoči pa so se potikali okrog, zlasti po Selu, kjer je bil doma Vinko, pa tudi po okoliških vaseh. Vpadali so v posamezne hiše, strahovali ljudi in nekatere aretirali. Vračali so se pozno ponoči, že proti jutru, natovorjeni s hrano in pijačo in s kakšnim aretiranim civilom, ki so ga potem v "štabu čete" zasliševali in maltretirali.

Kot se je kasneje izkazalo, so bili zlasti v "štabu čete" stalno opazovani. Mladoletni Bernard Bratina se temu, kar se je dogajalo v njihovi hiši, niti izogniti ni mogel. O svojih opažanjih je pripovedoval svojim vrstnikom, sosedom Branku Batagelju in Karlu Bratini-Zdravotu, vsi trije pa so svoje vtise izmenjavali še s Karlom Černigojem iz Griž, Vinkom Černigojem iz Stomaža in drugimi svojimi znanci iz okolice. Tedanji mladoletniki, danes osiveli možje, so 14. decembra 1943 prvi videli znakaženo telo Stanislava Cigoja, ležeče pod Bršljanovim školom, nepokopano, le slabo pokrito s kamni in vejami. Kdo je ta nesrečni mrlič, seveda niso vedeli. Nekateri od njih so bili tudi prisotni, ko ga je kasneje, 6. maja 1944, prepoznala njegova mati Terezija. Ta ga je neutolažljiva neumorno iskala, od kar je zvedela, da ni več med živimi. In čeprav je bilo njegovo, še vedno nepokopano truplo, že v razpadajočem stanju, je vedela, da je to on.

Dva od omenjenih očividcev sta leta 1995 pred preiskovalnim sodnikom v Novi Gorici o tem podala svoji izjavi. To sta bila Bernard Bratina in Branko Batagelj.

Bernard Bratina se spominja, da je enkrat v decembru 1943 prišlo k njim v Stomaž, zadnja hiša pod Čavnom, šest ali sedem mladih fantov, ki so rekli, da bodo oni zdaj pri njih in so jim zabičali, da morajo molčati o vsem, kar bodo videli ali slišali. Ko so se vračali z nočnih pohodov, so s seboj vodili tudi ljudi, zanje so uporabljali Žuljkovo štaló in rekli, da je tam sodišče. Nekega večera je videl, da so pripeljali neznanega človeka. Tega so zjutraj odvedli naprej, še prej pa so vprašali za kramp in lopato. Čez kakšno uro je njegova mama prišla povedat, da je slišala tri šuse. Ko so naslednjega dne otroci gnali na pašo, so pod Bršljanovim školom videli kup kamenja in vej, iz katerega so štrlele človeške roke. Ko je to povedal mami, jih je vprašala, kaj so storili. Odgovor pa se je glasil: "Marička, spet smo izdajalca slovenskega naroda." Bernard je že tedaj vedel, da skupino vodi in komandira Vinko Kosovel. Tisti, ki je odgovoril na materino vprašanje, je bil Vinko ali Peter. Kdo je bila žrtev, je Bernard zvedel šele tedaj, ko so enkrat v poletnih mesecih ponjo prišli svojci, Cigojevi iz Malovš.

Branko Batagelj-Brane pa je na sodišču preiskovalnemu sodniku izjavil naslednje:

"Kot priča povem, da sem videl, kako so vosovci na vozu pripeljali enega človeka. Na vozu je bil štrmac, on je na njem ležal, pogrnjen je bil z enim starim kovtrom. Voz je peljal oče. Vse to sem videl na lastne oči. Vprego je vlekel vol, potem, ko so tega človeka razložili pred hišo, sem videl, da so odšli kakšnih 700 metrov naprej, kjer je bila osamljena hiša, ki sedaj ne obstoja več. V omenjeni hiši je stanoval Bernard Bratina. Izmed tistih vosovcev sem spoznal le Vinka Kosovela, ki sem ga takrat videl prvič in šele pozneje zvedel, kdo je ... Nekje v januarju sva z Bernardom skupaj pasla in našla en kup, pokrit s kamenjem in listjem. Iz tega kupa so štrlele noge, katerih prsti so bili obglodani od lisic. Po vasi so govorili, da je šlo v tem primeru za neko maščevanje, tako sem slišal. Nekaj takega sem slišal tudi včeraj. Govorice o tem, da je to bila skupina VOS, so se pojavile šele kasneje, verjetno takrat, ko so prišli ponj ... Slišal sem, da je bila žrtev nek sergente oziroma sergente maggiore Stanko Cigoj iz Malovš. Truplo smo našli v petih. Razen mene so bili še Bratina Bernard, Bratina Slavko, ki je že umrl, Černigoj Karlo in Černigoj Slavko ... vsi so iz Stomaža. Karlo je bil letnik 1930. Tudi Černigoj Stanko je že umrl.

Na vprašanje, če vem povedati, kdo je prej omenjeno skupino vodil, bi jaz rekel, da je bil to Vinko in na nadaljno vprašanje, po čem to sklepam, povem, da je bil lepo oblečen, kot nekakšen oficir."

Podobno kot je izpovedal Branko Batagelj, vedo povedati tudi drugi, ki niso bili zaslišani: Karlo Bratina ter Vinko in Karlo Černigoj iz Stomaža.

Po likvidaciji Stanislava Cigoja so se Vinkovi skupini v Stomažu pridružili še trije varnostniki: Jože G., Ludvik M. in Anton J., udeleženci prvega

partijskega tečaja za vosovce na Predmeji, ki je trajal od 9. do 14. decembra 1943. Tako je zdaj Črnovrška četa VOS štela 10 varnostnikov. To pa je že bila moč, s katero se je Vinko še bolj ojunčil. Da bi dvignil moralo svojega klavnega moštva, ki je dotlej samo maltretiralo civile, se je odločil za "bojno akcijo" 15. decembra 1944. Cilj njegovega napada je bil nezavarovan lesen most čez potok Vrtovinšček, na cesti Ajdovščina-Gorica. Na poti iz Stomaža so si v Podgori pri Lozarju p.d. Blažaju "sposodili" harmoniko, na žagi pri Pirjevcu v Vrtovinu pa vzeli sod bencina, ga ob zvokih harmonike valili do mostu, z bencinom polili most in ga zažgali. Mrtvih in ranjenih ni bilo, le ob harmoniko so bili. Ob močnem vzburhu plamena jo je harmonikar spustil iz rok in je z mostom vred zgorela. Vendar so "junaki" kljub izgubi harmonike veselo odkorakali v bližnjo klet proslavit to svojo zmago. Nato so se vrnili v Stomaž. Nad tem dejanjem so se domačini močno zgražali, saj so jih že naslednjega dne, 16. decembra 1943, doletele sovražnikove represalije. Nemci so grozili, da bodo zažgali bližnje hiše, če ne kar celo vas. To so preprečili prisebni domačini, ki so se ponudili, da bodo sami popravili most, kar se je tudi zgodilo in promet po cesti je lahko spet stekel.

Dober poznavalec tistega časa in očividec požiga mostu, domačin Jože R. je avtorju dogodek komentiral takole: "Veš, bili so stalno pijani."

Tudi o tem dogodku je ohranjeno sporočilo tov. Vinka, ki ga je 17. decembra 1943 v njegovem imenu napisal Vencelj M. in v katerem je med drugim napisano tudi tole:

"Sporočilo No Tovariša Maksa

Sporočam Ti da Četa moja dne 15 je sežgala pri Vrtovini most, 15 m dolgi."

V tej četi pogrešam dva moža, eden ki je padu v Črnem vrhu eden je dezertiral v Idrijo nas je samo 10 mož število".

Pogrešana sta bila R. Čelik in V. Munihi.

Dvajsetega decembra 1943 pa je Vinkova četa zapustila Stomaž in se vrnila na območje Črnega vrha, na domačijo Tominc, Zadlog 25. Kraj je bil varnejši in ob sovražnikovem vpadu primeren za hiter umik. Še istega dne so po prihodu v Zadlog od komande mesta Črni vrh dobili "naregenje" za aretacijo nekega Bojana iz Idrijskega odreda, ki naj bi se neupravičeno potikal po Črnem vrhu. Vinko ga je v spremstvu varnostnikov poslal na Vojsko tamkajšnjemu komandirju Dušanu v nadaljni postopek. Aretiranja je spremljal dopis naslednje vsebine:

"Tov. Dušan. Tukaj ti pošiljam Tov. Bojana ki smo dobili od komande mesta naregenje za ga aretirat. Prvič ga je šla aretirat patrola od komande mesta in gani mogli ki se je postavil zorožjem in po tistem je šlanaša od Voza in tudi sje postavil zorožjem.

Aretirali smo ga 20/12/43/. propustnico je imel do 1/12/43. inpravi da je iskal vezo osem dni.

Tačas je hodil po črnem Vrh in po kotrdžci samo kodar so blogardisti in daje držal take male govore okoli ludi in pazi da tene pinese okoli ki zna dobro govoriti pomojem je imel kakšno vezo zbelogardo. In če ne moreš napraviti nič žnim poselga do tov. Maksa.

KOM. VINKO"

To pot je komandir Vinko vsaj spoštoval službena navodila in ravnal v skladu s svojimi pristojnostmi. Po nekajdnevem bivanju pri Tominčevih v Zadlogu se je Vinko s četo 10 mož 23. decembra 1943 vrnil na staro mesto v Stomaž, na domačijo Maričke Bratina v Podhumu, kjer so preživel božične praznike. To je bil Vinkov že tretji pohod v Vipavsko dolino.

Samovoljno ravnanje Vinka Kosovela in njegovih varnostnikov na Vipavskem pa ni vzbudilo le zgražanja, ampak je, kot se zdi, navdihnili tudi posnemovalce in rablje na Ravnah, katerih identiteta še ni na dlani.

Štiriindvajsetega decembra 1943 zvečer sta se namreč v Ravnah nad Črničami, v zaselku Slejki, oglasila dva zamaskiranca, oborožena človeka, ki sta trdila, da sta partizana. Obiskala sta družino Slejko, p.d. Kaplanovo in nasilno zahtevala, naj mati Frančiška in hči Jožica, stara komaj 16 let, odideta z njima. Odvedla naj bi ju v bližnjo partizansko enoto, z obema pa naj bi odšli na osvobodeno ozemlje, kjer bi v neki šivilski delavnici pomagali pri pranju in šivanju perila.

Ostareli mož in oče Slejko, ki je ostal doma sam, se ni nikoli sprijaznil z njunim izginotjem. Dolga leta je poizvedoval na vse strani, toda zaman. Za ženskama je izginila vsaka sled. Ostala pa so ugibanja in namigovanja, da sta bili ugrabljeni iz nizkotnih osebnih nagibov, odpeljani v gmajno pod borovce, tam zlorabljeni in pokončani.

Tudi sin Stanko, ki se je po vojni vrnil domov iz italijanske vojske in ujetništva, si je prizadeval, da bi zvedel kaj več o usodi svoje matere in sestre. Vendar je moral od poizvedovanja odstopiti pod pritiskom resnih groženj. Ker se je vdal, je pri tem ostalo. Domačini, ki bi morali o tem vedeti kaj več so umrli ali pa se "ne spominjajo" več.

Kakšen je lahko bil motiv za takšno zločinsko dejanje?

Mati Frančiška Slejko p.d. Kaplanova si je z preživljanje svoje družine pomagala tudi s preprodajo domačih pridelkov. Kot neke vrste branjevka si je od časa do časa napolnila košaro z jajci, maslom, svinjino in podobnim, kar je bilo mogoče bolj poceni nakupiti na vasi in to odnesla svojim stalnim kupcem, med drugim tudi na županstvo v Črniče, po razpadu Italije pa celo v staro Gorico. Da bi bilo šlo pri tem za kakršno koli sled izdajstva, ni bilo nikoli slišati in tudi danes tega nihče ne zatrjuje. Res je bilo samo to, da je s svojo skromno ponudbo zalagala gospodo, ki so ji blago pošteno plačali, z izkupičkom pa si je lahko kaj nabavila za svojo družino. To in nič več. Zadostoval je goli sum, sama možnost, da bi mimogrede kaj izklepetala, in to je plačala z glavo. Nihče si tudi ni štel v

dolžnost, da bi jo morebiti opozoril in posvaril. Ne, nekateri so bili v očeh drugih že apriorno krivi!

A tudi če bi bil sum utemeljen, kaj je pri tem imela šestnajstletna Jožica, ki je bila vedno doma in matere pri njenih opravkih ni niti spremljala? Usodnega dne je pri sosedovih, po domače Železnikovih, pomagala ribati zelje. Ko jo je mati poklicala, je za vedno odšla.

A skrivnost ni bila tolikšna, da je ne bi bilo mogoče razvozlati. Če sta tista dva "maskirana partizana" res bila partizana, gotovo nista prišla iz IX. korpusa. In če nista bila partizana, tudi iz belogardistične enote v Gorici nista bila. V tistem času so bile Ravne polne aktivistov, kajti tu sta tedaj delovali partizanska bolnica in tiskarna. Naokrog so hodili tudi pripadniki VOS in NZ.

Zločin so storili domači zlikovci neposredno ali po njih povabljeni znanci – ubijalci, maskirani partizani, tako da jih žrtvi in stari Slejko ne bi prepoznali. So pa priče, ki o tem nočejo govoriti.

Če nič drugega, bi se po tolikih letih spodobilo, da ženski dobita svoje zadnje počivališče, dostojen grob. Tega si še živeči svojci in sorodniki na moč želijo. Verjetno pa ne tisti, ki so domnevno sodelovali v tej tragediji in narodnoosvobodilni boj obremenili še z enim madežem, ki si ga ne upajo priznati in jim ne more biti v ponos.

Januarja 1944 pa se je v Ravnah pripetila še ena tragedija. Iz Furlanije priseljena družina Peculin je čez noč izginila v črniških gmajnah. Tudi o tej družini ni nikoli nihče vedel povedati nič slabega. Kljub temu je bila nekomu napoti. Tudi o usodi te družine ni nihče poizvedoval in črniški gozdovi o tem še danes skrbno molčijo. Poštenim krajanom pa se je dogodek zapisal v spomin kot neizbrisna sramota.

Takoj potem, ko sta starša Stanislava Cigoja 27. decembra 1943 nekje na vasi "slišala" za namig, da sina ne bosta nikoli več videla, sta se odpravila na pot po njegovih zadnjih stopinjah oziroma po poti, po kateri ga je oče odpeljal tistega usodnega večera – 13. decembra, proti zaselku Bratini pri Stomažu. Za spremstvo sta si pridobila domačina Mira Štruklja p.d. Purovega, vaškega obveščevalca VOS za Ajdovsko okrožje, v sosednji vasi Gojače pa še Darino Podgornik p.d. Mihovo, aktivistko OF in Stankovo dekle, tisto, ki je šla Stanka iskat v Goriško bolnico in ga pripeljala domov.

Napotili so se naravnost na sedež "štaba čete", na domačijo Bratina v Podhum, kjer so se na dvorišču srečali z odpadniško vosovsko skupino in Vinkom Kosovelom.

Iz spominov Terezije Cigoj je razbrati, da je bil Vinko takoj pripravljen na pogovor in je na vprašanje, kaj se je zgodilo s Stanislavom, "pojasnil", da ga je poslal na višjo komando v Šebrelje. Takoj ko bo o njem kaj

zvedel, bo to sporočil Darini ali Stanislavovi sestri v Selo (materi Antona Kosovela). Matere odgovor ni zadovoljil in je vztrajala, naj ji pove resnico. Sin je bil bolan in tako daleč ne bi mogel hoditi. Vendar je Vinko vztrajal pri svojem in starša sta s spremstvom odšla domov, ne da bi izvedela resnico. Seveda upanje, da je Stanislav živ je še tlelo, dan za dnem sta čakala, da bo le prišel od nekod. Žal ga nista dočakala. O tem srečanju z Vinkom obstajata v spominih Terezije Cigoj dva zapisa, ki pa se po vsebini med seboj ne razlikujeta.

Po srečanju s starši ubitega Stanislava pa si je Vinko Kosovel dovolil še eno podlo dejanje. Že istega dne zvečer je s skupino svojih pajdašev obiskal družino Antona Kosovela v Selu. Mati, oče in tri sestre so jih vljudno sprejeli in celo pogostili, saj o Stanislavu še niso vedeli nič drugega, kot da ga je oče na zahtevo partizanov odpeljal v Stomaž na zdravniški pregled. Obisk je bil sicer nenavaden, saj z družino očetovega bratranca v Selu niso bili v preveč dobrih odnosih. Med njimi je še vedno bila senca tistega predvojnega dolga, ki ga je moral Anton Kosovel st. poravnati kot porok, potem ko se je njegov bratranec na vse načine izogibal plačilu. Stara zamera torej, ki pa se na vasi ne pozabi kar nekaj generacij.

Sestre Milka, Nada in Cvetka niso nikoli pozabile tega srečanja. Zanje je bilo kar mučno, ko je mati na enem od vosovcev, sicer domačinu, opazila znano vojaško pelerino in ga takoj vprašala, od kod mu ta. Pelerina je namreč bila enaka tisti, ki jo je iz italijanske vojske prinesel Stanislav Cigoj in jo občasno uporabljal. S to pelerino je bil Stanislav ognjen tudi tistega večera, ko so ga odpeljali.

Po materinem vprašanju je nastala mučna zadrega, vosovci so vstali in brez besed odšli. Pred odhodom je mati še vprašala Vinka, če kaj ve, kaj se je zgodilo z bratom Stanislavom. Odgovoril ji je, da so ga odpeljali v Šebrelje. Izjava z opisom tega srečanja se nahaja v arhivu občine Ajdovščina.

Kako si razlagati cinizem, ki ga je Vinko Kosovel pokazal ob srečanju s pokojnikovo sestro? Se je želel samo prepričati, kaj sorodniki žrtve v resnici vedo? Je hotel s tem povedati, da je odločilna vloga pri njegovi likvidaciji pripadala nekomu drugemu? Ali pa je hotel le uživati ob bolečini in prizadetosti svojcev? Možne pa so tudi drugačne razlage.

Kajti od Kosovelovih v Selu so se Vinko in njegovi zlikovci napotili naravnost k Darini Podgornik v Gojače. So jih k temu spodbudile številne reakcije, zgražanja in protesti sorodnikov, prijateljev in znancev ne samo Stanislava Cigoja, temveč tudi drugih aretiranih in šikaniranih v Batujah, Kamnjah in drugod, ali protesti odborov OF kakor tudi tiralica PK VOS od 24. decembra 1943? Kaj je k obisku pri Darini Podgornik vodilo Vinka Kosovela, morebiti njen prihod z materjo in ostalimi v Podhum ali je prispevala tudi okoliščina, da so Kosovelovi prepoznali vojaško pelerino,

ki jo je nosil eden od obiskovalcev, lahko le ugibamo. V arhivu Občine Ajdovščina pa je shranjena izjava, ki jo je v zvezi s tem dala Darina Podgornik, dekle Stanislava Cigoja in se glasi:

“Tedaj je prišla ponj partizanska patrولا in njegov oče ga je moral peljati z vozom v Stomaž, ker sam ni mogel hoditi. Tam je bil baje še isti večer likvidiran.

Čez par dni potem je prišel k meni Vinko Kosovel iz Sela, me poklical ven iz hiše in mi povedal, da so pokojnega Stanka Cigoja likvidirali, zato ker da so iz Dolenjskega dobili obvestilo, da ga je treba likvidirati ker je na Dolenjskem delal slabe stvari s civili.

Kosovel Vinku sem že tedaj takoj rekla, da niso imeli pravice tega napraviti in da tudi niso mogli dobiti nobenega takega obvestila.

Da pa se ne bi larmiralo ljudem na terenu, smo takoj sklenili, da se ljudem o tem sploh ne pove. Zato smo govorili, da je bil poslan iz našega terena v partizane na Dolenjsko oziroma na jugoslovansko stran.

Po mojem mnenju je bil pokojni Cigoj Stanko likvidiran iz osebnega sovraštva. Tu moram pripomniti, da je bilo med družino Cigojevo in družino Kosovel Vinka še staro nesoglasje.”

Pokojnikovi materi Tereziji zla slutnja ni dala miru. Poizvedovala je vsepovsod in brez prestanka, da bi odkrila kakšno sled za izginulim sinom. Tako je večkrat obiskala tudi Darino Podgornik in jo prosila, naj ji pove o Stankovi usodi. Ta je končno le spregovorila. Kako se je to zgodilo, je razvidno iz zapisnika o zaslišanju Darine Podgornik na Okrajnem ljudskem odboru Nova Gorica, 6. septembra 1957:

“Mati pokojnega me je večkrat spraševala, naj ji povem resnico in tako je nekoč prišla k meni, pokleknila pred me in me vprašala samo, naj ji povem, če Stanko še trpi. Tedaj sem ji rekla, da ne več. In tako je ona zvedela, da ni več živ.”

Ko sta oče in mati dokončno zvedela, da so sina ubili, je na njiju, kot tudi na mamo Antona Kosovela, legla strašna mora in ju vse do njihove smrti zavila v žalost in črnino. Ker je mati Terezija tudi že slutila, da so za njihovo nesrečo prispevali nekateri od bližnjih sosedov z Vinkom Kosovelom na čelu, se je javno zgražala nad vsemi, ki so bili po njenem krivi nesreče in jih ob vsaki priložnosti rotala, naj ji odkrijejo vsaj njegov grob. Toda povsod je naletela samo na molk. To pa je njeno jezo in žalost še povečalo. Do nekaterih vaščanov je postala že kar napadalna. Toda zaradi njene nesreče se njen odnos do narodnoosvobodilnega boja ni prav nič spremenil. Zvesta mu je ostala ves čas vojne in po njej. Zavedala se je, da je bil njen Stanko žrtev osebnih spletk in obračunov predvsem njenih sosedov, ni pa najmanj pomislila na sosede njene hčere v Selu.

Tisti čas, ko je že vedela, da je sin mrtev, ni pa še vedela, kje je pokopan, je bil zanjo nedvomno eden najtežjih trenutkov v njenem življe-

nju. Kot izgubljena je tavalala po okoliških vaseh in neštetokrat je obredla vse gmajne pod Čavnom.

Naposled je 6. maja 1944 s pomočjo domačinov iz zaselka Bratini le prišla na pravo sled in v grapi pod Bršljinovim školom našla znakaženo truplo svojega sina in ga tudi prepoznala. O tem je pripovedoval Karlo Bratina, takrat deček, ki je pokojnikovo mater vodil do kraja dogodka:

“Prizor je bil strašen. Mati je pokleknila nad sinovo truplo in pričela grozovito jokati. Jaz nisem več vzdržal, pobegnili sem v dolino, domov.”

Ko se je mati zbrala, je iz blazine, ki je še vedno bila ob trupu, iztrgala svoj monogram (ŠT) in ga kazala vsakomur kot dokaz resnice, da je našla truplo svojega zverinsko pokončanega sina.

Opisani primer pa ni bil edini primer nečloveškega ravnanja s trupli likvidiranih. Nad tem se je morala zgražati tudi komanda mesta Ajdovščina, saj se je pritožila na Okrožno komisijo VOS za Vipavsko okrožje, ta pa je v dopisu, ki je ohranjen, med drugim odgovorila:

“Poskrbeli bomo, da se bo pokopalo bolj globoko justificiranih, čudimo pa se, kjer je že to 4-5 mesecev, kar so bili likvidirani.”

Bralec, ki morda nima izkušenj z drugo svetovno vojno, bo morebiti začuden, da se o nepokopanih truplih ni takoj razvedelo in da v bližini ni bilo nikogar, ki bi poskrbel za njihov človeka vreden pokop. A se temu ni čuditi. O likvidiranih se ni smelo govoriti, zagrožena kazen pa je bila ena sama. Zato se tudi ni nihče upal dotakniti mrličev, zaznamovanih s prekletstvom izdajstva. Morda je v tem odnosu čutiti ostanke prastarih odnosov primitivnih ljudstev do mrtvih sovražnikov, prezir do katerih so kazali tudi tako, da so mrtve pustili nepokopane, na voljo divjim zverem. Z gotovostjo smemo reči, da je splošna civilizacijska plast tudi na tem področju zelo tanka. Ljudje so poskrbeli za svoje bližnje, za mrliče, ki jih niso poznali, pa le redko, zlasti če so ostali na krajih, kjer vsakodnevnega življenja niso motili. Ostanke mnogih so še vedno tam, kjer se je končala njihova življenjska pot.

Ko se je vse to, kar je tu opisanega, dogajalo na Vipavskem, se postavlja tudi vprašanje, zakaj številne organizirane oblike partizanske oblasti niso odločneje ukrepale proti “sektašenju” in “devijacijam”, kot se je tedaj reklo v aktivističnem jeziku, v katerem so se oznake mirnodobskih časov le poredko uporabljale. Ubojev, zločinov kot da ni bilo, nadomestila sta jih izraza justifikacija in likvidacija, kot moralno nevtralna pojma, kot zadoščenje pravici in odstranitev sovražnika.

Vprašanje je tudi, koliko časa je na primer trajalo, da so organi VOS na Vipavskem zaznali motnje in nepravilnosti na svojem področju in o njih poročali naprej. Marsikaj od medvojnega dogajanja je bilo že po svoji naravi zavito v skrivnost in zastrto z višjim interesom. Treba je tudi vedeti, da je bil odnos do tovrstnih zlorab v lastnih vrstah različen. Če je le bilo

mogoče, se je "našega" človeka ščitilo in se mu pogosto pogledalo skozi prste, še posebno če je bil krivičen do ljudi, ki niso pripadali gibanju. Vsakdo od nadrejenih je ščitil svoje podrejene, to so bili njegovi sodelavci, ki jih je pogosto s težavo pridobil za sodelovanje. Vsi organizirani v osvobodilnem gibanju so sprejemali tudi neprimerno večjo mero tveganja kot drugi, neorganizirani. Seveda pa so bila ta razmerja v vsakem primeru tudi drugačna. Ti odnosi so le redko bili predmet zgodovinskih raziskav, zanje tudi ni na razpolago kaj dosti pisanih virov, zato to ostaja področje bolj ali manj utemeljenih ugibanj.

O tem, kaj se je koncem leta 1943 dogajalo na Vipavskem, gotovo pa ne samo na Vipavskem, je nekaj le moralo prikapljati do višjih forumov. O neredu, nedisciplini in neprimernih odnosih enote varnostne službe Idrijskega VOS pod poveljstvom Vinka Kosovela decembra 1943 v Vipavski dolini, je, kot že rečeno, Branko Jerkič, inštruktor varnostne službe PK VOS, 8. januarja 1944 pisno obvestil načelnika tov. Maksa, da je Rajko 11. decembra 1943 zbolel: "Za komandanta je postavil tov. Vinka, kateri se je od tega časa skoraj vedno držal v bližini doma. S seboj je imel par tovarišev, ki so hodili po vaseh ter so bili stalno vinjeni... Upam, da si že uredil z njimi."

O neredu in nedisciplini enot VS še posebno nad prebivalstvom v Vipavski dolini, je spregovoril tudi inštruktor partije VOS za Primorsko Franc Pokovec-Poki 12. januarja 1944, po končanem političnem tečaju za varnostnike na Predmeji. Ta se je končal 31. decembra 1943 in je o njem poročal na PK KPS za Primorsko. V tem poročilu je med drugim zapisano:

"Ker smo opazili v Vipavski dolini pri naših edinicah velik nered in ker sva dobila tudi od druge precej pritožb čez edinice VS, sva s tovarišem Tonetom uvedla dodatne ure o tem, kakšne morajo biti edinice VS, kakšne napake se delajo in kako jih je treba odpraviti. Pri teh urah se tovariši precej razvnamejo, tako da povedo vse napake, ki se pri njih delajo.

Debate so bile o nedisciplini v edinicah VS in o napačnem obnašanju do civilnega prebivalstva."

Nedvomno je, da so se taki odnosi dogajali decembra 1943, torej v času, ko se je po razpoložljivih arhivskih listinah in sporočilu Branka Jerkiča sočasno na Vipavskem nahajala uzurpatorska četa idrijskih varnostnikov s komandirjem Vinkom Kosovelom na čelu, katera si je samovoljno privoščila poleg navedenih mitingov še aretacijo in usmrnitev nedolžnega Stanislava Cigoja ter s tem rušila ugled NOB.

Temu na sled je prišel tudi načelnik PK VOS Maks, kateri se je skupaj s Pokrajinsko komisijo odločil Vinka in kompanijo aretirati in po krajši preiskavi izreči sklep o njegovi "justifikaciji". To je razvidno iz Maksovega poročila na partijskem sestanku celice vodstva PK VOS z dne 20. februarja 1944, katere partijski sekretar je bil Poki. Zanimivo sprenevedanje je, da

je leta 1956 ta isti Poki šel pisati članek z naslovom Rehabilitacija v Ljudski pravici, s katerim se je stavil v obrambo Vinka Kosovela, "starega partizana", in hkrati obtožil Antona Kosovela kot nečaka Stanislava Cigoja in neutemeljenega grešnika v postopku zoper Vinka Kosovela. Kje je morala?

V zvezi z aretacijo in justifikacijo Stanislava Cigoja je opravičljivo spregovoriti še o tistih usodnih okoliščinah "In drugo lutstvo v bližini je zahtevalo da ga moramo aretjerati" ter o teh ljudeh povzeti in predočiti njihove pisne izjave.

Iz zapisnika o zaslišanju Valerije Podgornik p.d. Fečeve na OZNI za Slovenijo pri IX. korpusu 26. septembra 1944, nanašajočega se na aretacijo in likvidacijo Stanislava Cigoja, je doznati še za druge možne zveze, ki so tudi vplivale na njegov nesrečni konec. Njegova vsebina je naslednja:

»Cigoj Stanko je bil od VOS justificiran oktobra ali novembra leta 1943. Z njegovega doma v Malovšah so ga odpeljali k sv. Tomažu. Mati Stanka Cigoja vali krivdo za to justifikacijo na Podgornik Valerijo, stalno vpije nad njo, nad družino Rebek v Malovšah in nad Ivano Podgornik: Prekleti rod in prekleti svet, prekleta kača, da še umreti ne boš mogla. Kjer jih vidi, tudi pljuva za njimi.

Zaročenka Stanislava Cigoja, Darinka Podgornik, partizansko ime Judita, članica okrožnega odbora ZKM, se je napram takratni tajnici SPŽŽ (Valeriji) izrazila, da je bil njen fant justificiran in da ga sedaj lisica žre, bil je po nedolžnem ustreljen in če izve, kje je pokopan, naj ji pride ta tovarišica povedat...

Pozneje enkrat (poleti – op. p.) je Judita sklicala sestanek dveh vasi, Malovš in Gojače, kjer jim je razkladala, kjer je obrekovala mene, da nimam več partizanske funkcije in da sem vržena iz SPŽŽ, kar ni bilo res, ker sem bila na bolovanju. Ob tej priliki (sta) Stankotova mati in sestra rekli, da sem nosila pošto Iztoku, komandantu divizije, samo da sem spravila Stankota ter še mnogo drugega.

Judita je še ob tej priliki izrazila, da me ne čaka drugo, kakor (?) in je pokazala z roko okrog vratu. Na ta sestanek je poklicala tudi mene in mojega brata. Sestanek je sklicala pod geslom, da obrekujemo ubogo mater od Stankota. Mojemu bratu je Judita rekla, da naj pove, kaj je Stanko njemu napravil.

Na tem sestanku je Milka Kosovel, mati poročnika Antona Kosovela rekla, da je njen sin bil mlad, ko je šel v partizane in kar ste ga učili, boste dali tudi odgovor."

Čeprav je obravnavani zapisnik formuliran skrajno nerodno, pa je v njem potrjena vloga njenega brata Alojzija in posredno tudi njena, kot tudi vpletenost drugih Cigojevih sosedov, Ivane Podgornik p.d. Santkove in družine Rebek p.d. Klopove, pri aretaciji in smrti Stanislava Cigoja. Te je Vinko Kosovel na splošno omenil v svojem sporočilu načelniku Maksu, 13. decembra 1943, torej po aretaciji in likvidaciji Stanislava Cigoja.

“In drugo lutsvo v bližini je zahtevalo da ga moramo aretjerati,”

To sporočilo je Vinko Kosovel kmalu zatem predružačil. Darini Podgornik je Vinko (27. decembra 1943) osebno povedal, da so Stanislava Cigoja likvidirali, ker so dobili z Dolenjske obvestilo, da ga morajo likvidirati, ker je delal slabe stvari s civili. Po vojni, ko načelnika Maksa že dolgo ni bilo več med živimi, je bilo dosti bolj oportuno vso odgovornost zvaliti na PK VOS. Tega je poosebljal Maks. Mnoge zadeve so se razreševale le po njegovem osebnem nalogu in ni bilo nujno, da bi drugi člani PK VOS vedeli prav za vse, kar je ukazal. Nenazadnje je bila narava njihovega dela takšna, da je terjala največjo konspiracijo. Možnost nekontroliranega odtoka informacij je bila manjša, če so te ostale v ožjem krogu, po možnosti samo med dvema, med naredbodajalcem in izvajalcem. (Takšna je logika delovanja vseh tajnih služb, če res hočejo biti tajne.)

Vinko Kosovel je imel zato po vojni neomejene možnosti, da je odgovornost za svoja zla dejanja brez omejitev prelagal na svoje medvojne predstojnike, katerih ugled bi bilo treba varovati, s tem pa so hote ali nehote prikrivali odgovornost za dejanja, s katerimi je ugledu narodnoosvobodilnega boja bolj škodil kot koristil. Prevrčanje krivde in odgovornosti na mrtve je bilo praktično tudi zato, ker se je s tem krivdi in odgovornosti izognil širok krog vpletenih v minule dogodke.

V mirnem času, z odmikom od vojnih dogodkov, z redčenjem prič in prizadetih v vojnih dogodkih, pa tudi zaradi vstopanja novih in novih generacij v družbo odnos do preteklosti blede, vse manj je prizadetih in vse več tistih, ki se s preteklostjo nočejo obremenjevati. Občutek za krivice, ki so bile storjene, pa se na nek način celo ostri. Vse bolj postaja jasno, da so mnoga navidezna načelna, idejna in politična vprašanja bila v veliki meri ali celo izključno posledica medsebojnih osebnih razmerij, medsebojnega obračunavanja iz zlobnih in podlih pobud, predvsem pa se izkaže, da na ta dejanja nihče ne želi biti več ponosen, da svoj delež v njih zmanjšuje ali se mu celo odreka. To se je zgodilo celo številnim revolucionarjem, mnogim, ki so za dejanja med vojno ali po njej prejeli najvišja družbena priznanja, bili šolski primeri junaštva in predanosti revoluciji, nekaj desetletij kasneje niso več ponosni na svojo preteklost. Svojo vpletenost v problematično dogajanje bolj kot svojim odločitvam pripisujejo spletu okoliščin, slučajju, in se odrekajo svoji polni odgovornosti zanje.

Nekaj podobnega se je moralo zgoditi tudi Valeriji Podgornik, ki se je z zasebno tožbo zoper Terezijo Cigoj hotela znebiti vsake krivde in odgovornosti za njegovo usodo. Dosegla je njeno obsodbo, toda ta ista sodba je danes hkrati dokument, ki potrjuje njeno vpletenost v dogajanje okrog Stanislava Cigoja in s tem tudi (so)odgovornost za njegovo smrt za vse večne čase.

Oglejmo si nekaj ugotovitev (po tožbi Valerije Podgornik) iz sodbe Okrajnega sodišča v Novi Gorici, Ks 558/55-5:

“Res je njegovo bivše dekle Podgornik Valerija iz Malovš št. 76, s katerim pa se je razšel in pričel hoditi z Darino Podgornikovo, sedaj uslužbenko pri Avtoprevozu Gorica, skupaj z njenim bratom Podgornik Alojzom iz Malovš št. 76, pričela intrigirati iz ljubosumja in osebnega sovraštva proti njemu, češ da je fašist in sovražnik pokreta. Slednje je trdila Podgornik Valerija, ki je napram zasebni tožilki večkrat rekla, da se bo maščevala in še pozneje pa, da niso prišli nobeni podatki iz Pokrajinskega VOS, še manj kak nalog za njegovo likvidacijo, namreč je prišla ovadba iz hiše Podgornik Valerije in njenega brata Alojza.”

Priča Podgornik Darina je povedala, da ji je spomladi leta 1943 dejala zasebna tožilka Podgornik Valerija o pokojnem Cigoj Stanku: “Ne bom ga imela jaz, pa tudi ti ga ne boš imela.” Nadalje, da ji je zasebna tožilka pripovedovala o Cigoj Stanku v času, ko se je ta nahajal v bolnici v Gorici zaradi malarije, da je pri domobrancih, da je pri Nemcih, da je pri nemškem rdečem križu itd. Priča je bila takrat tudi po aktivistih na terenu vprašana, če nosi poročila sedaj pokojnemu Cigoj Stanku. Ker to ni bila resnica, je priča šla po Cigoj Stanka v bolnico in ga pripeljala domov. Neki Gorazd in Darko, ki sta bila v NOV, sta priči povedala, da zasebna tožilka slabo govori o Cigoj Stanku. Priča pove, da je obdolženki večkrat v času okupacije kakor po končani drugi svetovni vojni pripovedovala to, kar je vedela in o čemer ji je pripovedovala zasebna tožilka in kar je izvedela tudi od drugih.”

“Priča Kosovel Milka je izpovedala, da se je vršil poleti 1944 sestanek v osnovni šoli Gojače in je prišlo tistikrat do spora med Podgornik Alojzem, to je bratom zasebne tožilke in obdolženko. Takrat je Podgornik Alojz dejal, da so ga vprašali ali vzamejo vse tri, to je obdolženko, njenega moža in njenega sina Stanka, pa jim je odgovoril, da samo ta mladega (to je Cigoj Stanka).”

Iz navedene sodbe Ks 558/55-5 je dalje razvidno, da so kot priče pred sodiščem nastopili še drugi sovaščanke in sovaščani Stanislava Cigoja iz Malovš in da so njihove izpovedi bile enake s pismenimi izjavami, ki so bile sodišču predložene pred začetkom obravnave, so pa po svoje bolj zanimive kot njihov povzetek v pravniskem jeziku, saj so pisane v njihovem domačem narečju in bolj pristno izražajo način mišljenja in celotno mentaliteto okolja, v katerem je živel in svojo življensko pot končal Stanislav Cigoj.

Poleg navedenega pričevanja avtorjeve matere je ohranjena tudi njena že omenjena pismena izjava, v kateri omenja Vinkov obisk na njenem domu, do katerega je prišlo že po aretaciji in likvidaciji njenega brata Stanislava. Tedaj je Vinka, tako je v izjavi zapisano, vprašala:

“Kako so ga vzeli (Stanislava, op.p.), saj je bil bolan?”

Vinko je odgovoril:

“Če bi se Malovski odbor ne podpisal, bi ga ne dvignili.”

Svoj čas, med vojno in po njej, ustno izročilo o tem se je ohranilo kar do današnjega časa so govorili, da so bili trije v Malovšah, dve ženski in en moški, soglasni s samozvanimi sodniki Stanislava Cigoja, da ga je treba aretirati in odvesti na “komando”. (Trije podpisi ali tri obtožujoča mnenja so namreč v tistem času za “štab Vinkove čete VOS” veljali kot zadosten dokaz ljudske sodbe, danes bi rekli “javnega mnenja”. To nenapisano pravilo so morda upoštevale tudi druge enote VOS, toda po strogih navodilih PK VOS pa to niso mogla biti zadostna podlaga za obsodbo, temveč le za aretacijo.)

Kdo so v resnici bili ti trije Vinkovi somišljeniki, ki naj bi se bili pod svoje mnenje celo podpisali, nikoli ni bilo mogoče zgotovo zvedeti. O teh podpisih v uradnih dokumentih ni bilo nobene sledi, razen Vinkovega sporočila “In drugo lutstvo v bližini je zahtevalo...” Ostale so le govorice in namigi, kar pa ne zadostuje, da bi jih tu navedli z imeni in priimki. Da pa vsa ta namigovanja niso bila povsem brez podlage, je dovolj jasno potrdil na zaslišanju leta 1957 Anton Cigoj p.d. Škrkov iz Malovš, v času Stanislavove aretacije predsednik vojaškega odbora OF, ko je izjavil:

“Ko sem se po 11 dneh vrnil iz zapora, se je oglasil pri meni neki obveščevalec iz Renč, katerega imena se ne spominjam in sem ga vprašal zakaj so partizani pokojnega Cigoj Stanka likvidirali kar brez našega odbora oziroma brez da bi vprašali naš odbor.”

Anton Cigoj je bil verodostojen človek in v nobenem pogledu zavezan h kakšni posebni obzirnosti do Cigojevih, zato ni razloga, da njegovi izjavi ne bi verjeli. Imena tedanjih odbornikov OF niso javno razlašali, pa tudi možnost, da bi kdo preverjal, ali so izjavo zoper Stanislava res podpisali pravi odborniki, je bila zanemarljiva. Prav mogoče je, da so z Vinkovim sodelovanjem to storili kar trije samozvanci. Vinko je vedel, da ne Partija ne VOS tega ne bosta preverjala.

O vlogi osebne sovraštva pri obtožbah Stanislava Cigoja je v svoji pisni izjavi z dne 13. septembra 1954 spregovorila tudi Zdravka Cigoj p.d. Jernejeva:

“Na poti na Sv. Goro Valerija in Darina Podgornik so se pričkale radi Stankota Cigoj. Darina je dejala, da bode ona delala za Stankota, Valerija pa mu je grozila s strogo kaznijo.”

Marta Cigoj p.d. Bazičeva je v svoji pisni izjavi dne 13. septembra 1954 navedla kot sledi:

“Podpisana Cigoj Marta izjavljam da so prišli k meni Tovariši in so rekli, da gredo po Belogardista Stankota, jaz sem pa rekla če je on sem tudi jast, nato so odgovorili ne ne je vse v redu ta tukaj gor je bila Valerija Podgornik ki je bila vrtu ima dost za govorit in tudi sem slišala Alojza

Podgornik, ki se je izrazil: "Tovariši so prišli k meni vprašat ali hočemo vzet vse tri rekel sem samo tamladega."

Pisno izjavo je dala tudi Avgusta Cigoj p.d. Škrkova iz Malovš:

"Podpisana Cigoj Avgusta javim sledeče:

Na 12. decembra 1943 so Nemci odpeljali mojega moža Antona Cigoj ki je bil predsednik odbora, koj drugi dan pride Valerija Podgornik k meni in mi reče da nobeden drugi ni izdal mojega moža kot edino Stanko Maklav, jaz sem odgovorila, da tega ne odobrujem, ona pa spet trdila da ga je Stanko izdal. Darinka in Valerija so bili v velikem sovraštvu. In Valerija je zmeraj trdila, da se mora Stankota ubit. Jast pa sem Valeriji odgovorila za to zmiraj goziš. In tudi to potrjujem, da Podgornik Alojz se je izrazu, da so ga prišli vprašat ali hočemo vzet vse tri, on pa odgovori samo tamladega Stankota."

Miro Štrukelj p.d. Purov iz Malovš je dal naslednjo pisno izjavo:

"Spodaj podpisani potrjujem da je Cigoj Stanko res bil oproščen N.O.V. radi bolezni. Jaz sem bil takrat obveščevalec pri VOS sem bil večkrat pri njemu in mi je rekel da ko bo prizdravil da bi rad prišel v našo edinico. Kako je bilo potem z njim mi ni prav znano."

Na tem mestu je primerno opozoriti na del izjave, ki jo je na zaslišanju na OLO Nova Gorica 6. septembra 1957 dala Darina Podgornik:

"Glede Valerije Podgornik, ki z menoj ni v nobenem sorodstvu moram pripomniti, da mi je govorila že pred smrtjo pokojnega Cigoj Stanka, da če ga, to je Cigoj Stanka, jaz ne bom imela, ga tudi ti ne boš imela, da hoče ona biti kriva njegove smrti in temu podobne stvari."

Z navedenimi izjavami je bilo nujno poskušati kar najbolj vsestransko in čim bolj objektivno osvetliti tisti del medsebojnih odnosov vaščanov v Malovšah, ki so usodno vplivali na življenje nesrečnega Stanislava Cigoja. Zakaj se je zla usoda znesla ravno nad njim, še ne znamo ugotoviti. Morda vprašanje sploh ni prav zastavljeno. Njemu podobnih usod je bilo še brez števila, a so utonile v pozabo, zatonile so v pozabljenju, na katerega je obsojeno vse živo. Pozabiti se tudi ne sme, da je bilo vse to, kar se je odkrilo doslej, mogoče ugotoviti deset, petnajst let po končani vojni. Koliko od bližnjih, ki so soglašali, je bilo dejansko prisotno tistega večera, ko so varnostniki Vinka Kosovela zvečer obkolili Cigojevo domačijo v Malovšah, ne bo mogoče nikoli ugotoviti. Tudi Anton Kosovel je prepozno zvedel za vse to in ko je bil še čas za to, ne matere Stanislava Cigoja ne svoje matere ni znal vprašati tega, kar bi ju rad vprašal danes. Kaj so tedaj doživljali in čutili prizadeti?

Pozornemu bralcu te zgodbe je gotovo padlo v oči, da je vloga Darine Podgornik pri likvidaciji Stanislava Cigoja opisana bolj površno. V zvezi z njo si je mogoče zastaviti kar nekaj vprašanj, na katera pa je nemogoče natančno odgovoriti, saj se o tem doslej še ni našlo povsem ustreznega

dokumenta. Poleg staršev in drugih bližnjih sorodnikov bi lahko pričakovali, da je bila Darina o mišljenju in dejanski usmerjenosti Stanislava Cigoja najboljše poučena. Če se strni samo tisto, kar se je o njunih medsebojnih odnosih zvedelo že doslej in je zapisano v uradnih dokumentih, sta si s Stanislavom popolnoma zaupala. Ko je bil na dopustu, ji je pripovedoval, kako pomaga partizanom v Liki in ko ga je nagovarjala, naj se pridruži partizanom, temu ni nasprotoval, predvidel je celo možnost, da bi se to zgodilo v Liki, kjer je očitno imel z domačini dobre odnose in bi njegov vstop v partizane sprejeli z odobravanjem. To bi bilo tudi logično, vendar se je Stanislav nedvomno zavedal, da imajo oziroma bi imeli do njega tudi pomisleke, ker si je v italijanski vojski prislužil podčastniški čin in ker je bil v Malovšah zastopnik črniške občine za urejanje gospodarskih zadev. Čeprav to dvoje, vzeto objektivno, ni imelo nobenih političnih razsežnosti in prav nobenih posledic za okolje. Stanislav je bil kot umirjen in preudaren človek priljubljen pri sovaščanih, in ko so to opazili tedanji občinarji, so ugotovili, da to izkoristijo tudi oni. Glede na osebno bistrost mu tudi italijanski jezik ni delal težav, kot je v enem od pisem sporočil staršem, pa se je mimogrede naučil tudi srbohrvaščine. Seveda mu je kdo od vrstnikov tudi zavidal in na tej podlagi začel rovariti proti njemu. Seveda prikrito, saj za utemeljene obtožbe ni bilo nobene podlage.

Če kdo, je prav Darina morala vedeti, da v italijanski vojski ni bil nikoli prostovoljec. Če bi to bil, bi nosil poseben znak, ki bi ga njegovi vojaški tovariši gotovo opazili. Nikoli tudi ni bil član fašistične stranke, o morebitnem članstvu v njej ni nobenega sledu.

Po pričevanju same Darine ji je, ko je bila v zaporu, pisal spodbudna pisma, jo bodril, naj vzdrži in napovedal, da bo njenega trpljenja kmalu konec. Nedvomno je ob tem lahko domneval, da so pisma Darini kontrolirana in da iz njegovih stališč ni mogoče sklepati, da bi bil pristaš okupacijske oblasti, prej nasprotno.

Ob kapitulaciji Italije je Stanislav prišel domov in vstopil v NOV. Postal je celo komandir manjše enote. Ko ga je Darina obiskala pod Čavnom, ji je izjavil, da končno služi v pravi vojski. Darina tudi ni nikoli verjela, da je bil med vojno na Dolenjskem in služil pri Alpinih, ki so bili znani po svojih ostrih represalijah zoper civilno prebivalstvo na zasedenih ozemljih. Tudi ni verjela, da bi lahko z Dolenjskega prišla zahteva, naj ga ubijejo.

Tudi o njegovi bolezni je bila natančno poučena, razen če ji morda ni bilo dovolj znanega o naravi malarije same. Toda ni ji ostalo skrito njegovo fizično stanje, ki je bilo vse prej kot dobro. V Goriški bolnici se je na lastne oči prepričala, da je bil dejansko na zdravljenju in morebitna namigovanja o možnih zvezah z domobranci niso imela nobene podlage. Nihče v njegovem bližnjem sorodstvu se ni nikoli nagibal k domobranstvu. Iz česa bi torej lahko nastala takšna opredelitev? Če bi bil v tem le kanček

resnice, kdo je Stanislavu branil, da ne bi ostal tam, kjer je bil, v Gorici, na varnem?

Če kdo, je bila torej Darina Podgornik najbližja viru resnice o Stanislavu Cigoju. Če sta že od začetka vojne veljala za par, kar je v tistih časih na vasi nekaj pomenilo, bi smeli sklepati, da so med njima nastale določene obveznosti, običajne v takšnih primerih in čustvena navezanost, kateri je bila politika podrejena. Znanih je nešteto primerov, ko so dekleta sledila svojim fantom, tudi ko je bila njihova izbira napačna.

Pri Darini Podgornik je bila ta intimna, čustvena navezanost na partnerja in če bi bile razmere drugačne, po vsej verjetnosti bodočega moža in očeta njenih otrok, znana. Darina navsezadnje ni bila le ena od številnih vaških deklet, ki so se spogledovale z narodnoosvobodilnim gibanjem, temveč članica okrožnega mladinskega vodstva za Ajdovsko okrožje, kar je bila v tistem času pomembna funkcija. Žal premalo vemo o trdnosti njenega značaja, o njeni zavzetosti za resnico in pravico, kar naj bi bila odlika vseh aktivistov osvobodilnega gibanja. Če temu ni bilo tako, so morali obstajati neki razlogi v njej sami in v njeni okolici.

Čeprav ni verjela v sporočila z Dolenjskega, ki naj bi zahtevala Stanislavovo likvidacijo, je dejstvo, da je bila likvidacija že opravljena, sprejela kar preveč hladno. Če kdo, je ona vedela, da je bila likvidacija izvršena iz nizkotnih osebnih nagibov, to pa je bila tista osnova, ki bi ji dala moč, da proti storilcem podlega dejanja nastopi takoj in načelno in jih razkrinka, saj njihova dejanja narodnoosvobodilnemu gibanju niso bila ne v čast ne v korist. To bi tedaj bila njena moralna dolžnost, saj si ni mogoče predstavljati, da je zanjo veljala kakšna druga morala. Nenazadnje je poznala tudi organizacijo in delovanje narodnoosvobodilnega gibanja. Če so zoper Stanislava obstajale kakšne resne obdolžitve, bi mu moralo soditi brigadno sodišče. Vedela je tudi, da je za območje, kjer se je vse skupaj dogajalo, pristojen le Ajdovski VOS, seveda v sodelovanju s političnimi organizacijami na terenu.

Če je bila morda tudi ona sama žrtev morebitnih groženj, ali ji je bilo predočeno, da za likvidacijo stojijo kakšni višji interesi, ki jih ona ne more razumeti in bi jim mogla nasesti, je pa povsem nerazumljivo, da se o tem ne bi poskušala z nikomer pogovoriti.

Njen hitri pristanek, da je treba Stanislavovo likvidacijo ljudem prikriti, kaže na nekaj nepomljlivega, saj vendar so tedaj likvidacije izdajalcev obešali na veliki zvon in jih javno razkrinkali s komunikeji – npr. dr. Petriča v Vipavi. Zakaj se je potemtakem s prikrivanjem morala sprijazniti ona?

Kakšnih pritiskov nanjo so se poslužili pobudniki in izvajalci Stanislavove likvidacije, doslej še ni prišlo na dan. Ni pa prepozno, da se to še zve. Nekaj se je dogajalo z njo, saj je bila tisti čas kot ilegalka iz Vipavskega okrožja premeščena v Brkinsko. Vsekakor je v zvezi z njo ostalo nekaj nepojasnjene in nedorečene.

Če je resničen odnos Darine Podgornik do Stanislava Cigoja in njegove likvidacije še zastrt z določenimi dvomi in ugibanji, pa se je, vsaj med vojno, zdelo, da je bil odnos Valerije Podgornik povsem nedvoumen. Ona mu je odkrito in javno privoščila smrt in jo tudi napovedala, na primer z grožnjo Darini ("Če ga ne bom imela jaz, ga tudi ti ne boš."). Stanislavu ni nikoli odpustila, da se niso uresničile njene mladostne sanje. Čeprav je bilo že tedaj znano, da so bila njena pričakovanja enostranska in da ji Stanislav ni nikoli ničesar obljubljaj, pa izjave prič Marte Cigoj, Zdravke Cigoj, Avguste Cigoj, Mirota Štruklja in drugih potrjujejo, da je bila v dogajanje okrog Stanislavove smrti močno vpletena. O tem govorijo tudi dokumenti oziroma trije dopisi Okrožne komisije VOS Vipavskega okrožja. S prvima dvema z dne 9. aprila 1944 se Darina Podgornik, članica OK Zveze mladine Slovenije iz Gojač in Valerija Podgornik, članica OK SPŽŽ, pozivata, vsaka zase, se razume, naj se zglasita na centru VOS za Vipavsko "v zadevi likvidacije Stanislava Cigoja in nevšečnostmi, ki so v zvezi s tem nastale." S tretjim dopisom z dne 11. aprila 1944 pa se je OK VOS, tedaj že preimenovan v Okrožno izpostavo Odseka za notranje zadeve obvešča Okrožni komite KPS za Vipavsko, da sta prej navedeni tovarišici pozvani na zagovor v zvezi z likvidacijo Stanislava Cigoja, da pa se do tega dne vabilu še nista odzvali.

Da se je zadeva vlekla čez poletje in v jesen, je razvidno iz že znanega zapisnika o zaslišanju Valerije Podgornik z dne 26. septembra 1944 na sedežu II.sekcije OZNE Odseka za oblast IX. korpusa. Valerija v tem obdobju kaže do Stanislava drugačen odnos od predhodnega in si prizadeva zasliševalca prepričati, da v Stanislavovo smrt ni bila vpletena. Hkrati pa pove, kako jo ljudje obsojajo, seveda po nedolžnem. Njena izpoved, kot že povedano, se dotika tudi Darine Podgornik s partizanskim imenom Judita in opisuje sestanek, ki ga je bila Judita sklicala poleti 1944 na osnovni šoli Gojače, na katerem so jo prisotni, tudi Terezija in Emilija Cigoj, poročena Kosovel, močno bremenili za Stanislavovo smrt.

Ob tej priložnosti je Valerija izpovedala še vrsto drugih, zanimivih reči, med drugim tudi o Antonu Kosovelu, ki je bil tedaj daleč stran, poročnik v Kosovelovi brigadi, še posebej pa je pozornosti vredna njena izjava, ko je citirala Miranovo izjavo:

"Saj je tisti, ki ga je ustrelil, v našem skladišču."

Miran Lukežič je bil takrat vodja skladišča štev. 3 IX. korpusa v Gojačah.

Ob vsem izpričanem ne more biti nobenega dvoma, da je med omenjenima tovarišicama šlo za osebno rivalstvo, vendar na koncu le na škodo Stanislava Cigoja. Nenačelno intrigantstvo zoper njega se je končalo z njegovo nasilno smrtjo.

Vse te tragične posledice so nastale iz povsem običajnih življenjskih razmerij. Valerija in Stanislav sta bila neposredna soseda, vso mladost

tudi prijatelja, toda ko se je on odločil za Darino, je bilo konec ne samo osebnega prijateljstva, temveč tudi prijateljstva med družinama. Med vojno se je to razmerje stopnjevalo v nestrpnost. K temu je pripomogel tudi Valerijin brat Alojz, ki je šel v partizane že pred kapitulacijo Italije, medtem ko je Stanislav Cigoj ostal v italijanski vojski do njene kapitulacije. Že to slednje je bil zadosten zunanji razlog za Alojzovo obrekovanje Stanislava. Takšnega obrekovanja so bili z njegove strani deležni tudi Stanislavovi sorodniki.

Da pa je takšno obrekovanje lahko padlo na plodna tla in povzročilo najhujše zlo, pa so pripomogle tudi Alojzeve osebne lastnosti. On je svoje zlonamerne trditve ponavljal v nedogled, tudi potem, ko je že bilo dokazano, da nimajo realne podlage. Ta pojav poznamo tudi iz zgodovine: Desetkrat ponovljena laž postane resnica.

Ob aretaciji in usmrnitvi Stanislava Cigoja se je Vinko Kosovel nedvomno zavedal, da je s tem zlorabil svoja pooblastila in kršil službena pravila VOS. Zato je storil vrsto korakov, da bi ta svoja dejanja prikril oziroma zmanjšal njihov učinek. Staršem in bližnjim sorodnikom likvidiranega Stanislava Cigoja je dejansko stanje skušal prikriti z lažjo, da je Stanislava poslal na višjo komando v Šebrelje. Načelniku Maksu je poročal, da je "lutsvo v bližini" zahtevalo njegovo smrt. Darini Podgornik je likvidacijo opravičeval z zahtevami, ki naj bi jih dobili z Dolenjske. Po vojni pa je likvidacijo opravičeval z izrecnim nalogom PK VOS, za kar pa ni nobene osnove. Vse poslovanje PK VOS je bilo skrbno zabeleženo v delovodniku, ustni nalogi še za manj pomembne zadeve niso bili v praksi. O vseh likvidacijah, ki jih je opravil VOS po regularni poti, so bili izdani službeni komunikeji, v katerih je bila krivda likvidiranih dovolj natančno obrazložena. Vsega tega v primeru Stanislava Cigoja ni bilo.

Samovoljen vpad Vinkove čete v Vipavsko dolino, maltretiranje tamkajšnjega prebivalstva in še posebej likvidacija Stanislava Cigoja so izzvala številne pritožbe prizadetih, nezadovoljstvo in zgražanje številnih drugih domačinov, pa tudi odborov OF in štabov partizanskih enot, ki so jih dosegle vesti o tem dogajanju. Z več strani so začeli iskati vzroke temu stanju in kmalu se je izkazalo, da je zanj kriva predvsem pomanjkljiva kontrola Pokrajinskega in okrožnih komitejev KPS nad delovanjem VOS, kakor tudi slaba kontrola znotraj VOS samega, od PK VOS navzdol.

Da so vesti o navedenem početju Vinka in njegovih pajdašev le dosegla PK VOS, je razvidno iz izpovedi Zorana Manfrede, ki je na zaslišanju pred preiskovalnim sodnikom Okrožnega sodišča v Novi Gorici 26. januarja 1995 izpovedal, da ga je Maks, načelnik PK VOS za Primorsko, imenoval, da namesto službeno odsotnega načelnika Okrožne komisije VOS za Idrijsko okrožje on prevzame ta položaj. V osebnem pogovoru ga je Maks

temeljito seznanil s politično situacijo v Idrijskem okrožju in ga še posebej opozoril na varnostni oddelek Idrijskega VOS, s katerim je nekaj narobe. Zoran Manfreda, dotedanji poverjenik VOS za Baško, je bil na novi položaj imenovan 14. decembra 1943. Že naslednjega dne pa se je odpravil v Idrijsko Belo k Vipavcu, kjer je bila javka kurirjev in obveščevalcev, da bi vzpostavil stik s skupino VOS v Zadlogu. Od obveščevalca Ivana P. je zvedel, da omenjene skupine v Zadlogu ni, en njen del je odšel na partijski tečaj, drugi del na Vipavsko.

O Zoranovem prihodu na Idrijsko okrožje in o stanju, ki ga je tam zatekel, priča ohranjeni rokopis sporočila, ki ga je poslal Maksu na PK VOS 16. decembra 1943. V njem je med drugim zapisano:

“Ti sporočam, da sem prišel na OK za Idrijo. Tukaj sem od sekretarja OK dobil zelo slaba navodila glede obveščevalcev, tako da bom moral vse sam urediti, pa tudi mi ni znano nič, kje se nahaja naš oddelek.

Glede našega oddelka mi moraš Ti dati pojasnila, kje se nahaja in kaj naj ukrenem. Piši preko OK za Idrijo.”

Tudi Ivan Pakiž, rajonski obveščevalec VOS za Črni vrh, je v svojem, ohranjenem poročilu “Za tov. Radovana” poleg drugega napisal tudi tole: “V Vipavi so sedaj naši tovariši.”

Imenovanje Zorana Manfrede za načelnika OK VOS za Idrijsko okrožje je dokumentirano tudi v dopisu PK VOS za Primorsko naslovljenem na PK KPS za Primorsko, z dne 23. decembra 1943. V pismu, ki ga hrani Institut za novejšo zgodovino v Ljubljani, je navedeno sledeče:

“V Idrijsko komisijo VOS smo imenovali tov. Zorana iz Baškega okrožja, katerega smo poslali na OK KPS za Idrijo, da mu oni svetujejo pri izbiri kadra za postavitev obveščevalne mreže v tem okrožju.”

Potem, ko je Zoran obiskal Dušanovo četo varnostnikov v Ledinskem rajonu, bivajočo pri Gnezdju na Idrijskem, je 29. decembra 1943 pisal Maksu, da “danes odpotujem za Črni vrh”, kjer bo uredil vse s tamkajšnjo četo. Ker je našel le Ivana Pakiža, je pisno sporočil Vinkovi četi v Vipavsko dolino, naj se takoj vrne na območje Črnega vrha.

Preden se potegne črto pod neslavno hajduško delovanje Vinka Koso-vela in njegove čete VOS na Vipavskem, moramo izraziti ponovno začudenje nad tem, da se je spričo razpredene mreže politične oblasti OF in Ajdovskega VOS Vinku uspelo vriniti se v njihove pristojnosti in neovirano početi to, kar je počel, oziroma so z njegovo vednostjo ali po njegovem nalogu počeli drugi. To se zdi mogoče samo v primeru, da je bil njegov drzni terorizem novopečenim partijskim funkcionarjem in zaupnikom VOS kar povšeči in ga niso skušali ovirati, razen primera v Selu, ko je bil odločni predsednik odbora OF Franc Bavčar p.d. Strupov močnejši in je ustavil postopek za likvidacijo Alojzija Pirjevca.

Da so s samozvanimi terorističnimi akcijami povzročali nemir med ljudmi in hkrati tudi nepopravljivo škodo ugledu NOB, teh posameznikov

ni kaj prida zanimalo. Da so se začele trgati pristne veze med ljudmi, da je marsikdo postal nezaupljiv in celo prestopil na breg nasprotnikov OF in se vključil v vrste nastajajočega domobranstva na tleh partizanske Vipavske doline, pa so bili itak "krivi" ti ljudje sami. Po logiki boljševistične teorije so morali mirno prenašati krivice, ki so jim bile prizadejane zaradi osebnih obračunov, a v imenu višjih interesov.

Vinka in njegovo četo, ponovno vgnezdno v Podhому pri Stomažu, je po božičnih praznikih 1943 le dosegla tiralica načelnika Maksa z dne 24. decembra 1943. Vinko se je 29. decembra 1943 osebno zglašil na sedežu PK VOS v Šebreljah, od koder je bil še istega dne poslan kot komandant bataljona VS okrožne komisije VOS za Idrijsko okrožje v Ledinski rajon, na sedež Dušanove čete VS, ki je bila tedaj pri Gnezdnu na Idrškem, oziroma k načelniku Zoranu, ki pa je tega dne odpotoval v Črni vrh in se tam zglašil pri Ivanu P., poverjeniku VOS za rajon Črni vrh.

Medtem pa je četa z namestnikom komandirja Venceljem M. še ostala na Vipavskem in po prejemu Zoranovega sporočila od 29. decembra 1943 je takoj odšla iz Vipavske doline proti Zadlogu. Vmes so se ustavili na Predmeji in za seboj pustili še eno krvavo sled.

Po dolgoletnem poizvedovanju na terenu in raziskovanju obsežnega arhivskega gradiva je Antonu Kosovelu končno le uspelo identificirati naslednjo žrtev Vinkove čete, žensko, ki so jo varnostniki pod vodstvom Venclja ubili na Predmeji 2. januarja 1944. Tragični dogodek je še dolgo boleče odmeval po bližnji in daljni okolici.

Dejansko od tamkajšnjih prebivalcev ni nihče vedel, kdo je bila žrtev in kdo njeni likvidatorji, razen seveda pripadnikov Vinkove čete in PK VOS, kamor je bilo poslano poročilo tudi o tej zadevi, ki je bilo arhivirano in je končno našlo mesto v Arhivu MNZ v Ljubljani.

Ljudje so in še danes govorijo, da so bili za dogodek krivi neznani partizani in so se nad tem odkrito zgražali. Teh zgražanj je bil deležen tudi Anton Kosovel, ko je 16. januarja 1944 po bitki na Hotedrščici s Kosovelovo brigado prišel v ta kraj, na Predmejo in se z odmevi na zverinski poboj neznane ženske srečeval takorekoč na vsakem koraku. Zgoraj omenjeno poročilo je dejansko napisal Vencelj, namestnik komandirja Vinkove čete in daje dovolj podatkov, da je bilo mogoče dogodek rekonstruirati. Sporočilo se glasi:

"Tov. Maks

Štap Brigade Ivana Gradnika mi je izročil eno žensko Petkovšek Zofijo izdajalko našega naroda.

Tukaj so mi dali gotova dokazila od nje in na vprsanje se mi je kontenala(?) da res je vse to, kat je na tjemu listiku pisano in sem jo rikuediral dne 2/1/44.

S.F.

S.N.

Na mestnik Kom. Vencelj"

Raziskave so pokazale, da je bila Zofija Petkovšek rojena leta 1901 v Gorenju pri Bukovju, občina Postojna. Bila je samska, izobražena, govorila je nemško in italijansko, sicer pa jezična in neprijazna, z marsikom v sporu. Ko so Nemci 30. septembra 1943 požgali njeno rojstno vas, se je nastanila v Bukovju. Vendar tam ni imela pravega obstanka. Pogosto je hodila v Postojno in zaradi tega so se o njej začele širiti razne govorice, dobre in slabe, pravzaprav nič konkretnega, bolj namigovanja, zaradi katerih pa bi pristojni organi VOS za Pivško okrožje vendarle morali ukrepati ter v interesu okolice in nje same ugotoviti resnico. Tega niso storili oziroma o tem niso nič zapisali in v arhivih ni o njej najti nič drugega razen že omenjenega Vencljevega sporočila, da jo je "rikuediral".

Zofijo Petkovšek je dejansko aretirala patrula 3. bataljona Gradnikove brigade 26. decembra 1943, ko je ta prišel v Bukovje, da bi mobiliziral vojne obveznike in nabavil hrano za brigado. Vzrok za aretacijo je bila verjetno predpostavka, da je Petkovškova lahko izdala njihov 3. bataljon, ki je nekaj dni poprej utrpel hude izgube na Javorniku in kjer je nedvomno bila posredi izdaja. Osumljenko so odvedli s seboj na Otlico in jo predali štabu brigade, ta pa pripadnikom varnostne službe v nadaljni postopek. Kakšen je bil ta postopek, je razvidno iz poročila "Na mestnika Kom. Venclja". Ta je tudi že dotlej pisal vsa poročila o dejavnosti Vinkove čete v Vipavski dolini, tudi o aretaciji in likvidaciji Stanislava Cigoja in o požigu mostu v Vrtovinu, saj verjetno Vinko tega ni zmozel niti v tolikšni meri kot njegov namestnik. Kot se da razbrati iz rokopisov, je Vinka tudi podpisoval.

Vendar moramo tu poseči nekoliko nazaj in zapisati nekaj besed o tragediji 3. bataljona Gradnikove brigade, ki jo je ta doživel 23. decembra 1943 pod Javornikom, konkretno pri dveh samotnih hišah, p.d. pri Skarču, kjer ja padlo 47 borcev, 18 pa jih je bilo ujetih. Ujetnike so domobranci in Nemci pobili še istega dne v tankovskem jarku pod Godovičem. Po tej tragediji se je brigada preselila na območje Otlice in tam ostala do 5. januarja 1944.

Kakor je bilo po takšnih tragedijah običajno, so preživeli in odgovorni v bataljonu in v brigadi začeli iskati krivce in odgovorne v svojih lastnih vrstah in na terenu. Vendar s prijetjem Zofije Petkovšek niso zadeli v živo, kar so dognali kasneje iz virov, ki jih je zbral VOS za Idrijsko okrožje, o čemer pričajo tudi navedbe v kroniki Gradnikove brigade. Štab Gradnikove brigade je osumljenko Petkovškovo na Otlici zadržal pod nadzorom in sicer pri Bolčinovih št. 50, dokler niso spoznali, da nima nobene zveze s tragedijo na Javorniku, potem pa so jo, ne da bi jo brigadno sodišče sploh obravnavalo, zadnjega dne leta 1943 predali mimoidočim varnostnikom, seveda s prepričanjem, da bodo ti postopali v skladu z navodili ter jo predali pristojni komisiji VOS za Ajdovsko oziroma Pivško okrožje v nadaljni postopek. Toda samovolje vajeni Vinkovi vosovci so spet zlorabili pooblastila in razsodili po svoje.

Kako so z osumljenko Zofijo Petkovšek ravnali stražarji, pripadniki Gradnikove brigade, je pripovedovala Bolčinova hči Milka, pozneje poročena Vidmar, na Otlici 9:

“K nam so jo pripeljali po Božiču 1943 in so jo zadržali pod nadzorom do konca leta. Niso dovolili, da bi ji dajali hrano in podobno. Ves čas je sedela pri štedilniku in molila rožni venec. Zadnji dan leta, proti večeru, sta jo dva partizana odpeljala in pozneje sem slišala, da so jo na Predmeji usmrtili.”

Nesrečnico so kar dvakrat odpeljali v gozd severno od Predmeje, blizu takoimenovane Ledenice. Prvič na Novo leto dan, a ob ustrelitvi ni bila smrtno zadeta, čeprav so jo streljali v glavo. Zgrudila se je na tla kot mrtva in obležala. Nanjo so nametali nekaj smrekovih vej in odšli na miting, ki ga je v hotelu na Predmeji prirejala Gradnikova brigada. Če bi žrtev pokopali, bi jo bili še živo. Kajti ponoči je prišla k zavesti in proti jutru odtavala k hiši, k družini Likar, p.d. Medvedovše na Predmeji 83 in domače poprosila za vodo. Ustrašili so se je, saj je bila vsa krvava. Bila je zmedena in ni vedela povedati, kaj se je zgodilo. Od Likarjevih je odtavala proti središču Predmeje, kjer pa je naletela prav na svoja dva rablja, ki sta jo nemudoma usmerila nazaj tja, od koder je prišla, v gozd blizu Ledenice in jo to pot dokončno pokončala, 2. januarja 1944.

Žrtve tudi zdaj niso pokopali, temveč so jo pustili nepokopano, le pokrito s smrekovimi vejami, na voljo divjadi. Šele pozneje so jo domačini pokopali tam v bližini, uradno pa so dogodek zavili v strogo tajnost. Do nedavna sploh ni nihče vedel, kdo in od kod je žrtev bila. Njene kosti še danes trohnijo tam, prepuščene pozabi. Njeni bližnji sorodniki so že zdavnaj pomrli, ostali pa niso zainteresirani, da bi jo prekopali. Minilo je 50 let, v tem času pa se ni smelo kaj dosi govoriti o vosovskih likvidacijah. Se pa še vedno najdejo starejši krajani, ki brez dlake na jeziku povedo, kar jim je o dogodku ostalo v spominu. To so med drugimi Marija Stupar, rojena Likar, Branka Bizjak in Ernesta Likar ter še mnogo drugih iz Predmeje, Otlice in od drugod, saj je dogodek že med vojno široko odmeval.

Branka Bizjak je bila v tej zadevi tudi povabljenka za pričo pred preiskovalnega sodnika Majnika na Okrožnem sodišču v Novi Gorici, kjer je 18. aprila 1995, bolj redkobesedna in zadržana, sama ve zakaj, vendarle morala povedati resnico:

“Jaz se spominjam le, da smo enkrat koncem 1943, ko se je približevalo novo leto 1944, šli k maši. Kolikor se jaz pravzaprav spominjam, je bilo to na novega leta dan, torej 1. januarja 1944. Na poti k maši smo se srečali z dvema partizanoma in eno žensko in ta je rekla, naj molimo tudi zanjo ...”

Čeprav je bila Branka Bizjak v pogovoru z Antonom Kosovelom bolj zgovorna, pa je pred preiskovalnim sodnikom potrdila datum dogodka, 1. januarja 1944 in srečanje z žensko, ki sta jo vodila dva partizana.

O dvojni likvidaciji Zofije Petkovšek na Predmeji poleg krajanov vedo kaj povedati tudi vosovci iz Vinkove skupine, eni več, drugi manj. Najbolj konkreten je v tej zadevi Darko Šatej, tedanji pripadnik zaščitne čete PK VOS za Primorsko, ko je v svoji lastnoročno napisani izjavi, overovljeni na občini Radovljica 3. februarja 1987, med drugim zapisal:

“Kot kurir štaba VOS sem Vinkota tudi stražil. Člani štaba so nam pojasnili zakaj je Kosovel Vinko razorožen in aretiran. Radi samovoljnega obnašanja (nediscipline) in blatenja ugleda NOV. Nekega dne mislim da je bilo v februarju 1944, so stražarji in kurirji odpeljali Vinka in Petra zvezana na streljanje z likvidacijo. Takrat sem bil v bližini kraja te likvidacije na straži. Na kar sem slišal streljanje in vpitje, stoj-stoj. Takoj sem pomislil, da sta obsojenca zbežala kar je bilo tudi res. Tako je Vinko Kosovel zbežal v Vipavsko dolino in se tam skrival do konca vojne. Peter je bil pozneje aretiran in ustreljen.

Tudi v zvezi z aretacijo in likvidacijo bolnega Cigoj Stankota iz Malovš pri Črničah v decembru 1943 je zelo sumljivo. Trditev Kosovel Vinka da je imel nalog za likvidacijo Cigoj Stanka je sumljiva, ker je to območje pripadalo skupini VOS za Vipavsko območje ne pa v skupino Idrijskega območja, v kateri je bil Vinko.

Nemogoče je, da bi izdal pokrajinski komitet VOS nepreverjen nalog za likvidacijo enoti katera ni bila odgovorna za omenjeno območje. Štab komiteta VOS je bil zelo previden pri takšnih odločitvah, posebno načelnik pok. Perc Maks ter Remškar Mirko in drugi.

To izjavo podajam v zvezi z nekaterimi brutalnimi deli posameznikov v času NOV, ki so še danes ne rešena ter lažno prikazana v škodo borcev in žrtev NOV.”

Osem let kasneje, 13. aprila 1995, ko je o tej zadevi dajal izjavo pri preiskovalnem sodniku Okrožnega sodišča v Novi Gorici, se je sicer izkazalo, da je Darko Šatej medtem marsikaj “pozabil”, krivdo za vsebino njegove pismene izjave pa valil na Antona Kosovela, češ, da je bil tedaj, ko je izjavo pisal, “pijan in v omami”. Če bi bilo na tem kaj resnice, bi bil svojo izjavo lahko kdajkoli preklical oziroma je ne bi dal overiti na občini. Seveda ni mogel priznati, da se je medtem vdal pritisku nekoga, ki ni zainteresiran za resnico, njega pa je iz pokončne drže spravil na kolena. Najbrž gre za istega človeka, ki je po mafijskem receptu skušal spraviti na kolena še druge priče obravnavanih dogodkov: Zorana Manfredo, Ivana Bonče in še koga. Toda ti so ostali pri svojem in poleg svojih izpovedb preiskovalnemu sodniku izročili tudi lastnoročno pisana pisma, ki jim jih je pisal Branko Jerkič, upokojeni generalpolkovnik JLA, nekdanji inštruktor varnostne službe PK VOS za Primorsko. Več o tem v drugem delu zgodbe.

Izgubljeni spomin nekaterih in povečan interes drugih, da resnica ne bi prišla na dan, imata za cilj zameglevanje prej opisanih dogodkov na

Vipavskem in na Predmeji. Zagovorniki likvidacije Zofije Petkovšek na Predmeji bodo skušali to opravičiti z že omenjenimi tragičnimi dogodki, katerih žrtev je bil 3. bataljon Gradnikove brigade na Javorniku. Za izdajstvo tega bataljona brigadna glasila in arhivski dokumenti VOS bre-menijo le nekatere osebe iz Loma pri Črnem vrhu in dva moška iz Godoviča, takratna domobranca iz Hotedrščice, poudarjajo pa tudi izredno neprevidnost komandnega kadra brigade in bataljona, nikakor pa ne oseb s postojnske strani. Kajti dejstvo je bilo, da se je iznenadni napad Nemcev in domobrancev zgodil le iz smeri Godovič-Javornik. Če bi bili o tem obveščeni tudi na postojnski strani, domobranci in Nemci ne bi izpustili priložnosti in bi se ga udeležili tudi oni. Sicer pa o tem zgovorno priča citat iz Kronike Gradnikove brigade (str.272-275):

“Po napadu na 5. bataljon na Mrzlem vrhu je sedaj prišel na vrsto še 3. bataljon, ki se je že nekaj časa zadrževal pri Skvarču med Vodiciami in Javornikom. V pol ure oddaljenih Vodicach je bil tedaj štab 2. bataljona.

Tretji bataljon se je nastanil v dveh hišah. Ne bi mogli reči, da je zanemaril zavarovanje. Proti Lomem je imel zasedo, patrulje pa je pošiljal še proti Javorniku in Lipovem vrhu. Z juga ni bilo nevarnosti, saj je bil tam 2. bataljon.

Ko pa se je okrog osmih zjutraj tega dne, 23. decembra 1943, spustila nizko na zemljo gosta megla, je dežurni oficir predlagal, naj bi razposlali še nekaj novih patrulj. Toda štab bataljona je menil, da so vse poti, odkoder bi utegnili priti sovražnik, že pod zadostnim nadzorstvom.

Borci so bili zaposleni s čiščenjem orožja, poleg tega pa so intendanti prav tedaj delili božična darila. Prebivalstvo Vipavske doline namreč ni pozabilo svoje brigade in ji je za božične praznike pripravilo kakih osemsto paketov s perilom in raznimi priboljški.

Tedaj pa je v štab bataljona nenadoma planil neki borec iz zasede in komaj je uspel povedati, da prihajajo Nemci in domobranci in da jim je spričo hudega mraza v zasedi odpovedal mitraljez. Komandant bataljona je takoj zaukazal zbor. Čete so se še zbirale, ko je na streho padla prva mina, hkrati s tem pa so sovražnikovi rafali že sekali v vrste bataljona. Nastala je huda zmešnjava. Borci, ki so bili že zunaj in jih ni zadelo, so zbežali, drugi pa so iz hiš pritiskali ven na prosto. Prišlo je do strašnega pokola.

Kako nas je sovražnik mogel presenetiti? Nemci in domobranci niso prišli po glavni cesti iz Črnega vrha, temveč po gozdnih poteh in stezah, ki so jih domobranci iz Hotedrščice kot domačini dobro poznali. Prišli so od tam, kjer jih ni nihče pričakoval. Hiši so se približali po strmini, pokriti z ledom.

Njihovi mitraljezi so z navzkrižnim ognjem kosili po naših borcih. Z naše strani ni bilo takega posebnega odpora, vendar vsaj toliko, da smo rešili, kar je bilo sploh še moč rešiti. V hiši, ki je stala nekoliko više, smo

imeli dve četi. V eni od teh je bila desetina, sestavljena iz borcev, ki so vsi bili doma iz Vrtovina in bližje okolice. Ta desetina je bila ena izmed najboljših v bataljonu. Njeni borci so se pogumno borili do zadnjega, dokler niso vsi popadali in zgoreli.

V spodnji hiši se jih je branilo kakih sedem, ki so na sovražnika streljali skozi okna.

Ko je bilo vsega konec, sam ne vem, koliko časa je to trajalo, sva se s komandantom bataljona vrnila k hišam. Prizor je bil več kot strašen.

Nato smo žrtve pokopali. Padlo je 46 ali 47 borcev in bork, 7 jih je zgorelo, kakih enajst, po podatkih, ki smo jih kasneje dobili od domačinov, pa jih je sovražnik odpeljal s seboj.

Poraz pod Javornikom je hitro odjeknil v Vipavsko dolino. Nekatere žene in sestre so že naslednjega dne prihitele na Otlico in hotele videti kraj, kjer so pokopani padli borci. Ta dan je bil zame skoraj še hujši kot prejšnji.

Še isto noč, ko je 3. bataljon doživel tak hud udarec pod Javornikom, se je Gradnikova brigada premaknila na Otlico in Predmejo nad Vipavsko dolino, kjer je pričakala Novo leto 1944.

Kmalu po novem letu, 5. januarja 1944, se je Gradnikova brigada premaknila na območje Črnega vrha, kjer je že naslednjega dne bil v Trebčah napaden njen 4. bataljon, pri čemer je padlo tudi 47 borcev in bork."

Med NOB je bilo dosti tragedij, ki so prizadele številne enote NOV in POS, vzrok zanje sta bili predvsem neodgovornost in malomarnost posameznikov in organov, odgovornih za varnost. Ti niso znali preprečiti razmaha vohunstva in izdajstva. Tako je samo 31. divizija na Idrijsko-cerkkljanskem območju jeseni in pozimi 1943/44 utrpela ogromno žrtev, predvsem iz Gradnikove brigade: na Mrzlem vrhu pri Otaležu 28. novembra 1943, na Javorniku pri Črnem vrhu 23. decembra 1943, v Trebčah pri Črnem vrhu 6. januarja 1944, poboj tečajnikov in borcev v Cerknem 27. januarja 1944, skupaj več kot 200 življenj.

Eden od vzrokov za uspešno sovražno delovanje na tem področju, za špijonažo in izdajstva, je bilo neučinkovito politično delo OF, še posebej pa komitejev partije in VOS za Idrijsko okrožje, saj se je Črnovrška ali Vinkova četa, ki bi morala bedeti nad varnostjo črnovrškega in ledinskega rajona, ves mesec samovoljno potikala po Vipavski dolini in terorizirala tamkajšnje prebivalstvo, sovražnik pa je medtem na njenem terenu pospešeno razvijal svoje razdiralno delo.

Da je temu res bilo tako, pričajo številni ohranjeni dokumenti. Med njimi je tudi poročilo brigadnega sekretarja partije in hkrati namestnika politkomisarja Gradnikove brigade Draga Branislja-Svaruna, ki ga je 18. decembra 1943 poslal Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko in v katerem je obširno poročal o slabih političnih razmerah na tem območju in med drugim napisal:

“Pri tem smo opazili obupno zapuščene vasi, ki so bile včasih najboljše in prve, sedaj pa so brez terenskih odborov, literature in poročil. Ljudje se nas bojijo kot Nemcev, ker smo prisiljeni, da razmeroma strogo nastopamo, da prehranimo našo brigado ...

Opazili smo, da VOS absolutno ne odgovarja svojim nalogam, ker mu manjka kontrole.

Napake, ki smo jih opazili v našem pokretu, Vam javljamo, ker smo kot komunisti dolžni, da se povsod borimo proti oportunizmu in drugim napakam naše Partije.”

Ne gre prezreti tudi dopisa Pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko, ki ga je 17. decembra 1943 poslal PK VOS za Primorsko, tov. Maksu, v katerem je tudi opozoril na vrsto negativnih pojavov:

“Naše mišljenje je, da bi se od vaše strani polagalo večjo pozornost na Črni vrh. To pa zato, ker se močno pojavlja vpliv Rupnikovcev. Podrobne informacije dobite na Komandi mesta Črni vrh in na Idrijskem OK-u.”

Navedeno opozorilo PK KPS je bilo za PK VOS pravi fiasko. Namesto, da bi PK VOS dajal informacije svojemu politično nadrejenemu organu, ga ta inštruira, kje in kako lahko pride do ustreznih informacij, kar pomeni, da je VOS kot “strokovna” služba na tem področju popolnoma odpovedal. Kritika je bila povsem utemeljena, saj Črnovrška četa na svojem terenu sploh ni delovala, s svojo odsotnostjo pa je ohromila tudi učinkovitost drugih organov.

Podobne ugotovitve o stanju na območju Črnega vrha je razbrati tudi v pismu Ivana P., rajonskega poverjenika VOS za Črni vrh z dne 24. decembra 1943, poslano tov. Radovanu, bivšemu načelniku OK VOS za Idrijsko okrožje, v katerem poroča o številnih nevšečnostih na tem območju, o izdajstvih in o tragediji 3. bataljona Gradnikove brigade na Javorniku:

“Tretji bataljon je stal na Javorniku in je bil obkoljen od Nemcev. Dne 23. je šlo skozi Lome okrog 200 Nemcev, v Lomeh so vprašali kje je pot za na Vodice in za na Javornik. Ko so prišli na Javornik so našo zasedo obšli in so prišli iz čisto druge strani, tako da so bili naši tovariši čisto iznenadeni. V tej borbi je bilo 39 naših žrtev.

Nemcem so pa peljali dva vozova mrtvih za število se ne ve. Te ranjene in mrtve sta vozila dva voznika iz Lomov Čuk Marija Lome št. 9 in hlapec od Šemrl Marije Lome št. 8. Ko sta se vrnila nazaj jih je vprašala poročevalka koliko je bilo mrtvih in nista hotela nič povedati. Te Nemce ki so prišli na Javornik jih je pripeljal neki Karol iz Godoviča ki se nahaja sedaj pri beli gardi v Hotedrščici. Slišal pa sem, da je bila zraven tudi Čuk Marija Lome št. 9 se bom za točno informiral katera ženska je to bila.

Sedaj Ti javljam še za tri ženske iz Lomov ki hodijo vsak teden v Hotedrščico in hodijo v župnišče k župniku in kakor sem zvedel nosijo

vesti o kretanju partizanov, imena teh žensk so sledeča: Čuk Marija Lome št. 9, njena sestra Katarina Lome št. 18 in Ozbič Frančiška Lome št. 10.

Te tri navedene ženske imajo vstop v Hotedrščico skozi blok in jih belogardisti celo salutirajo in hodijo v farovž in tam klepečejo cele ure z župnikom vsem drugim pa je zabranjen vstop."

V navedenem pismu je tudi sporočilo, da so varnostniki Vinkove čete VOS odsotni: "V Vipavi so sedaj naši tovariši."

Tako je na Črnovrškem območju eni tragediji sledila druga. Na vrsto je prišel 4. bataljon Gradnikove brigade v Trebčah pri Črnem vrhu, 6. januarja 1944.

Za tragedijo na Javorniku so pozneje sledile aretacije in končno likvidacije navedenih treh žensk, ki z izdajstvom na Javorniku niso imele nobene zveze. Za kakšno izdajstvo je sploh šlo? Kakšna je bila odgovornost bataljonskega vodstva, ki se je pustilo presenetiti od sovražnika?

In kakšna odgovornost naj bi odpadla na Vinka Kosovela, komandirja Črnovrške čete VOS, ki je, namesto da bi obvladoval svojo Črnovrško planoto, ta čas s četo pohajkoval po Vipavskem in se tam samodejno kompromitiral z neutemeljenimi aretacijami in poboji? Kako to razlagajo Vinkovi sedanji zagovorniki?

Ko je bil PK VOS že večkrat in z več strani opozorjen, da na Črnovrškem in Ledinskem rajonu ni več nobenih varnostnikov, da se je politična situacija zelo poslabšala, da se ljudje partizanov bojijo enako kot Nemcev in da se vpliv "rupnikovcev" hitro povečuje, se je novodošli načelnik Okrožne komisije VOS za Idrijsko okrožje odločil tja poslati 1. Vojskarsko četo, eno od dveh čet bataljona VS OK VOS za Idrijsko okrožje. Komandir te čete je bil Franc Štucin-Dušan.

Zavedajoč se delikatnega stanja na črnovrškem območju zaradi samovoljnih dejavnosti komandirja Vinka in upoštevajoč politično občutljivost omenjenih rajonov je Dušan s svojo četo 12. mož 23. decembra 1943 krenil z Oblakovega vrha prek Idrijske Bele v Ledinski rajon, kjer se je najprej nastanil na domačiji Pepce Seljak p.d. pri Gnezdi v Idrškem. O svojem odhodu v nov rajon je pismeno obvestil PK VOS.

Po nastanitvi pri Gnezdi je Dušan skupaj z načelnikom Zoranom takoj začel z organizacijo varnostne službe. Od Zorana je pridobil tudi pisalni stroj, potem pa se je Zoran 29. decembra 1943 že napotil na območje Črnega vrha, da bi se na lastne oči prepričal, kaj se tam dogaja.

Istega dne zvečer (29. decembra 1943) je k Dušanovi četi prišel na službeni obhod Vinko Kosovel, ki je bil tja poslan od PK VOS kot novi komandant bataljona VS Idrijskega VOS. Z njegovim prihodom se je Dušanova vloga ugasnila. Glavno besedo je imel od takrat dalje »kom. Vinko«. Pri Gnezdi je četa ostala do vključno 31. decembra 1943. Na

Novo leto dan pa se je preselila na Mrzli vrh nad Ledinami, na domačijo Franca Buha, p.d. k Lamatu. Tu se je pričelo novo življenje čete po manirah »Kom. Vinko.«

Svojo bivšo četo, ki je tedaj štela le še 9 mož, s poveljujočim "Na mestnikom Kom. Vencijem", je pustil še nadalje v Vipavski dolini in sicer do prejetega obvestila načelnika Zorana z dne 29. decembra 1943, da se morajo vrniti v Zadlog, kar so tudi storili, s postankom na Predmeji.

Zanimivo je, da se je »kom. Vinko« tudi v teh krajih, v mirnem Ledinskem rajonu, kjer ni bilo nobenih razlogov za ostre ukrepe, takoj izpostavil s svojo brutalnostjo. Tako kot povsod drugod, kjer je bil, je tudi tu začel med ljudi vnašati nemir in negotovost. Da v tem miroljubnem kraju ni bilo nobenih razlogov za kakršnekoli represalije, priča ohranjen dopis OK VOS za Idrijo, poslan tov. Maksu na PK VOS 29. decembra 1943. Pismo je napisal Zoran in se glasi:

"Za podatke, ki sem jih nabral po tovarišicah in enih naših tovarišev ki se nahajajo trenutno tukaj vidim da Ledinski rajon je eden najboljši. Ljudstvo je dobro in daje vse kar ih se prosi, da bi bil kedo odkrito proti nam ni opazil noben do sedaj, so ene tri domačije v okolici Mrzlega vrha in Korita katere se večkrat pritožujejo čez partizane, namreč zato ker so zmiraj tam v okolici ..."

Temu izredno pohvalnemu mnenju o dobrohotnosti prebivalcev teh krajev pa so sledile zaprepaščujoče represalije varnostnikov »kom. Vinka«: rekvizicije, aretacije ter samovoljne likvidacije. Rezultat teh dejanj je bil za narodnoosvobodilno gibanje porazen. Dotedanji podporniki osvobodilnega gibanja so se sprevrgli v tožitelje in celo v nasprotnike OF.

Tudi Franc Štucin-Dušan, komandir čete VS, ki je dotlej izstopal z umirjenim in humanim vedenjem, s svojo pismenostjo in razgledanostjo, je moral utihniti in se začeti prilagajati maniram "kom. Vinka". Ne samo, da je bil Dušanu nadrejen, pred njim je imel tudi druge prednosti, pomembne za tisti čas. Kot partizan in kot vosovec je bil starejši po stažu in bil je član Partije. Naštete lastnosti so bile pomembnejše kot njegove dejanske umske zmogljivosti.

»Kom. Vinko« je že na sam dan svojega prihoda na Mrzli vrh pokazal to, kar je bil v resnici. S skupino varnostnikov Dušanove čete je nemudoma odkorakal v Žiri, na domačijo Janeza Koširja, ubežnika k domobrancem in na sam novoletni večer opravil veliko rekvizicijo, o kateri je ohranjeno s pisalnim strojem napisano poročilo, s podpisom »kom. Vinko«:

"TOV. MAKŠ

Zvedli smo ot Tov. Košir Janeza daje bil poslan ot partizanov kje je je bolan in an pardni jebil doma in potem je pobegnu gbeli gardi spar konj."

Sledi popis zaplenjenega blaga: "Riža Kg 10.50, koruze kg. 79, šnice 62, suho sadje 8, slatkorja 17, fižola 10, živo tele približno Kg. 130,

prašičk žive teže Kg. 34, izvirkova mast Kg. 2.20, soli Kg. 18, poplati 1.25, slanina 1,70, svinso meso 14, volna neopredena 2.70”

»KOM. VINKO«

Zaplenjeno blago in živino so pripeljali na sedež čete k Lamatu na Mrzli vrh, kjer je moral gospodar Franc Buh opraviti mesarska dela, varnostnik Martin M.-Tine pa kot kuhar pripraviti obilne obroke. Ob zvokih harmonike so se varnostniki v družbi povabljenih domačih in sosedovih deklet zavrteli.

S to novo metodo prehranjevanja, z rekvizicijami, so “razbremenili” tamkajšnjo gospodarsko komisijo in okoliške ljudi, da jim ni bilo treba skrbeti za njihovo prehrano. Ko je pošla zaloga ene rekvizicije, so se podali na drugo in brezumnih gostij, za vojni čas več kot neprimernih, ni bilo ne konca ne kraja. Na sestradane borce v brigadah, kjer še krompirja v oblicah ni bilo dovolj, ti “tovariši” še pomislili niso.

O prihodu “kom. Vinka” na Mrzli vrh in o opravljeni rekviziciji v Žireh je PK VOS oziroma Maksu poročal tudi Zoran, načelnik Okrožne komisije VOS za Idrijsko okrožje dne 2. januarja 1944, ko se je vrnil z obhoda terena, s Črnega vrha:

“Ko sem se vrnil nazaj v edinico mi je pa tov. Vinko povedal da si ga ti klical, tako da sedaj ne vem ali ga boš Ti poslal nazaj na isto mesto ali bom moral drugega vdobiti. Te prosim, da mi sporočiš.

V Žireh so naši rekvirirali nekaj blaga pri Košir Janezu, kateri je bil kot naš terenski delavec a je pobegnil k belogardistom s par konjem vred. Poročilo o rekviziciji Ti pošilja tov. Vinko.”

Spodbujen z izkušnjami iz Vipavske doline, ki s strani nadrejenih niso bile deležne nobenih pripomb, je Vinko nadaljeval s svojimi samovoljnimi dejanji tudi v Ledinskem rajonu. Kot na Vipavskem je tudi tu našel podpornike in somišljenike med posameznimi aktivisti osvobodilnega gibanja, ki so menili, da je prišel čas, ko lahko tudi oni poravnajo kakšne stare račune.

Njihova prva žrtev je bil Ivan Novak, letnik 1895, p.d. Anžunov iz Idrškega 20. O njem starejši ljudje še danes vedo povedati, da se mu je zgodila nepopravljiva krivica. Komu je bil napoti, kaj je zagrešil, so se ves čas spraševali, a odgovora ni bilo in ga še vedno ni.

Dne 2. januarja 1944 (nedelja) je zgodaj zjutraj v hišo Ivana Novaka v Idrškem nenadoma vdrla patrola varnostnikov Dušanove čete “pod poveljstvom nekoga, ki je govoril po vipavsko”. Vpričo žene Marije in dveh mladoletnih otrok so aretirali Ivana Novaka in ga odvedli na svoj sedež k Lamatu na Mrzli vrh nad Ledinami. Tu so ga vzeli v precep in ga ves dan maltretirali, pri čemer je prednjačil prav Vinko. Vse dogajanje so spremljali domači in ostali varnostniki.

Ker niso imeli treh podpisov obtožiteljev (manjkal je en podpis), so zvečer aretiranca Ivana Novaka izpustili domov. Naslednjega dne, 3.

januarja 1944 zgodaj zjutraj, ko so pridobili še tretji podpis, so ga prišli ponovno aretirat. Postopek zasliševanja Ivana Novaka je bil brutalen.

Pred tem pa je naokrog prišel tudi načelnik Zoran, ki je, soočen z brutalnimi postopki do aretiranega Novaka, Vinka opozoril, naj pazi, kaj dela. Ta pa mu je odgovoril, da on o svojih dejanjih sproti poroča Maksu in zanje tudi odgovarja. Tako je izpovedal Zoran pred preiskovalnim sodnikom Okrožnega sodišča v Novi Gorici, 26. januarja 1995.

O razhajanju med Zoranom in Vinkom govori tudi Zoranov dopis Maksu, kjer je v zadnjem odstavku napisano sledeče:

“Na 3-1-1944 je tov. Vinko aretiral nekega moža (Novaka). Točneje poročilo Ti bo pa on poslal, ker namreč mi je dejal, da si Ti njemu ukazal da poročilo o njegovem delu Ti mora sam pošiljat.”

Ko se je Zoran zvečer spet nahajal v hiši Franca Buha, je naenkrat počilo. Varnostnik Jože R. je na pragu zadnjega vhoda v Lamatovo hišo napravil samomor. Kaj je nesrečnika privedlo do tega, ni bilo nikoli pojasnjeno, samomori med vojno pa so bili zelo redki. Umiralo se je vsak dan, za to so obilo skrbeli drugi... Jože R. je moral biti izredno čustveno prizadet, da se je odločil za ta korak. Gotovo ga je prizadelo surovo zasliševanje aretiranca, morebiti tudi strah, da bo moral Novaka likvidirati prav on, kakor so bili prepričani domači.

Po tragičnem dogodku so Ivana Novaka takoj odpeljali v gozd – Liskovo gmajno in ga tam pokončali. O tem je sin Ivana Novaka, tudi sam Ivan, letnik 1928, na zaslišanju pred preiskovalnim sodnikom Okrožnega sodišča v Novi Gorici 30. januarja 1995 izpovedal naslednje:

“Drugega januarja 1944, mislim, da je bila nedelja, so prišli k nam v zgodnjih urah partizani in očeta odpeljali. V tistem času so se na našem koncu zadrževali partizani najprej na Gnezdi, potem pa so se preselili k Buhu. Očeta so odpeljali k Buhu. Oče se je zvečer vrnil in spominjam se, da je materi pripovedoval, da so ga zasliševali, da pa ni on prav nič kriv. Povedal je, da če bi bil kriv, bi sigurno pobegnil. Oče je dejansko delal za partizane, to sem sicer zvedel kasneje. Bil je lesni trgovec, imel je žago, partizanom pa je dajal les. Tako se s tem lesom zgradili tabor v Idršku.”

O aretaciji in zasliševanju Ivana Novaka sta na voljo izpovedi še dveh prič, podani pred preiskovalnim sodiščem zgoraj navedenega sodišča z dne 30. januarja 1995.

a) Pavla Buh, poročena Bogataj:

“Pri nas se je po domače reklo pri Lamatu, sicer pa je moj dekliski priimek Buh. Nekje na prehodu iz leta 1943 v leto 1944 so v našo hišo pripeljali Ivana Novaka in ga zasliševali. To so počeli v eni sobi v zgornjih prostorih hiše. Prvi dan so Ivana izpustili...”

b) Danica Buh, poročena Čadež:

“Zdi se mi, da je bilo takoj po novem letu 1943/44, ko so k nam prišli partizani. To je bila skupina 15-20. Vprašali so nas, če so lahko v naši hiši nekaj časa. Vprašali so nas tudi, če lahko dobijo eno sobo. Že naslednjega

dne, mislim, da je bila to nedelja (2. 1. 1944), so privedli Ivana Novaka, ki so ga zasliševali, nato pa ga še istega dne izpustili. Ko sva s sestro vračali z Ledin, sva Novaka srečali, bil je strašno vesel, ker so ga izpustili... Naslednjega dne 3. 1. 1944 so ponovno pripeljali Ivana Novaka in ga spet pričeli zasliševati, pretepati... Naenkrat je v hiši počilo, samomor vosovca Jožeta R. Takoj za tem pa so Ivana Novaka odpeljali v bližnji gozd in ga tam pokončali, ne da bi ga pokopali (3. januarja 1944 zvečer).«

Truplo tragično preminulega varnostnika Jožeta R. so 4. januarja 1944 ostali varnostniki prepeljali na Ledinsko pokopališče in ga tam pokopali. O samomoru je Vinko poročal Maksu in navedel, da se je ustrelil s samokresom, zunaj pred hišo, kjer so bili nastanjeni. Pokrajinski komite je zahteval pojasnilo, zakaj je prišlo do samomora, vendar je pri tem tudi ostalo. Truplo so svojci po vojni odpeljali v rojstni kraj pokojnega in ga tam pokopali.

Varnostnikov nemi protest pa ni mogel spremeniti usode Ivana Novaka. Ta je že bila sklenjena.

Iz zgoraj citirane izpovedi Novakovega sina Ivana pred preiskovalnim sodnikom oziroma njenega nadaljevanja povzemamo, da so Novaka spet prišli iskat naslednjega dne 3. januarja 1944 zjutraj in ga ponovno odpeljali k Buhu. Tokrat ga ni bilo nazaj. Partizani so se vrnili čez nekaj dni in prinesli pismo, ki ga je napisal oče in v katerem je naročal materi, naj partizanom izroči usnjeno jakno in druga oblačila, ker da odhaja v delavski bataljon. Mati jim je izročila tudi nekaj hrane, vzeli pa so še enega prašiča, nekaj žganja in nekaj vina, vse so naložili na voz in odpeljali s konjem. Vzeli so tudi očetov daljnogled.

Kasneje so izvedeli, da oče ni odšel v delavski bataljon, ampak so ga še istega dne, 3. januarja 1944, ubili v bližini Buhovih. Sin Ivan je od Buhovih zvedel, da so ga zasliševali in z njim grdo ravnali. Po očeta so prišli trije partizani, tisti, ki je govoril po vipavsko, je vzel daljnogled. Klicali so ga Vinko. Enega od njih je sin osebno poznal. To je bil Franc Mohorič, s katerim sta skupaj hodila v šolo. Ko je mati začela iskati očeta, se je odpravila tudi k terenki s partizanskim imenom Klara, da bi od nje kaj zvedela. Toda nič.

Tudi Bogatajeva Pavla je v nadaljevanju svoje izpovedi pred preiskovalnim sodnikom potrdila, da so Novaka naslednjega dne ponovno zasliševali, on pa je vseskozi trdil, da je nedolžen. Česa so ga dolžili, ni vedela. Kljub temu je bil obsojen na smrt. Zbrali so tri podpise terencev, to pa je pomenilo smrtno obsodbo. Podpisov ni videla, so pa takrat tako delali. Zvečer so jim rekli, da ga peljejo v Cerkno v delavsko brigado.

Bogatajeva je tudi izpovedala, da je bil komandant teh partizanov Vinko, doma z Vipavskega. To je povedal sam in tako so ga tudi klicali. Bil je zelo mlad, imel je brzostrelko, nosil je škornje in je bil glavni. Od terencev, ki so podpisali, je bila ena tovarišica Klara.

Tudi Pavlininina sestra Danica, poročena Čadež, je na sodišču izpovedala številne podrobnosti iz drugega dne Novakovega zasliševanja. Zaklali so prašiča, pili žganje in z njim postregli tudi njenemu očetu. Novaka so zasliševali in ga maltretirali. Kaj so konkretno delali z njim, ni videla, je pa bilo po tleh vse krvavo. Močno ji je ostal v spominu starejši možakar, ki je ves dan sedel pri peči in čistil pištolo, zvečer pa se je ustrelil. Oče je tega dne vlomil v sobo, kjer je bil zaprt Novak in ga vprašal, če je res izdajalec in če je temu tako, naj ga kar ubijejo. Novak je odgovoril, da ni izdajalec in pri tem jokal. Ko se je zvečer tisti partizan ustrelil, je oče rekel Vinku, da je še nekdo, ki nam bo sodil in da to ni on. Tedaj je Vinko naperil vanj brzostrelko, postal je nasilen, k sreči so drugi skočili vmes, sicer bi bil očeta kar ustrelil. Ko je za Novakom ostal nahrbtnik, so vedeli, kaj se je zgodilo z njim. Razen tega pa je nekdo že nosil njegov usnjeni površnik. Naslednjega dne so videli v snegu krvave madeže, Novakovo truplo pa je našel oče, z obrazom obrnjeno v sneg in le nekoliko pokrito z vejami. Oče ga je potem pokopal.

Danica si je zapomnila tudi imena partizanov. To so bili Dušan, Zoran, Štefan in še en Ivan. Eden od njih je bil tudi Franc Mohorič, to je zvedela od sosedu, ki ga je poznal. Slišala je Mohoriča, ki je dejal, da ne želi biti zraven pri zasliševanju, ker ga Novak pozna. Vinko je bil pri zasliševanju glavni ...

O tem, kaj se je zgodilo z Novakom, da ga je Buh skrivaj pokopal, Buhovi niso upali povedati niti Novakovim, ker so se bali, da bodo pobili še njih. Med njimi in varnostniki ni bilo več ne zaupanja ne sožitja, naravnost izogibali so se jih in nestrpno čakali, da odidejo. To se je zgodilo 6. januarja 1944, ko so se preselili na sosednjo domačijo k Lebanu. Pred odhodom so vsem zabičali, da morajo o tem, kar so videli in slišali, popolnoma molčati. Pri tem so jim zagrozili z najhujšo kaznijo. Buhovi so bili tako prestrašeni, da so molčali tudi še po tem, ko so o Novaku že spregovorili drugi.

Samozvani delilci pravice in samovoljni likvidatorji, kot je bil "kom. Vinko", so v psihološkem smislu položaj popolnoma obvladovali. V odnosu do predstojnikov so likvidirance obremenjevali z izmišljenimi grehi, vedoč, da njihovih navedb ne bo nihče preverjal. A tudi če bi jih, ljudje ne bi upali spregovoriti. Oni so bili brez zaščite, noč in dan na voljo zlikovcem, ki so na vsakem koraku zlorabljali svoja pooblastila. V rezervi pa so za vsak primer imeli že tri podpise "aktivistov OF". Na deželi pač ni bilo težko najti treh oseb, ki o sosedih ne bi vedele kaj slabega in ki jim ne bi privoščile, da se jim kaj slabega zgodi. Vseh teh razmerij revolucionarna justica ni poznala ali pa jih je namenoma zanemarjala. Ravnali so v skladu z boljševisko maksimo, da je pravično vse, kar koristi delavskemu razredu, torej Partiji, še bolj natančno vodilnim. Njihova parola je bila: "Kdor ni za nas, je proti nam – ubiti".

Kaj se je dogajalo pri Novakovih?

Ko so Ivana po prvem dnevu zasliševanja spustili domov, je ostal doma, prepričan, da se mu ne more nič zgoditi. To je bil občutek nedolžnosti in nekrivde, katerih žrtev je bil marsikateri poštenjak. Druge je sodil po sebi, oni pa so izkoristili njegovo naivnost.

V kolikor bi se Novak res čutil krivega zaradi očitanih mu dejanj, bi bil lahko nemudoma odšel, neznano kam, v Idrijo pod zaščito Nemcev ali k belim v Rovte ali k Svetim Trem Kraljem.

Pismo ženi je seveda napisal, ko je bil še živ. Tudi možnost, da ga pošljejo v delavski bataljon, se mu je zdela sprejemljiva, vojna pač zahteva vsakršne žrtve in delavski bataljon ni najhujše, kar lahko doleti človeka. Podobno je vest sprejela tudi žena Marija in niti za hip ni pomislila, da je mož že mrtev. Pripravila je zanj vse, kar ji je naročil oz. kar so ji naročili. Potem pa so nastopili dnevi moreče negotovosti. A je moralo preteči še dosti vode, da je resnica začela prihajati na dan.

Dejansko pa je "kom. Vinko" že takoj po likvidaciji Ivana Novaka poslal na PK VOS poročilo, iz katerega je izhajalo, da o Novakovi krivdi ne more biti nobenega dvoma. A tudi v tem primeru, kar je bilo pri Vinku pravilo, je bilo od prve do zadnje obtožbe vse izmišljeno. Na terenu samem pa je smrt ostala skrivnost, ki je nihče ni mogel razrešiti.

Vinkovo poročilo z dne 4. januarja 1944 se glasi:

"Sporočam ti da smo dobili sporočilo is terena da moramo aritirati TOV. Novak Ivan is Jdrškega pot Goram rojen 1896 in zaradi njega je bilo in tarniranih pet družin is vrsnika in je bil tudi velik prijatelj is kralom is žirounize ker je dizartiral gbeli gardi ker je neki funkzonar pri beli gardi.

IN luctvo je zahtevalo da gamoramo likvidirati in mi smoga likvidirali.

In smo tudi aritirali Slabe Franc is Jeličnivrh rojen 2/4/1912/. Kije dizartiral že dvakratis partizanske edinice in se je takoj šel javit nemcem Idirjo in je šel takoj delat v rudnik. In sploh damov ni hodu ki sejebau partizanskih patrol in jast sem to zvedel sem takoj poslal patrolo da gaje aritirala v Idrij.

In sedaj ga mislim poslati v delovski bataljon."

V zgoraj navedenem poročilu je zapisano, da so varnostniki Dušanove čete 4. januarja 1944 po Vinkovem nalogu aretirali tudi Franca Slabeta, rojenega 2. aprila 1912, iz Jeličnega vrha nad Idrijo, češ da je že dvakrat dezertiral iz NOV, se šel javit Nemcem v Idrijo in nato delal v rudniku. Aretiranec je bil še samski, bolj vesele narave in delaven. Od njegovih bližnjih ni več nikogar, ki bi kaj več vedel o njegovi usodi. Po pripovedovanju njegove sosedje je bil aretiran nekega zgodnjega jutra, ko je šel na delo v rudnik, in sicer v grapi Cigonci ob potoku Ljubevščica in menda tam tudi likvidiran. Neka druga ženska pa je vedela povedati, sicer nezanesljivo, da so ga poslali v delavski bataljon.

Njegova usoda je ostala nepojasnjena. Sumljiv je tudi datum njegovega rojstva, ker sta mesec, dan in leto enaka kot v poročilu o smrti Stanislava Cigoja. Dejansko je bil Cigoj rojen leta 1911, Slabe pa 1912. Domnevati je mogoče, da je Vinko razpolagal z legitimacijami obeh in da je pri pisanju poročila datum in legitimaciji zamenjal. To pomeni, da je bolj verjetno, da je bil Slabe likvidiran, ker v nasprotnem primeru Vinko ne bi imel njegove legitimacije.

A kar zadeva morebitno Slabetovo krivdo, dezterstvo in delo v rudniku, živa duša o tem ne ve nič povedati. Sicer je skrb za dezterje spadala h komandi mesta.

Tudi nadaljevanje obrekovalske gonje po usmrtitvah ljudi je bila Vinkotova ustaljena navada. Z njo je nadaljeval tudi pri likvidiranemu Ivanu Novaku. 5. januarja 1944 je Maksu sporočil:

“Tisti izdajalec ki sem Ti sporočil da smo ga likvidirali, ima doma par konjev in par volov. Ako hočeš lahko eniha zaplenimo ter ti gapošljemo. Sporoči ako ga rabiš.”

Ni kaj, gesta je bila klečeplezna, a tudi vabljava. Celo na PK VOS so pozabili na navodila, ki so jih sami izdali. Ne samo da Novakove justifikacije niso preverjali, pristali so tudi na ponudbo. V pismu, naslovljenem na Zorana, so že 7. januarja 1944 odgovorili:

“Novaku, katerega ste justificirali, je treba takoj zapleniti vse premožnje. Eno živino in to bolj mlado lahko pošlješ nam.

Tov. komandant naj pri pisanju poročil ne štedi tako s papirjem in naj poročilo napiše čimbolj izčrpno in previdno. Podpisovati se mora lastno-ročno in ne s pisalnim strojem.”

Po primerih samovoljnih likvidacij, ki jih je avtor doslej obravnaval, se vsiljujejo vprašanja velikih odgovornosti. Ne le, da so bile samovoljno storjene, marveč so bile tudi neutemeljene, nepreverjene in zlobne. Tako kot se je to zgodilo pri Stanislavu Cigoju, o čemer je bilo že povedano, da je bil neutemeljeno ubit, se je zgodilo tudi pri Ivanu Novaku.

Ivan Novak je bil pred vojno dober gospodar, kmet in lesni trgovec. Poleg svoje rojstne hiše na Idrškem je bil še lastnik hiše in žage na Razpotju oziroma Pečniku, kjer je med vojno začasno stanovala aktivistka OF tovarišica Klara, danes pa tam živi z družino njegov sin Ivan. Z narodnoosvobodilnim gibanjem je sodeloval od vsega začetka. Že leta 1942 je dal partizanom večjo količino rezanega lesa, da so si v Rupih pri Gorah postavili barako in v njej prezimili. Partizanom je pomagal tudi s hrano, pred in po kapitulaciji Italije. Podpornik osvobodilnega gibanja je bil vse do svoje smrti. O kakšnem izdajstvu petih družin, ki naj bi bile zaradi njega odpeljane v internacijo, ni nobene sledi, kajti do tedaj z Vrsnika ni bila internirana niti ena družina. Kdo je kom. Vinku natvezil to debelo laž in kako jo je mogel še on povzeti in v sporočilu še napisati. Kdo je stregel Ivanu Novaku po življenju, domačini še dandanes dobro

vedo. Zlobnosti so nepozabljene. Tu se je Vinko poslužil floskule, o kateri je bilo slišati že na Vipavskem:

“IN lutsvo je zahtevalo da ga moramo likvidirati in mi smoga likvidirali.”

Za izrekanje smrtnih kazni vojaškim in civilnim osebam so bila v tisti razvojni fazi narodnoosvobodilnega gibanja pristojna le brigadna in odredna sodišča NOV in POS, izjemoma tudi VOS OF. Kot piše v okrožnici PK VOS za Primorsko 30. novembra 1943: “Justifikacije morajo vršiti čete VS samo po odobritvi OK VOS in v sporazumu s političnimi oblastmi. Varnostnim oddelkom odreja naloge (justifikacije, zaplembe, sabotaže, diverzantske akcije) OK VOS po predhodni odobritvi PK VOS in v soglasju s sklepi odogovornih organov OF.” Tako je pisalo v okrožnici, ki jo je podpisal Maks. Če vzamemo v obzir samo tu opisane primere: Stanislava Cigoja, Zofijo Petkovšek in Ivana Novaka, zgornje določbe v nobenem primeru niso bile spoštovane, nasprotno, bile so grobo kršene. Dejanja “kom. Vinka” so bila naravnost vpijoč primer zlorabe službenih dolžnosti, njegove žrtve pa celo aktivni udeleženci ali podporniki osvobodilnega gibanja.

Koliko časa je trajalo, da se je zganilo kolesje vosovske justice in Vinka poklicalo na odgovornost? Sorazmerno hitro.

Res je bil eksemplarično kaznovan, a je danes mogoče dvomiti tudi o tem. Glavo si je rešil z begom v temo, nato pa je bil med vojno in po njej nerazumljivo toleriran. Pozneje, ko so se vosovske strukture pregrupirale najprej v onezejevske, potem v oznovske in udbovske ali esdevejevske in postale del političnega režima, pa je bil Vinko s strani režima popolnoma rehabilitiran in je za svoja medvojna delovanja dobil tudi državna odlikovanja. Čast, ki jo je umazal s svojim direktnim ali posrednim zlikovskim delovanjem, pa žrtvam ni bila nikoli povrnjena.

Ta usoda je doletela tudi Ivana Novaka. O njem do njegove samovoljne usmrtitve ni bilo nikogar ne iz vrst aktivistov OF ne obveščevalcev VOS, ki bi mu karkoli očitil. Tako vsaj govorijo dokumenti, ki o istem okolju in o drugih osebah vedo marsikaj povedati. O Ivanu Novaku nič.

Eden od takšnih dokumentov je bilo poročilo načelnika PK VOS za Primorsko z dne 2. avgusta 1943, o katerem je bilo že govora, naslovljeno na Centralno komisijo VOS za Slovenijo. V njem je Maks obsežno opisal vlogo in aktivnost slovenskih kolaboracionistov, bele in plave garde, predvsem pa organizacijo in delovanje četniškega odreda, ki se je bil nekaj mesecev pred kapitulacijo Italije nastanil na Hlevnem vrhu pri Svetih treh Kraljih, s predstražama v Izgorju in Opalah, torej v bližini italijansko-jugoslovanske meje ter vzpostavil kar številne zveze s tamkajšnjimi ljudmi, še posebej tistimi iz Idrškega in Gor. Kot alternativa narodnoosvobodilnemu gibanju pa je ta četniški odred deloval kot magnet za širok krog bivših veljakov, večjih posestnikov, trgovcev, gostilničarjev, skratka ljudi, ki so bili že po svoji prvotni naravnosti antikomunisti. Vendar med njimi nikoli ni bilo Ivana Novaka.

Drugo pisano poročilo iz tistega časa pa je bilo izpod peresa tovarišice Klare, aktivistke OF Ledinskega rajona, ohranjeno v arhivu MNZ, z dne 8. decembra 1943, dostavljeno PK VOS za Primorsko, v katerem poroča o enem samem nasprotniku na tistem območju, pa še ta je bil prišlek, ki se je skrival pri "Jagodu", s prošnjo, da ga "spravijo", ker bi sicer znal koga izdati. O miroljubnosti ljudi v Ledinskem rajonu je pisal tudi Zoran.

Potemtakem je Ivan Novak čez noč postal veliki izdajalec, zaradi katerega naj bi šlo v internacijo kar pet družin z Vrsnika. Ta laž je omogočila sadistično znašanje nad nedolžnimi ljudmi, ki so v svojem okolju nekaj veljali in jih je bilo mogoče tudi oropati in si tako privoščiti za vojne razmere naravnost razkošno in lagodno življenje.

Ko so Novaka 3. januarja 1944 ponovno aretirali in je bil s tem seznanjen tudi načelnik Zoran, je ta Vinka opozoril, da ne dela prav, vendar ta opozorila niso zalegla in Vinko mu je dal vedeti, da je on pravzaprav odgovoren samo Maksu. V konkretnem primeru je to pomenilo novo uzurpacijo oblasti in utemeljevanje samovolje z višjimi interesi ali celo posebnimi pooblastili, ki bi mogla vezati roke tudi Zoranu, zato se mu ni zoperstavil naravnost, ampak posredno. Maks je bil opozorjen, konfliktu z Vinkom pa se je izognil. Vendar, načelno vzeto, se Zoran ne bi bil smel sprijazniti z Vinkovo samovoljo. V svojem poročilu Maksu je 8. januarja 1944 lakonično poročal:

"Dotičnemu Novaku, ki so ga naši likvidirali se je zaplenilo nekaj hrane ...

Tovariš kom. Vinko je odpotoval v Črni vrh da tam izvrši Tvoje narešnje in tudi pregleda v Zali kaki položaj za akcijo."

Načelnik Zoran je kot pisec to poročilo ponudil v podpis tudi Vinku in ta ga je lastnoročno podpisal, kar je bil hkrati tudi odgovor na predhodno zahtevo PK VOS, naj se Vinko podpisuje lastnoročno in ne le s pisalnim strojem.

V tem Zoranovem poročilu se omenja Vinkov odhod na Črni vrh 8. januarja 1944, "da tam izvrši Tvoje narešnje", skratka Maksovo odločitev, da se aretirajo omenjene tri ženske, po poročilu Ivana P. z dne 24. decembra 1943, in jih privedejo na sedež PK VOS. Ko je "kom. Vinko" prišel v Zadlog pri Črnem vrhu, se je oglasil na sedežu svoje bivše čete, izbral nekaj varnostnikov in postopek je 8. januarja 1944 popoldne stekel. Najprej so se ustavili pri Francu Rupniku p.d. Bizerju v Zadlogu, ukazali v sanke vpreči konja in se v zelo mrzlem popoldnevu odpeljati v Lome ter aretirati omenjene tri ženske. Odvedli so jih na svoj sedež k Tomincu v Podtisovec, naslednjega dne pa jih s patrolo VOS poslali na center PK VOS v Šebrelje. Tam so jih pridržali in začeli z zasliševanjem in ugotavljanjem njihove krivde.

Medtem pa je PK VOS dobil od Idrijske okrožne komisije VOS sporočilo, da sta partizane na Javorniku izdala Franc L. in Franc G., oba iz Godoviča, belogardista v Hotedrščici. Zadnji naj bi bil celo dezerter iz NOV.

Po nekajdnevnem zasliševanju osumljenih žensk PK ni mogel ugotoviti drugega, kot da so hodile k mlinarju Tomazinu v Breznu pri Hotedrščici. Ta je govoril proti partizanom in imel belogardistične časopise. Njegova dva brata sta bila pri belogardistih. PK je zato Idrijski komisiji naložil, naj zberejo podatke o Tomazinu, vse tri aretirajo in strogo zaslišijo. Za omenjene ženske naj ugotovijo, ali so udeležene pri organizaciji bele garde, morebiti kot kurirke, sicer pa jim jih bodo poslali nazaj.

Ker v nekaj dneh PK VOS od OK VOS za Idrijo ni dobil nobenih dodatnih podatkov ali obtožb, so jih po vračajoči se Dušanovi četi bataljona Idrijskega VOS vrnili na sedež črnovrške čete VOS v Zadlog, na domačijo Tominc. To se je zgodilo 16. januarja 1944. Dan prej se je PK VOS v Šebreljah odločil postaviti Dušana, komandirja 1. čete VS, Vojskarke, za komandanta bataljona namesto dotedanjega Vinka Kosovela, ki ga je PK VOS razrešil in zaukazal njegovo aretacijo, ki se je izvršila 18. januarja 1944. Med tem časom je v Šebrelje prišla tudi četa iz Zadloga, iz katere so nemudoma aretirali tri varnostnike iz bivše Vinkove čete: Petra M., Ivana M.-Miklavža in Emila P.

In sedaj nazaj k osumljenkam, ki so bile po vrnitvi v Zadlog ponovno pridržane, zdaj le še pod blagim nadzorstvom in so jih, kot se je spominjala gospodinja Marija Tominc, uporabljali za opravljanje pomožnih del, za kuhanje, pranje, šivanje in še za kaj drugega. Sicer pa so bile priprte v enem od hišnih prostorov, kjer jih je oče Marije in Katarine Čuk lahko celo obiskal, seveda z dovoljenjem odgovornega. V tem času so odgovorni v bataljonu oziroma v Črnovrški četi VS (komandir F. M., politkomisar J. G.) iskali za osumljenke obremenilne informacije, skladno z navodili PK VOS. Pridobljene dodatne informacije, resnične ali prirejene, so bile dostavljene PK VOS in ko jih je ta prejel, je 30. januarja 1944 sledil neizprosni odgovor:

»Radi onih treh žensk: po vaših podatkih so zaslužile najstrožjo kazen. Izvršite to čimprej.«

Tako se je naslednjega dne, 31. januarja 1944 zjutraj, v smrekovem gozdu pod Črnim Robom neposredno ob Mali Gori končalo njihovo življenje. Na njihova trupla so varnostniki preurejene črnovrške čete VS namestili nekaj smrekovih vej in odšli. Pozneje je na trupla naletel kmet Janez Zajc in jih na kraju samem tudi pokopal. Pred leti so bili njihovi ostanki pokopani na domačem pokopališču na Črnem vrhu.

V tistih dneh pa je tudi že dozorevala preiskava o samozvanem terorizmu Vinka in njegovih varnostnikov. Mozaik njegovih škodljivih dejavnosti se je že sestavljal v pregledno celoto.

Ukrepi za ugotovitev dejanskega stanja v zvezi z delovanjem Vinka in njegovih varnostnikov so stekli takoj, ko so PK VOS dosegli protesti in

opozorila s terena. Sum, da z oddelkom varnostnikov idrijskega okrožja ni nekaj v redu, je Maks izrekel že 14. decembra 1943 v pogovoru z Zoranom, ko je bil ta imenovan za načelnika OK VOS za Idrijsko okrožje.

Dopis z dne 24. decembra 1943, razposlan Okrožnim komisijam, z nalogom poizvedb pa je dejansko imel značaj tiralice. Vosovski mehanizmi skoraj polovice Primorske so že začeli delovati, podatki na PK VOS so pritekali. Vse je moralo potekati previdno in preudarno, kot da gre za povsem običajen in normalen postopek, kajti domnevati je bilo mogoče, da je prizadetih večje število ljudi, aktivistov in drugih pripadnikov osvobodilnega gibanja, kar bi lahko ohromilo njihovo delovanje, povzročeno škodo še povečalo, morebitne krivce pa opozorilo, da se nekaj pripravlja. Še posebej je bil problem delikaten, ker se je nanašal na stare partizane, njihov vpliv, pozitiven ali negativen, pa je bil lahko velik. Vprašanja so bila še posebej občutljiva za pripadnike VOS, da ne bi izgubili zaupanja v svoje vodstvo in da ne bi bili izpostavljeni pavšalnim obtožbam.

Med podatki za PK VOS sodi tudi že omenjeno poročilo Branka Jerkiča, tedaj inštruktorja VS PK VOS, od 8. januarja 1944 za "tov. Maksa":

"Ko sem prišel do Jankota (načelnika OK VOS za Goriško – op. p.) mi je pokazal pismo, v katerem pišeš glede bivšega komandanta idrijskega okrožja tov. Rajkota in komandirja Črnovrške čete tov. Vinka. Ko sem prebral pismo sem takoj odšel v Selo, ker se je tista stvar dogajala. Dobil sem Rajkota doma. Poizvedoval sem od njega toda on mi ni ničesar povedal. Nato sem se obrnil do terenskega odbora od katerega sem zvedel vso resnico. Tov. Rajko je pri hajki v Črnem vrhu zbolel in je prišel domov. Za komandanta je postavil tov. Vinka. Tov. Vinko se je pa od tega časa (od 11. decembra do 28. decembra – op. p.) skoraj vedno držal v bližini doma. S seboj je imel par tovarišev med katerimi je postal najbolj popularen tov. Miklavž. Hodili so po vaseh ter so bili stalno vinjeni. Prirejali so nekakšne plesne večere in na katerih je igral tov. Miklavž na harmoniko, katero je prinesel iz Črnega vrha. V tej pijanosti so aretirali nekega Ljubljčanca, kateri je prišel na obisk k sorodnikom (tu je poročilo usodno napačno: Vinkova skupina ni aretirala Ljubljčanca Vetriha – op. p.). Ne vem pa kako je prišlo, da so ga začeli pretepati, ker pa vkljub temu mož ni mogel odgovoriti na njihova vprašanja so ga oddali tov. Gorazdu kateri ga je nato izpustil. Upam, da si že uredil z njimi. Ako pa nisi, jih primi sedaj. Ljudje pravijo da so še hujši kakor italijanska kvestura..."

O tedanjih aretacijah in likvidacijah po teh Vinkovih vosovcih na Vipavskem ni poročal, verjetno ga niso seznanili.

Ko je PK VOS sklenil, da Vinkovi samovolji napravi konec, je z dopisom 10. januarja 1944 obvestil Zorana, načelnika VOS za Idrijsko okrožje, da naj se Vinko in še dva tovariša iz Črnovrške čete VS takoj javijo na PK VOS. Ta poziv je evidentiran v delovodniku PK VOS pod zaporedno

številko 88/M z dne 10. januarja 1944, vendar do realizacije ni prišlo, ker je "kom. Vinko" odšel v Zadlog. Temu dopisu je sledil drugi dopis PK VOS za Primorsko naslovljen prav tako na tov. Zorana pod številko 107/M z dne 12. januarja 1944 in se v prvem odstavku glasi:

"Dodatno k tuk. dopisu številka 88/M-10. 1. 1944., da se mora ves bataljon VS Vašega okrožja takoj javiti pri nas. Kraj, kjer se naj bataljon začasno ustavi, bo sporočil tov. Ivan P. Do nas naj bataljon pošlje samo enega kurirja, ki bo javil prihod bataljona."

Tako je na ta drugi poziv PK VOS od 12. januarja 1944 krenila na pot le 1. četa VS, 17 moških z Dušanom vred. Brez 2. Črnovrške čete, ki se je še vedno nahajala v Zadlogu pri Črnem vrhu. Čeprav še ni bil dosežen osnovni namen predvidenih ukrepov zaradi odsotnosti Črnovrške čete in "kom. Vinka", je PK VOS le delno speljal svojo odločitev s katero je posegel v organizacijo čete in Dušana postavil za komandanta bataljona VS Idrijskega okrožja, o čemer je obvestil z dopisom številka 135/M z dne 15. januarja 1944 tovariša Zorana:

"K tebi prihajam tov. Dušan in devet tovarišev iz čete VS na Ledinah. V partijski šoli je ostalo osem tovarišev in kuhar tov. Milan, ki se bodo po končanem kurzu vrnili nazaj v četo VS vašega bataljona. Dva izmed sem prispelih tovarišev sta bila poslana v edinico NOV, ker sta za službo v edinicah VS ne-primerna.

Tov. Dušan je postavljen za komandanta... vašega bataljona VS in je kot tak član vaše OK VOS, kjer je odgovoren za edinico VS. Četa iz Črnega vrha naj takoj pride na označeno mesto. Priti morajo brez izjeme vsi."

Previdnostni ukrep s pozivom celega bataljona, ki je takrat štel 28 moških, je bil potreben zaradi odvrnitve suma, da se pripravljajo posebni ukrepi. Ti pa so bili predvideni samo zoper Vinka in tri njegove najbližje sodelavce. Dodatno navodilo, kje naj se bataljon ustavi, je bilo razumeti kot ukrep konspiracije sedeža PK VOS, ki se je tedaj nahajal v kraju Vresnik v Šebreljah.

Do uresničitve ukrepov, predvidenih v omenjenih treh dopisih, je prišlo delno šele 16. januarja 1944, ko je Franc M.-Zdravko, obveščevalec VOS za Idrijsko okrožje, povedel na dogovorjeno mesto še preostalo Črnovrško četo VS brez "kom. Vinka", katerega odsotnost je Zoran opravičil: "Tov. kom. Vinko je ostal kar tukaj, ker imamo nekaj za urediti z vojsko, če pa mora priti tudi on tja pa sporoči." Po tem sodeč Zoran še ni vedel za njegovo zamenjavo in razrešitev.

Tako sta ves trud PK VOS in vsa njegova previdnost v zvezi z aretacijo Vinka Kosovela in njegovih vosovcev iz Črnovrške čete trenutno padla v vodo, saj je ta, kakor da bi vedel ali slutil, kaj ga čaka, sporazumno s tov. Zoranom ostal na sedežu OK. A ne za dolgo. Ko Vinka ni bilo na zboru Črnovrške čete na določenem kraju, je vodstvo PK VOS nemudoma poslalo dopis (tiralico) z dne 18. januarja 1944, naslovljenega na tov. Zorana, za tamkajšnjo aretacijo Vinka:

“Tov. Zoran!

Takoj ko prejmeš ta dopis morate aretirati tov. Vinkota (prejšnji komandant) in ga s dobro patrolo poslati do nas. Pazite da vam ne pobegne, za kar odgovarjate vi. Komandant Dušan naj se ravna po direktivah katere je prej od tov. Vasilija. Preštudira naj čim preje vse okrožnice in dopise da bo pravilno postopal pri svojem poslu. Okrožje katerega smo pobrali aretiranim tovarišem smo izročili vaši četi katere komandir je bil popreje tov. Vinko.

Odločno in preudarno na delo!

Smrt fašizmu Svoboda narodu!

Za PK VOS za Primorsko
Boštjan, l.r.”

To nalogo je opravil Pavel Brišar, varnostnik Dušanove čete, 18. januarja 1944, ki je Vinka privedel na kraj srečanja oziroma na javko blizu Šebrelj, čeprav sam ni vedel, za kaj gre.

Dogodek je omenjen v poročilu, ki ga je novi komandant VS 28. januarja 1944 poslal Maksu na PK VOS. V njem je med drugim zapisano:

“Za daljnogled katerega je imel s seboj tov. Vinko je gotovo da ga je prinesel do mesta, zakaj tov. Pavle, kateri ga je spremljal, je potrdil da ga je vtaknil v žep pri dolgi suknji, katero je potem uzel, ko je šel na mesto kjer ste imeli aretirance.”

Opisani dogodek je Pavle Brišar potrdil na zaslišanju pred preiskovalnim sodnikom Okrožnega sodišča v Novi Gorici, 18. aprila 1995:

“Dobil sem nalogo peljati Vinka Kosovela od nekje iz Idrijskega v Šebrelje. Šlo je torej za spremstvo. To nalogo sem dobil od komandirja, zdi se mi, od Štucin Dušana. Sicer sem jaz itak vršil kurirske posle. Spominjam se, da sem vodil v Šebrelje samo Vinka Kosovela. Vklenjen ni bil, ne morem pa reči, ali je bil oborožen ali ne. Bilo mi je ukazano, da to nalogo izvršim, nihče pa mi ni pojasnil, zakaj moram to narediti.”

Izpoved Pavla Brišarja je v istem preiskovalnem postopku potrdil tudi Zoran Manfreda 26. januarja 1995 in dejal, da je Črnovrška četa čakala prihod Vinka Kosovela, katerega je tja privedel varnostnik Pavle Brišar 18. januarja 1944. Tedaj so varnostniki zaščitne čete PK VOS poklicali Vinka Kosovela, Petra M., Ivana M.- Miklavža in Emila P., jih na licu mesta vpričo vseh prisotnih bliskovito razorožili in aretirali ter jih pod stražo odvedli na sedež centra v Vresnik pri Šebrelju, kjer so jih zaprli v hlev in močno zastražili.

Takoj po aretaciji četverice je vodstvo PK VOS preostale varnostnike Črnovrške čete: Jožeta G., Tomaža J., Pepita J., Antona J., Ludvika M. in Vencija M., poslalo v sestav bataljona v Ledinski rajon, kjer je novi komandant bataljona celotno moštvo pregrupiral ponovno v dve četi, kjer so bili varnostniki deležni obsežnih in temeljitih “instrukcij”.

Ko je Dušan zbral bataljon na svojem območju Idrijskega okrožja, je začel razmišljati, kako bi pridobil orožje in opremo, ki so jo varnostniki PK odvzeli aretiranim, po njegovem pa je pripadala bataljonu. O tem je 20. januarja 1944 pisal Maksu:

“Prosim da mi pošljete sem vse orožje, ki ga je imel pri sebi bivši komandant bataljona tov. Vinko, brzostrelko, pištolo beretta ter daljnogled katerega ni hotel izročiti naši edinici. Vse to bomo nujno rabili, posebno pa daljnogled zakaj ni nobenega v tem bataljonu.”

Po navedenem sodeč je komandant Dušan že vnaprej natančno vedel za obsodbo PK VOS in je po tem sklepal, da orožja in opreme Vinko ne bo več potreboval.

Vinko Kosovel in njegovi trije sodelavci so v preiskovalnem zaporu PK VOS presedeli štiri dni, od 18. do 22. januarja 1944. V tem času je vodstvo PK VOS skrbno pretehtalo od vsepovsod prispele pisne in ustne pritožbe in osebno poizvedovalo o zlorabi oblasti in maltretiranju civilnega prebivalstva v decembru 1943 in januarju 1944 na Vipavskem in Idrijskem, ugotavljalo krivdo posameznikov in pripravljalo izrek najstrožjih disciplinskih kazni. Tovrstne pritožbe in zgražanja niso prihajale le po običajnih obveščevalnih kanalih od prizadetih svojcev, krajanov in aktivistov, temveč so se o njihovih in drugih postopkih razpisali tudi organi oblasti in štabi enot NOV. Ena od takih informacij je bilo tudi poročilo Okrožnega odbora OF za Ajdovsko okrožje, poslano Pokrajinskemu odboru OF za Primorsko Slovenijo, v katerem je bilo med drugim rečeno:

“Ljudje govorijo, da naša vojska večkrat prenašlo justificira kakega tovariša, sami trdijo, da na tak način si sama OF in naša vojska ustanavlja na najbolj zdravih tleh belogardo.”

Še bolj konkretno je o nastalih problemih spregovoril Pokrajinski komite KPS za Slovensko Primorje v svojem poročilu z dne 13. januarja 1944, poslanem Centralnemu Komiteju KPS. V njem je zelo kritično ocenjeno delo varnostne službe na Primorskem, kjer je na peti strani zapisano tudi tole:

“Varnostna služba pa je zbolela na otroški bolezni oboroženih edinic – na vojvodstvu. Oholost in surovost, prezir do terencev itd. so se razrasli do take mere, da mora PK VOS zdaj izvajati čistko, mi pa propagandistično ofenzivo o kateri smo že zgoraj pisali. Po čistki bodo vsi varnostniki obvezno šli skozi tečaje.”

Nič manj kritični v svojih dopisih niso bili štabi nekaterih enot NOV, opozarjali so na določene prekrške enot varnostne službe, na njihov privilegiran položaj in razne ugodnosti od prehrane in udobja. Varnostne enote so ponekod postale pravo zatočišče partizanskih razhajkancev in dezertarjev, kar je vse negativno vplivalo na razpoloženje in bojno pripravljenost operativnih brigad in odredov NOV Slovenije. Ohranjeni so takšni dopisi štaba 3. operativne zone “Alpske”, z dne 14. decembra 1943,

štaba 27. divizije (pozneje 30.) z dne 13. decembra 1943 in štaba 3. brigade Ivana Gradnika z dne 18. decembra 1943.

V preverjanje in ugotavljanje vseh navedenih nevšečnosti in zlorab, ki jih je bila obtožena VOS za Primorsko nasploh, se je neposredno vključil tudi sam Miro Perc – Maks, načelnik PK VOS za Primorsko. Ta je najprej razčistil nesoglasja s štabi prej omenjenih vojaških enot, nato pa se je podal na inšpekcijsko kontrolo organov VOS za Vipavsko, Goriško in Kras. Tako je arhivsko dokumentiran 15. januar kot dan njegovega prihoda na Vipavsko. V Ravnah nad Črničami se je torej ustavil nekaj dni pred aretacijo Vinka Kosovela in njegovih pajdašev. Seznanil se je z razmerami v tej partizanski vasi in njenih zaselkih, s pohodno bolnico in tiskarno, kakor tudi z morečim vzdušjem, ki je nastalo z neopravičljivim in neutemeljenim pobojem Frančiške in Jožice Slejko p.d. Kaplanovih, matere in šestnajstletne hčere po neznanih, maskiranih morilcih oefarskega izvora na večer pred Božičem 1943.

Od tam je Maks nadaljeval pot do Podhuma pri Stomažu, kjer je skupaj s predstavniki Ajdovskega VOS preverjal dogajanje v zvezi s tragično aretacijo in likvidacijo Stanislava Cigoja in drugo "delovanje" Vinkove čete. Po kratkem postanku v tem kraju, kjer je bil doma tudi njegov spremljevalec Danilo Vovk, je zvečer tega dne odšel na sedež OK VOS za Ajdovsko okrožje na Erzely, kjer je tudi prenočil.

Naslednjega dne, 16. januarja 1944, je v tamkajšnjem bataljonu VS izvedel obsežno čistko in iz bataljona izločil 28 varnostnikov, prišlekov iz raznih enot brigad in odredov ter jih poslal v Predmejo, kjer naj bi jih razporedili v enote 30. divizije. Od tam so nekateri spet zbežali, večinoma iz strahu pred pohodom v Beneško Slovenijo, ki se je tiste dni pripravljala. Ocenili so, da bo prezimovanje v Vipavski dolini in na Krasu udobnejše.

O svojih ugotovitvah je Maks 16. januarja 1944 že poročal svojemu namestniku Alojziju Stakoliču Vasiliju na PK VOS v Šebrelje. Med drugim je zapisal:

"Čistka napreduje tako, da sem doslej poslal v bataljon 28 partizanov med njimi tudi člana OK VOS Ajdovščina, referenta VS tov. Janka."

Obsežnejši povzetek tega pisma je PK VOS 19. januarja 1944 dostavil PK KPS za Slovensko Primorje.

Po opravljeni inšpekciji v Vipavski dolini se je Maks z enakom nalogo podal na Kras, na Goriško, v Goriška Brda in na Kanalsko. Nekje sredi te poti ga je dohitelo Vasilijevo pismo s PK VOS z dne 22. januarja 1944, v katerem mu je Vasilij sporočal, kaj se je medtem dogajalo na PK VOS.

K tej zgodbi, ki je neizbrisen del življenja svojcev Antona Kosovela na Vipavskem in bo z njo tudi sam zaznamovan, dokler bo živel, sodijo tudi

njegovi vojni spomini. Kdaj in kako so prihajale do njega informacije o dogajanju v domačem kraju, kakšne so bile možnosti, da bi vanj dejavno posegel in morebiti celo spremenil tok nekaterih dogodkov?

Po zlomu Goriške fronte se je s svojo četo in množico drugih partizanov umikal v Trnovski gozd. Tam se je srečal z znanim Karlom Nardinom-Jakcem, ki je bil tedaj namestnik komandanta nove Gregorčičeve brigade in se mu pridružil. Z reorganizacijami, ki so sledile, se je bataljon Gregorčičeve brigade, ki se je prve dni novembra zadrževal na Predmeji, vključil v Kosovelovo brigado kot njen 2. bataljon, Anton Kosovel pa je postal namestnik komandanta tega bataljona. Njegovo operativno območje je bila Trnovska planota, območje Gorice in Vipavske doline. Prve dni novembra 1943 se je Antonu ponudila priložnost, da je obiskal Cigojeve v Malovšah, vendar strica Stanislava ni našel doma. Tisti čas se je zdravil v goriški bolnišnici. Tako se z njim ni srečal nikoli več, razen seveda z njegovim grobom na pokopališču v Malovšah, ki ga tudi še po več kot 50 letih, ki so minila od Stanislavove smrti, pogosto obiskuje. Prav tako se večkrat srečuje z njegovim spominom pod Bršljinovim školom nad Stomažem, kjer so ga rablji pokončali v noči od 13. na 14. december 1943.

Zanimivo je, da je prav tistega dne, 13. decembra 1943, ko so odpeljali v smrt Stanislava Cigoja, Anton Kosovel z moštvom 2. bataljona Kosovelove brigade prispel iz Lokev pri Čepovanu v Vitovlje, vas ob severnem robu Vipavske doline. Če bi se bil bataljon namesto v Vitovljah ustavil v Malovšah, bi se dogodki gotovo obrnili drugače. Ne gre namreč prezreti dejstva, da je bil prav štab Kosovelove brigade tisti, ki je PK VOS poslal informacije o maltretiranju Alojzija Vetriha v Batujah, zaradi česar je PK VOS nemudoma ukrepal.

Po kratkem postanku v Vitovljah je 2. bataljon Kosovelove brigade, ki je tedaj štel 280 borcev, nadaljeval svoj pohod čez magistralno cesto pri Šempasu na Vogrsko. In od tam čez Prvačino in reko Vipavo v vas Žigoni nad Renčami, kjer se je za nekaj dni tudi utaboril.

Od tam je bil Anton Kosovel poslan v vojaško šolo Triglavске divizije v Cerknjo, ki je trajala od 16. do 31. decembra 1943 in ki jo je končal z odličnim uspehom. Na povratku iz šole, že po Novem letu 1944, je brigado dohitel v Vrabčah. Od tam so odšli na Nanos in 14. januarja 1944 skupaj z Gradnikovo brigado napadli domobransko postojanko Hotedrščico, katero so Nemci s kolono tankov in oklepnikov iz smeri Idrije in Godoviča, s prebojem zasede Vojkove brigade, rešili tik pred njenim padcem.

Kosovelova brigada se je po tem 15. januarja 1944 premaknila na Predmejo, kjer se je ob Novem letu zgodilo tisto grozodejstvo, ko so vosovci pobili Zofijo Petkovšek.

Istega dne se je Anton Kosovel na Predmeji srečal tudi s sovaščanom Alojzijem Pirjevcem, takrat partizanom. Ta mu je zmeden in prizadet hitel

pripovedovati žalostno in zaprepašujočo vest, da so partizani ubili Stanislava Cigoja. To se je Antonu zdelo tako neverjetno, da je Pirjevca vprašal, koga ima v mislih s partizani. Drhteč in ves preplašen je ta s težavo izgovoril besedo vosovci. Razšla sta se brez besed.

Ko je Anton Kosovel razmišljal, kje bil lahko bil vzrok za Stanislavovo nesrečo, je najprej pomislil na zlobo sosedov Fečev. V tistih trenutkih še pomislil ni na Vinka Kosovela. Dotlej tudi ni imel nobenih stikov z njim, vedel je le, da se nahaja nekje na Cerkljanskem. Vinkova družina ni bila nikoli v sporih s Cigojevimi. To bi prej veljalo za odnos do Antonovega očeta zaradi tistega nesrečnega dolga. A celo ta stvar, se mu je zdelo, da se njih mlajših ne tiče. Bil je prepričan, da zločin ni mogel biti storjen s strani osvobodilnega gibanja, temveč je bil kvečjemu le podlo dejanje, porojeno iz zavrženih osebnih pobud. Prav ta misel, zaupanje v ideal NOB, ga je kot borca še bolj utrdila, navdahnila in opogumila za boj proti zlorabi oblasti, za pravico in svobodo, ki pa je lahko le svoboda vsega našega občestva.

Dopovedoval si je, da je potrebna določena strpnost, da je treba najprej spoznati resnico, šele potem lahko sledijo ukrepi. Eno in drugo pa je bilo v vojnem času zelo težko doseči. Ker mu vest le ni dala miru, je političnega komisarja bataljona tov. Naceta nemudoma zaprosil za dan dopusta, ki ga je tudi dobil.

Odhitel je v Vipavsko dolino, na svoj dom v Selo, kjer mu je mati Emilija vsa obupana nekaj pripovedovala, vendar nič oprijemljivega, saj je še vedno živela v upanju, da je Stanislav živ, saj ji je Vinko sam zatrdil, da so ga poslali na višjo komando v Šebrelje.

V tisti situaciji tudi še ni videl možne zveze med Vinkom in vosovci, Vinkova vloga pri Stanislavovi aretaciji pa tudi materi še ni bila znana. Pirjevčeve nejasne informacije, da so Stanislava ubili vosovci, ni mogel pozabiti, a se mu glede na Pirjevčevo stanje ni zdela zanesljiva. Predvsem pa ni hotel z njo obremenjevati matere, pri kateri je bilo upanje na bratovo vrnitev še živo. Iz tistih razlogov tudi ni obiskal starih staršev, Cigojevih v Malovšah. Še tisto noč se je vrnil na Predmejo, trdno odločen, da mora zvedeti, kaj se je v resnici zgodilo s stricem.

Naslednjega dne, 17. januarja 1944 se je začela nemška zimska ofenziva proti svobodnemu ozemlju IX. korpusa. Sovražne enote so prodirale iz različnih smeri. Tiste, ki so prodirale iz smeri Ajdovščine proti Predmeji, so ob robu planote doživele hud poraz. A tudi kosovelovcem ni bilo prizanešeno. Tistega dne so imeli 14 mrtvih. Njim v spomin in zahvalo stoji spomenik na južnem pobočju Predmeje tik nad cesto Ajdovščina-Predmeja.

Dan pozneje, 18. januarja 1944, je Vinko Kosovel že sedel v zaporu PK VOS v Šebreljah, načelnik Maks pa je bil na inšpekcijskem poizvedovalnem potovanju na Vipavskem.

Trideseta divizija in z njo Anton Kosovel pa se je odpravljala na svoj pohod v Beneško Slovenijo.

Iz ohranjenih arhivskih listin izhaja, da je imel načelnik Maks med svojim inšpekcijskim potovanjem v času med 15. in 25. januarjem 1944 nenehne kurirske zveze s centrom PK VOS na Šebreljah. Z namestnikom Alojzijem Štakoličem-Vasilijem sta si nenehno izmenjavala informacije.

Prav v času načelnikove odsotnosti je bilo delo v centru PK VOS zelo pestro. Poleg velike odgovornosti za že priprte kršitelje reda in discipline ter zlorabe službenih pooblastil, Vinka Kosovela, Petra M., Ivana M.-Miklavža in Emila P. so izbili na dan še drugi pereči problemi: aretacija Ljubomira Z. in z njegovo pomočjo uspešno izvedena diverzantska akcija varnostnikov zaščitne čete PK VOS v Cementarni Anhovo, pa tudi nepričakovani pobeg aretiranega Darka P., namestnika komandanta XVII. brigade Simona Gregorčiča, iz zaporov centra VOS. O tem je Darko, potem ko se je zglasil (ali je bil priveden) na OK KPS za Brda, pripovedoval tamkajšnjemu sekretarju tov. Krajcu. Ker njegova pripoved lahko pomaga k razumevanju naše nadaljne zgodbe, navajamo del Darkove pripovedi:

“Potem me je VOS aretiral in zaprl. V zaporu sem bil še z dvema iz Gorice, katera sta bila tudi aretirana s strani VOS. Proti jutru pa je prišel nekdo od VOS in mi je rekel, da bomo zjutraj vsi trije ustreljeni v slučaju hajke.

Na vprašanje, kako je to mogoče, in mu je nekdo od VOS izjavil, mi je odgovoril: Kako ne, saj mi je pokazal obsodbo od VOS, napisano črno na belem in zraven še pripomnil: Darko, pomagaj si, kakor si veš in znaš!”

Opisani dogodki so se odvijali med 20. in 22. januarjem leta 1944. Omenjeni so zaradi vsebine odgovora PK VOS na Darkovo pripovedovanje o doživetjih v zaporu v Šebreljah. Odgovor se je glasil takole:

“V zadevi Darka, namestnika komandanta XVII. SNOB. K temu dopisu pripominjamo, da Darkove trditve o tem, da mu je nekdo od VOS rekel, da bo ustreljen niso resnične, ker smo stvar preiskali, da mi ne dajemo pisnih odredb tovarišem iz VS (varnostnih – op.p.) čet v takih zadevah.”

Ne razpolaga se z zadostnimi podatki, da bi se lahko spuščal v presojo, kdo ima prav in kdo ne, postavlja pa se le logično vprašanje. Kako bi bil Darko lahko pobegnil iz tako zastraženega zapora, če mu ne bi bil pri tem kdo pomagal? Tudi med varnostniki so bili nekateri bolj, drugi manj sentimentalni. Najbrž so bili le redki med njimi hladnokrvni morilci na lastno pest. Pa se je našel nekdo, ki je Vinku Kosovelu in Petru pomagal, da sta ušla izrečeni kazni, saj si drugače njunega pobega ne da razložiti.

V arhivskem gradivu ni bilo moč zaslediti nobenih pismenih odredb PK VOS, s katerimi bi bilo direktno potrjeno, da je zoper aretirane varnostnike

izrekel najstrožje disciplinske ukrepe, tudi smrtno kazen. Pojavi, s katerimi je PK tisti čas obračunaval, so bili takšnega pomena, da so terjali ustrezno obravnavo z vsemi navzočimi varnostniki, da jim je bila predložena vsa škodljivost teh pojavov, kakor tudi ukrepi, ki bi jih v prihodnje preprečevali. Saj je bila v vseh enotah partizanske vojske praksa, da so se obsodbe čitale pred strojem, in da so bile dosti manjšim problemom, kot se jih obravnava tu, posvečene organizirane razprave in diskusije. Zato je sklepati, da je pri PK VOS bilo isto.

Tudi če PK VOS za Primorsko ni pismeno obelodanil svojih sklepov z najstrožjimi kaznimi, pa je bilo mogoče njegove namere in sklepe povsem jasno razbrati iz njegovih dopisov, drugih pismenih aktov, poročil in odgovorov. Eden takih dokumentov je dopis, ki ga je Vasilij 22. januarja 1944 poslal načelniku Maksu, ko je bil ta na inspekcijskem potovanju nekje na Goriškem. V njem je med drugim rečeno:

“Tukaj drugače ni nič novega. Bataljon Idrijskega okrožja je že odšel na svoje položaje. Za komandanta je bil postavljen tov. Dušan, ki ga tov. Vasilij že od prej dobro pozna kot resnega človeka. Tukaj smo pridržali 4 tovariše iz tega bataljona, dva smo poslali v bataljon 9 tovarišev pa se je udeležilo kurza, ki je bil včeraj zaključen.”

V navedenem sporočilu, ki je bolj konspirativne narave, je nedvoumno rečeno, da je komandant bataljona Idrijskega VOS postal Franc Štucin-Dušan, kar pomeni, da je bil Vinko Kosovel s tega položaja dokončno odstranjen. Pridržani tovariši pa so bili že znani aretiranci Vinko Kosovel, Peter M., Ivan M.-Miklavž in Emil P. Ob navedbi, da so dva (Emila P. in Janka M.) poslali v bataljon, se moramo vprašati, kaj je bilo z ostalima dvema. Glede preostalih, ki so se udeležili kurza, nejasnosti ni bilo. Da je bilo Vinkove partizanske kariere konec, pa je očitno po orožju in opremi, ki so si jo razdelili drugi. To je razvidno iz pisma, ki ga je PK VOS 21. januarja 1944 poslal Zoranu:

“Tovariši, ki so bili na kurzu, so včeraj odšli nazaj k svoji edinici. Odnegli so s seboj vse orožje 4 tovarišev, ki smo jih pridržali tukaj, razen ene brzostrelke in “Berette”, ki jo potrebujemo za našo povečano patrolo.

Daljnogleda tov. Vinko ni prinesel s seboj. Če ugotovimo, kje je daljnogled, ga bomo poiskali.”

S pomočjo posrednih pričevanj in ohranjenih listin je mogoče z vso gotovostjo skonstruirati dejansko stanje in neizpodbitno ugotovitev, da je PK VOS po šestdnevnem preiskovalnem zaporu sprejel za vse 4 pridržane tovariše naslednji disciplinski sklep:

– Ivan M. Miklavž in Emil P. sta bila razrešena dolžnosti v VOS in poslana v bataljon, in sicer v Gregorčičevo brigado,

– Vinku Kosovelu in Petru M. je bila izrečena najstrožja disciplinska kazen: smrtna obsodba. Ko sta bila odvedena na izvršitev kazni, pa sta pobegnila.

Da je bilo res tako, je razvidno iz ohranjenih dokumentov in pričevanj še živečih varnostnikov. Ohranjen je dopis, ki sta ga iz VOS izgnana varnostnika odnesla v brigado, v katero sta bila poslana:

“S spremstvom vam pošiljam dva tovariša, ki sta bila doslej v edinici VS, tov. Emil P. in Janko M. Tovariša sta oborožena s puško.”

Iz delovodnika PK VOS je razvidno, da sta bila imenovana tovariša poslana v brigado Simona Gregorčiča.

O izreku smrtne kazni za Vinka Kosovela in Petra M., kar se je zgodilo 22. januarja 1944, obstajajo posredne arhivske listine in osebna pričevanja varnostnikov, ki so pri izvrševanju smrtne kazni sodelovali. Kot že rečeno, je izvršitev smrtne kazni spodletela. Obsojenca, ki so ju varnostniki vodili na ustrelitev v gozd blizu Šebrelj, sta tik pred krajem, kjer bi morala biti justificirana, pobegnili v temo.

Kako se je to zgodilo?

Varnostniki zaščitne čete PK VOS za Primorsko, ki so pridržane tovariše štiri dni stražili, so bili povsem seznanjeni z njihovimi prestopki kot tudi z izrečenimi disciplinskimi kaznimi. Še posebno to velja za Petra in Vinka, ki so jima pred odhodom na izvršitev kazni tega večera po nalogu komandirja čete zvezali roke z žico, od enega desno in od drugega levo, vendar iz tihe ali dogovorjene solidarnosti bolj ohlapno, tako da sta si spotoma, ko so ju vodili na kraj izvršitve kazni, osvobodila roke in tik pred izkopano jamo skočila narazen in se pognala v temo, v beg.

Stražar, ki je od zadaj spremljal obsojenca, je ob tem spustil za bežečima rafal iz brzostrelke, a je namesto ubežnikov zadel prednjega stražarja Staneta S., katerega so takoj zatem ranjenega prinesli na PK VOS, ga obvezali in odpremili v partizansko bolnico Franjo, kjer je v kroniki te bolnice zapisan na strani 329. Dogodek pa je bil evidentiran tudi v zapisniku partijske celice štabnega spremstva PK VOS, 29. januarja 1944.

Vinkovega in Petrovega pobega kot tudi Stanetove ranitve se spominjajo številni še živeči varnostniki iz zaščitne čete PK VOS: Rudi L., Joško T., Franc M. in drugi, le Stane S. sam se teh dogodkov ne spominja rad. Kot da se jih sramuje. Je pa vojaški vojni invalid s priznано invalidnino, ki jo uživa tudi po zaslugi pobeglih Vinka in Petra.

Obravnavanim dogodkom je bil priča tudi Darko Šatej, o njegovi prvotni izjavi in o njegovih kasnejših “težavah” s spominom, kot tudi o vzrokih zanje, smo že govorili, kljub vsemu temu pa je Darko Šatej pred preiskovalnim sodnikom Okrožnega sodišča v Novi Gorici 13. aprila 1995 dal jasno vedeti, da je bil Vinko Kosovel aretiran “zaradi tega, ker je kršil poslušnost”. Povedal pa je tudi, “da je Vinka in Petra na smrt obsodil PK VOS, “ da je odločitev sprejelo “vsega skupaj šest ali sedem ljudi” in navedel je imena vodilnih oseb vodstva PK VOS.

Pri omenjenem sodišču sta 13. aprila 1995 pričala tudi Jože Grošelj in Franc Rosa in vsak po svoje izpovedala, kako sta bila Vinko in Peter aretirana in obsojena, ter kako sta pobegnila:

a) Jože Grošelj, varnostnik iz Vinkove čete VOS, je povedal, "da sta bila Vinko Kosovel in Peter obsojena na smrt, baje zato, ker sta tistega sergenteta iz Črnič ubila", vendar s pripombo, da se je to zgodilo na podlagi napačnih podatkov, "poročila Franca Čibeja, iz Vipavske VOS".

To sprevračanje krivde na pokojnega Čibeja, vestnega borca NOV in komandirja čete VS Ajdovskega okrožja VS, ni nič drugega kot poskus razbremeniti odgovornosti Vinkovo četo in s tem tudi Grošlja samega. Kajti če bi bil Čibej res kakorkoli povezan z likvidacijo Stanislava Cigoja, je bil čas o tem spregovoriti, doklej je Čibej še živel, ne pa ga obremenjevati zdaj, ko se ne more več braniti.

Franc Rosa, tedanji komandir zaščitne čete PK VOS pa je povedal:

"Na likvidacijo so človeka (Vinka in Petra) peljali tako, da so ju zvezali skupaj za roke, izgleda pa, da bolj slabo. Bilo je ponoči, obsojencema pa je pred likvidacijo uspelo pobegniti v noč. Pri tem je prišlo do streljanja in celo do ranitve enega od dvojice, ki sta bila določena za izvršitev. Zakaj je bila izvršena takšna kazen mi ni prav dosti znanega, baje pa naj bi bil Vinko kriv za obstrelitev neke ženske."

Rudi L., intendant štabne čete PK VOS pa je o Vinkovem pobegu Antonu Kosovelu povedal naslednje:

»Vodstvo PK VOS je po pobegu Vinka in potem ko so prinesli ranjenega Staneta S. na sedež v center, takoj poslalo na vse strani patrole iskati pobeglega Vinka, tudi mene, vendar brez uspeha, ker je bila noč.«

Dejansko sta Vinko in Peter zaradi številnih straž in patrol previdno bežala po gozdu, pozno ponoči prispela na Vojsko in se skrila na njima dobro znanem hlevu gostilne pri Fleku. Naslednjega dne, 23. januarja 1944, sta že zgodaj zjutraj odtavala naprej proti Mrzli Rupi, čez Trnovski gozd v Vipavsko dolino. Ustavila sta se pri Stomažu, na prejšnjem sedežu Vinkove čete in na domačiji nam že znane Marije Bratina dobila hrano.

Nato sta se razšla. Vinko v Selo, Peter v Idrijo. Oba sta se skrivala in iskala izhod iz krize. Na vse načine in prek številnih poznanstev. Tudi s prošnjami za pomilostitev, naslovljenimi na Maksa.

Tudi o tem dogajanju so na razpolago arhivski viri. Med drugim dopis komandanta Dušana na PK VOS z dne 31. januarja 1944:

»Potrjujem prejem daljnogleda in torbice katero ste mi poslali. Zvedel sem od tov. ki so bili na Vojskem, radi partijske šole da jim je pravila tovarišica Slavka (gostilna, kjer je bila poprej nastanjena četa VS – op.), da je videla pred par dnevi tov. Vinkota ter še enega tovariša katerega pa ni poznala, da sta prišla iz hleva na spodnji gostilni (pri Fleku) ter jo potem zavila čez hrib, proti Mrzli Rupi. Je verjetno, da sta jo tovariša Vinko in Peter mahnila na Vipavsko, kjer bosta na račun partizanov še kakšno napekla.

Ni pa mogla tov. Slavka zagotoviti ali sta bila oborožena ali ne.«

Vinkovega in Petrovega prihoda se spominja tudi Bernard Bratina iz Podhuma pri Stomažu. Po njegovem pričevanju sta se koncem januarja 1944 nekega večera nepričakovano oglasila pri njih doma in mater prosila za hrano. Ko sta jo dobila, sta odšla neznano kam.

Komandant Dušan pa je 6. februarja 1944 obvestil PK VOS, da je po obveščevalcih zvedel, »da se tovariš Peter, kateri je dezertiral skupaj s tov. Vinkotom, skriva v Idriji, zato sem učeraj 5. t.t.m. poslal na omenjeno mesto patrolo z nalogo, naj ga aretirajo ter pripeljejo živega ali mrtvega.«

Isti komandant je 20. februarja 1944 poročal PK VOS, da se je Peter vrnil v edinico ves skesan. Po Dušanovem mnenju je bil Peter zapeljan v slabi družbi z Vinkotom in bi se res poboljšal, ako bi ga pustili pri življenju ter ga poslali v kakšno vojaško enoto. Dušan je še zapisal, da čaka nadaljnih navodil.

Pred prostovoljno vrnitvijo v enoto idrijskega bataljona VOS je Peter lastnoročno napisal pismo tov. Maksu, v katerem ga je prosil za odpuščanje in možnost vrnitve v enoto oziroma v partizansko brigado:

»Dragi tovariš Maks jast te prosim za odpuščanje, kar sem pogrešu.

In jast bi rad šel v brigado...«

Poslali so ga na PK VOS, kjer so ga oprostili in poslali v drugo enoto VS, kjer pa je pozneje tragično končal.

Vinko Kosovel se je potem, ko sta se s Petrom v Podhumu razšla, vrnil domov v Selo št.14, kjer se je skrival, dokler ga ni izsledila patrola PK VOS na čelu z vodjem varnostne službe Mirom Remškarjem-Boštjanom. O tem več kasneje.

Zanimivo je, da je Vinkov oče Ivan Kosovel napisal svojo prošnjo, naslovljeno na Maksa, naj sina odpustijo domov, prav v času, ko je bil ta še zaprt na sedežu PK VOS v Šebreljah. Sodeč po vsebini pisma ga je nekdo od varnostnikov samoiniciativno ali na sinovo prošnjo obvestil o Vinkovi aretaciji, sicer ne bi mogel tako hitro reagirati. Njegovo pismo s pretežno zlagano vsebino je zaradi napačnega naslova najprej romalo na sedež OK VOS za Goriško, šele nato na PK VOS, kjer je bilo protokolirano 30. januarja 1944, zatem, ko je Vinko pobegnil pred svojo justifikacijo. Pismo se glasi:

»Tov. Maks

Na položaju 20. 1. 1944

Podpisani oče Kosovel Ivan želim, da bi mi poslali sina Vinkota domov za nedoločen čas v pomoč za obdelovanje zemlje in razna druga dela.

Ker je naša družina hudo prizadeta t.j. ker sem žrtvoval že dva sina za OF in ker sem jaz že v letih in bolan ter nasposoben za delo. Omenjam tudi da edina hčerka, ki je doma se je v internaciji oziroma v zaporu nakopala hudo bolezen tako močno, da ni niti ona sposobna za nikako delo in, da se mora zdraviti po navodilih zdravnika ki prepoveduje vsako

delo. Dalje se omenja, da smo bili vsi v družini internirani ter v tem času je ostalo zemljišče popolnoma upustošeno.

V tej nadi pričakujem, da se mi pošlje sina Vinkota domov in se zahvaljujem.

Kosovel Ivan«

Kdor je le malo poznal razmere v Vinkovi družini, je vedel, da je dotlej padel za OF en sin, Ivan Kosovel mlajši, in to 7. marca 1943. Tudi njihovo posestvo je bilo izredno majhno in v tem januarskem času kakšne delovne moči niso bile potrebne. Nepoznavalcu razmer pa je pismo seveda lahko vzbudilo le usmiljenje.

Dva dni po pobegu in vrnitvi domov, 24. januarja 1944, je Vinko sam napisal prošnjo za pomilostitev, naslovljeno na Maksa, sicer pa na napačni naslov, na OK VOS za Primorsko, tako kot njegov oče. Na PK je bilo protokolirano istega dne in pod isto št. kot pismo njegovega očeta z 30. januarja 1944. Sodeč po vsebini pisma in po rokopisu je tudi to prošnjo namesto polpismenega Vinkota napisal njegov oče ali kdo drug v zanj značilnem stilu:

»Tov. Maks

Teško mi je in se sramujem priti do tebe s temi črkami. Teško mi je radi tega mojega neznanega prestopka... To je res hudo.

Še več bi bilo pa mojim starišem, ki dva sina so že izgubili sta padla v partizanih, da mene tretjega bi pa VOS ustrelil kot najhujšega zločinca slovenskega Naroda...

končno grem pa s prošnjo do tebe. Ti me dobro poznaš, ako sem se v varnostni nedostojno obnašal, Veš da sem še mlat in nimam popolnega razuma.

Zato mi morate oprostiti.

Po moji razsodnosti bi imel dovolj kazni da ste me zgradirali-razorožili in poslali iz voza (VOS-op. p.)...

Ako ti je mogoče za odgovor pošlji na dom od Danilota tvojeja kurirja od Stomažev.

Tov Vinko«

Kdorkoli je že napisal to prošnjo, je z njo storil nizkotno in sramotno dejanje, ker je hotel vzbuditi usmiljenje z lažmi. Rekli smo že, da je v resnici padel Vinkov starejši brat, aktivist OF. Sedmega marca 1943 so ga pri Šestkovih v Podgori nad Vrtovinom, kjer je imel svoj sedež, obkolili karabinjerji in vojaki. Ivan si je sam vzel življenje, da ne bi padel v roke sovražniku. Resnično je Vinko izgubil še enega brata, a ne v partizanih. Ta se je smrtno ponesrečil s kolesom 10. julija 1938 pod vasjo Dobravlje in je bil pokopan v Selu z vsemi častmi tedanjih italijanskih oblasti.

Sicer pa se Vinko v tem svojem pismu razkriva kot popoln nevednež. Poboj civilistov, izkazanih po arhivskih listinah, ki jih je storil na svojo pest, poimenuje kot »neznane prestopke«. Morebiti jih je celo štel za osebno junaštvo in za uslugo revoluciji. Ko svoje obnašanje imenuje kot pogojno nedostojno, pa se sklicuje na svojo mladost in na to, da »nima popolnega razuma«. V to slednje res ni nikoli kazalo dvomiti, toda njegovo ravnanje z nedolžnimi žrtvami zasluži neprimerno krepkejšo oznako. Pokazal se je kot človek brez moralnih norm, kot moralni bolnik najtežje vrste. Na svojo prošnjo Vinko ni prejel nobenega odgovora. Maks, ki je bil znan kot dosleden borec za poslušnost, red in disciplino, nanjo ni reagiral. Svoje stališče o zlorabah VOS pa je potrdil na sestanku partijskega vodstva PK VOS 20. februarja 1944 v Šebreljah. Citiramo del zapisnika s tega sestanka:

»Ad 5.) Tov Maks poroča o svojem potovanju po edinicah VS. Potoval je po Ajdovskem, Kraškem, Goriškem in Briškem okrožju ter uredil stvari z mestom Gorico. Povod za to potovanje so bile pritožbe proti VS, ko so prihajale s strani vojske pa tudi od strani političnih forumov. Pritožbe s strani vojske: VOS je zatočišče dezertarjev itd. Politični forumi pa so se pritoževali, da VOS ne spoštuje političnih organov in da se vosovci obnašajo surovo.

Te napake so se deloma res vršile in sicer predvsem v Ajdovskem okrožju...

Ad. 6.) Tov. Maks: Še vedno se ne znamo postaviti na stališče discipline. Primer Vinko. Sklep je bil, da se justificira. Nihče pa ni hotel prevzeti odgovornosti. Sklepi, ki se naredijo in naloge višje komisije se morajo izvršiti. Familijarni odnosi so vedno škodljivi. Treba je ljudi vzgajati k disciplini. Komandir mora tovariše poučiti, kako naj se obnašajo pred funkcionarji.«

Citirani zapisnik je prav vzorčen primer, kako »višji« forumi, ko gre tudi za njihovo odgovornost, znajo velike probleme zreducirati na majhne ali celo neznatne. Samovoljne likvidacije, nikoli pojasnjeni razbojniški poboji, medsebojni obračuni iz nizkotnih pobud in z najhujšimi posledicami, ropanje v zasebno korist, veseljačenje in razmetavanje s hrano v času, ko je bila partizanska vojska večkrat lačna kot sita, vsega tega vodstvo VOS ni ugotovilo. Razumljivo, noben forum ne bo samega sebe tlačil v blato, to morajo storiti drugi. A kjer ni tožnika ali pa je tožnik nemočen, tudi sodnika ni. Zapisnik je bil seveda namenjen zgodovini. Ta njegovih intencij ne more spregledati!

Drugo, kar je očitno razvidno iz tega zapisnika in kar potrjujejo tudi še živeče priče obravnavanih dogodkov, je to, da je bil Maks pri svojih prizadevanjih po redu, disciplini in humanem odnosu do ljudi dokaj osamljen. Ker sam ni mogel biti vsepovsod, naj bi mu pri tem pomagali namestniki in instruktorji. Toda prav slednji so zatajili.

Primeri: Franc Pokovec-Poki inštruktor Partije v VOS in Branko Jerkič, inštruktor v varnostni službi. Prvi je kot po tekočem traku organiziral štiridnevne partijske tečaje ter brezglavo sprejemal varnostnike v Partijo, imenoval sekretarje partijskih celic ter postavljaj politkomisarje čet in bataljonov VS. Drugi pa je potoval od ene okrožne komisije VOS do druge, si privoščil razne privilegije, ne da bi opazil strašen nered in samovoljo, ki sta vladala v nekaterih enotah VOS, zlasti na Idrijskem, v četi njegovega starega kompanjona Vinka Kosovela, nad katerim pokroviteljsko bdi vse do današnjega dne, za nedolžne žrtve pa ne najde besede razumevanja in sočutja. Že ve zakaj!

Nedvomno je moral Maks pogoltniti marsikatero grenko pripombo tudi na račun neučinkovitega protivohunskega delovanja svojih obveščevalcev, kar se je kazalo v pogostih in učinkovitih sovražnikovih napadih na partizanske vojaške enote, ki so samo v nekaj mesecih zimskega obdobja 1943/1944 utrpale nad 200 človeških žrtev.

V navedenem zapisniku je med drugim »prijazno« rečeno, da so varnostniki pravzaprav sabotirali sklep PK VOS o Vinkovi in Petrovi justifikaciji in jima omogočili, da sta pobegnili. To sta bila tista dva, ki sta obsojenca spremljala na likvidacijo ali pa pred njima že tisti, ki so jima zvezali roke. Vsekakor o vsej tej problematiki ni v arhivih najti nobene pisane besede, kar seveda tudi ni slučajno. Znano je, da se je Maks hudoval nad samovoljo podrejenih mu vosovskih enot in okrožnih komisij. Iz dokumentov sta razvidna vsaj dva taka primera: Ajdovski in Baški. Ajdovskega poznamo, baški primer oziroma brezglave represalije po nemškem napadu na partijsko šolo v Cerknem pa je ne samo po številu žrtev, temveč tudi po katastrofalnih posledicah za ugled osvobodilnega gibanja še neprimerno težji. Ukrep so baški varnostniki izvedli, ne da bi Maksa obvestili o svoji nameri in so s tem kršili vsa pravila svojega delovanja, za uveljavitev katerih se je Maks ves čas prizadeval.

Maks je bil pozoren tudi do žrtev vosovske samovolje oziroma do njihovih svojcev. Vsaj v primerih Ivana Novaka in Stanislava Cigoja je to mogoče zagotovo trditi. Tako sta obveščevalca Ajdovskega okrožja Herman Gregorič-Gorazd in Miro Štrukelj nekega dne v januarju 1944 obiskala starša pokojnega Stanislava Cigoja v Malovšah in jima izstavila pisno potrdilo naslednje vsebine kot znak nekakšnega opravičila ali obžalovanja:

»O.K.VOS

Ajdovščina

Odpustnica

Ta hiša iz Malovš št. 76 midva prosima spodaj podpisana da ne bo nobeden naš tovariš grdo postopal za vsako reč odgovarjava midva. Kjer midva sva trdno prepričana da tevi ljudje so na naši strani zmiraj nam pomagajo kar je v njih moči.

Tov. Miro l.r.

Gorast l.r.«

Podobne humane poteze so bile storjene tudi do družine Ivana Novaka, o čemer bo govora kasneje. Medtem pa je raziskovalni postopek za žrtev Zofijo Petkovšek zastal, verjetno zato, ker njena identiteta ni bila znana.

Po pobegu Vinka in Petra izpred likvidatorskih cevi je PK VOS za njima uvedel poizvedbe in tiralico. Kako se je razrešil Petrov primer, smo na prejšnjih straneh že opisali. Poizvedbe za Vinkom Kosovelom pa je prevzel neposredno Miro Remškar-Boštjan, v PK VOS odgovoren za varnostno službo. Ta je z vednostjo Maksa, načelnika PK VOS, ki se je že 7. februarja 1944 vrnil s službene poti v CK VOS z baze 20, odšel na službeno potovanje v Kanalsko, Goriško in Ajdovsko okrožje. Na pot je odšel 12. februarja 1944 in 27. februarja 1944 je o opravljenih nalogah poročal na partijskem sestanku vodstva PK VOS:

»Ad 3.) Tov. Boštjan poroča o svojem službenem potovanju:

Dne 12. II. 1944 sem odšel na pot... Mimogrede sem v Kanalski dolini uredil... V Goriškem okrožju sem se dogovoril...

Potem sem odšel v Ajdovsko okrožje. Tukaj sem opazil več nepravilnosti na terenu in v vojski. Kolikor je bilo mogoče, sem razčistil zadeve na mestu samem.

Rešil sem zadevo s tov. Vinkotom, kateremu sem dal odpustnico iz VOS-a«

Kako se tega dogodka spominjajo nekateri starejši krajan Sela? Dogodek je bil nenavaden, saj je šlo za njihovega rojaka Vinka Kosovela, starega partizana po stažu. Na domačiji Bavčar p.d. Škrkovi so nekega dne proti koncu februarja 1944 neznani vosovci zvezanega privedli Vinka Kosovela in ga zastražili v Škrkovi kleti, kjer je bil na hitro zbranim bližjim aktivistom OF na vpogled. Bilo je očitno, da ga nameravajo likvidirati oziroma izvršiti kazen, na katero je bil obsojen po sklepu PK VOS. Nekateri aktivisti so hitro posegli vmes in začeli Boštjana prositi za Vinkovo življenje. To je Vinka rešilo. Boštjan je odstopil od sklepa in Vinku izdal odpustnico iz VOS.

Tako se je ta drama končala in Vinko bi bil svojim bližjim lahko hvaležen, da se je tako izteklo. Toda zdi se, da ga tudi ti dogodki niso streznili. Ostal je to, kar je bil in nadaljeval s svojimi avanturami, potikal se je okrog in strahoval nič krive ljudi.

Opisali smo že, kakšni ukrepi so bili vse potrebni za konsolidacijo razmer v Idrijskem okrožju VOS. Z odstranitvijo Vinkove skupine in z reorganizacijo bataljona VS za Idrijsko okrožje so se razmere tudi tu ustalile. Tu velja le še zapisati, da se je potem, ko je bilo že vse mimo, resnosti položaja zavedel tudi Franc Pokovec-Poki in dogodke v Idrijskem VOS krstil za »svinjarijo« in se obenem izgovarjal z neinformiranostjo, češ »mi tega nismo vedeli«.

Komaj pa so se duhovi nekoliko pomirili zaradi vosovske afere, že je izbruhnila druga. Izkazalo se je, da tudi Partija ni imuna pred zaletavostjo

in samovoljo. Tudi njene odločitve so bile dostikrat preuranjene in nepreverjene. Tak v nebo vpijoč primer se je zgodil v Cerknem v noči med 3. in 4. februarjem 1944, ko je bilo po direktivah sekretarja PK KPS Jožeta P.-Miklavža justificiranih 14 oseb, za katere se je ugotavljalo, da niso bile v neposredni zvezi z izdajo partijske šole in s pobojem skoraj 47 tečajnikov in spremstva. Ob navedenem nenadnem vdoru nemških enot iz Idrije preko Cerkljanskega vrha v svobodno Cerkno je še marsikaj nedorečenega.

Zanimivo je, da je dan pred tem nemškim vdorom, to je 26. januarja 1944 načelnik okrožne komisije VOS za Idrijo tov. Zoran z dopisom obvestil svoj nadrejeni PK VOS o morebitni predstoječi nevarnosti, ko je v prvem odstavku napisal:

„Po poročilih, ki sem jih dobil iz Idrije so nemci nekaj pomnožili moštva za okrog 1000 moških, pravijo da bodo napravili hajko, kam tega mi pa še ni znano.“

Ali je PK VOS temu obvestilu posvetil kakšno pozornost, ni znano. Glede na bližino katastrofalnega dogodka, ki je sledil 27. januarja 1944, bi lahko s tistimi na vezi tudi kaj preprečili. Po toči zvoniti je prepozno.

O tem je kritično spregovoril tudi štab IX. korpusa, njegov obveščevalni odsek pa je 12. februarja 1944 v svojem dopisu PK VOS posebej opozoril:

»Glede dogodkov v Cerknem nam pošljite podatke zlasti one kateri razsvetljujejo vlogo justificirancev pri napadu na partijsko šolo. Name-ravamo vršiti široko politična kampanjo ob teh dogodkih in zato so nam nujno potrebni točnejši podatki. Kakor veste so ljudje sprejeli justifikacije s precejšnjim negodovanjem ter so svojci justificirancev javno napadli narodno oblast in našo NOV in njene predstavnike. Kako to, da ste izvršili njihove likvidacije mimo in preko vojnih sodišč, ko vendar obstoji dekret OF, da je treba tudi politične delikvente postaviti pred najbližje brigadno ali področno vojno sodišče. Zdi se nam, da je slednja vaša pogreška, ki ima lahko neugodne politične posledice. Ali so okoliščine zahtevale tako naglo likvidacijo?

Štab korpusa je mnenja, da je nujno da pride eden od vaše komisije k nam da bi se rešile razne važne stvari. Sporočite nam kdaj lahko kdo pride, bolje pa čimprej.

Komandant polkovnik:
Ambrožič I.r.

Vodja odseka:
Štih Bojan I.r.«

Tu je treba poudariti, da se je justifikacija 14 oseb, petnajsta je ranjena pobegnila, zgodila v odsotnosti Mira Perca-Maksa, načelnika PK VOS za Primorsko. Ta se je po povratku s svojega službenega potovanja po Primorski in iz CK VOS Slovenije 7. februarja 1944 ter po prejemu navedenega dopisa iz štaba IX. korpusa nadvse razburjal nad osebami, odgovornimi za omenjene justifikacije v Cerknem in nad vsebino njihovega komunikeja, sestavljenega po scenariju PK KPS za Primorsko.

Vse bolj se je uveljavljalo spoznanje, da že ustvarjeni temelji slovenske in jugoslovanske državnosti zahtevajo, da je treba tudi sodno oblast organizirati na ustrezni višji ravni. Ob že utečenem delu brigadnih in področnih sodišč so izredna pooblastila VOS, ki so očitno omogočale vrsto zlorab, postajale anahronizem, saj so ugledu NOB prizadejale veliko škodo.

Prvi ukrep v nakazani smeri je zaslediti v brzojavki, ki jo je štabu IX. korpusa 18. februarja 1944 poslalo vodstvo OF in CK KPS. To preliminarno obvestilo pred odlokom SNOO o ukinitvi VOS prepoveduje likvidacije brez obsodb sodišč. Štab IX. korpusa je brzojavko takoj posredoval PK KPS za Primorsko:

»Danes smo prejeli za vas sledečo brzojavko:

Za PK Partije stop takoj prepovejte PK VOS vsake likvidacije brez obsodbe sodišč stop zadnje poročilo PK VOS znak popolnoma napačnega odnosa do stvari stop ostale mere naknadno stop.

Smrt fašizmu – svoboda narodu!

Politkomisar:
Janez Hribar – Tone l.r.

Komandant-polkovnik:
Ambrožič l.r.«

Odlok o ukinitvi varnostnoobveščevalne službe, ki je bil sprejet na prvem zasedanju Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta dne 19. februarja 1944, se glasi:

“1./ V stremljenju, da pospešuje in izgradi demokracijo na vseh področjih javnega življenja in spričo dejstva, da narodni izdajalci vse bolj izgubljajo tudi poslednje korenine med slovenskim ljudstvom, ukinja SNOS Varnostno obveščevalno službo kot posebno, izredno organizacijo s posebnimi, izrednimi pooblastili in polnomočji za borbo proti peti koloni. Kolikor ostajajo posamezni organi VOS še potrebni, se podredijo Odseku za notranje zadeve pri Predsedstvu SNOS in se vključijo v redno organizacijo tega odseka.

2./ Prvo zasedanje SNOS izreka celotni VOS priznanje za njeno triletno borbo proti peti koloni in narodnemu izdajstvu.

Josip Vidmar l.r.

Boris Kidrič l. r.

Janez Stanovnik l.r.”

Nerazumljivo je, da je Oblastni komite KPS za Primorsko Slovenijo (prej PK KPS za Primorsko) šele 15. marca 1944 PK VOS za Primorsko seznanil z ukinitvijo VOS. Že ob predhodnem opozorilu, ki ga je CK KPS poslal na Primorsko pred sprejetjem sklepa SNOS, pa je razvidno, kdo je komu podrejen in kdo komu ukazuje. V krogu teh povezav in ob očitni nadmoči Partije pa so se dogajale tudi čudne stvari, ki jim nikoli ni bilo

mogoče priti do živega. Tudi s kasnejšimi reorganizacijami in preoblačenji VOS v ONZ, te v Ozno in Udbo ne. Zlorabe v eni ali drugi smeri so bile pogoste.

Sredi marca 1944 so se torej tudi na Primorskem začele priprave na reorganizacijo VOS. Iz njenega obveščevalnega odseka je nastal Odsek za notranje zadeve pri predsedstvu SNOS, iz obveščevalcev pokrajinskih in okrožnih organov pa pokrajinske in okrožne izpostave ONZ. Medtem ko so se varnostne čete in bataljoni vključevali v novonastalo Vojsko državne varnosti (VDV), je ta bila na razpolago in v pomoč izpostavam ONZ.

Na Primorskem je koncem aprila 1944 začela delovati Pokrajinska izpostava ONZ za Severno Primorsko in okrožne izpostave ONZ, iz varnostnikov pa II. brigada VDV s petimi območnimi bataljoni in delovnim območjem na Primorskem in Gorenjskem. Pozneje, avgusta in septembra 1944 so se ONZ preimenovali v Ozno (Oddelek za zaščito naroda), po sklepu AVNOJ in CK KPJ enotno za vso Jugoslavijo.

Potem ko je bil Vinko Kosovel koncem februarja 1944 na svojo prošnjo z dne 24. januarja 1944 in na prošnjo nekaterih aktivistov v domačem kraju razvezan svoje obsodbe s strani PK VOS in iz VOS odpuščen, je bilo pričakovati, kot je sam dejal, "da bo odšel v brigado in pogrešeno popravil." Toda ne. Še naprej se je zadrževal v domačem kraju in s svojim pohajkovanjem vznemirjal vaščane. Še najbolj pa tiste, ki so imeli svojce v NOV, saj se jim je zdelo nerazumljivo, da vojne obveznosti za nekatere ne veljajo. V moralno oporo so mu bili njegovi podpiranci sovaščani iz Sela, tudi tisti, ki so dezertirali iz 30. divizije pred njenim zgodovinskim in legendarnim odhodom v Beneško Slovenijo, januarja 1944 ter s tem metali slabo luč tudi na narodno oblast. Po vrnitvi 30. divizije iz Beneške Slovenije, februarja 1944, je Anton Kosovel vse te junake našel doma.

O Vinku se je kmalu razvedelo, kako neslavno je zaključil svojo pripadnost v VOS, je pa svoj neugledni položaj navzven reševal s povečano izzivalnostjo in napadalnostjo.

Njegovega najbolj nesramnega obnašanja so bili deležni tisti, ki jih je s svojim vedenjem v preteklosti najbolj prizadel. Še posebej je to veljalo za starša pokojnega Stanislava Cigoja in njegovo sestro Emilijo, zlasti potem, ko se je njegova vloga pri tragičnem koncu Stanislava Cigoja dokončno razkrila, Cigojevi svojci pa niso skrivali, da vse vedo. V tistem času se je že začel stopnjevati tudi njegov, v začetku še pritajen odpor do Antona Kosovela. Ta je vztrajal v partizanskih bojnih enotah in celo napredoval do komandanta bataljona brigade Simona Gregorčiča. Tudi pri Cigojevih in njihovih sorodnikih se zaradi nesreče, ki je zadela Stanislava Cigoja, odnos do NOB ni spremenil, celo utrdil se je.

Vinko Kosovel je pravilno sklepal, da njihovih prizadevanj za spoznanje vse resnice o njegovem podlem delu ne bodo opustili in si bodo za razkritje krivca še naprej prizadevali. Spodbujen in opogumljen od sebi podobnih je spet začel obtoževati in krivdo valiti na druge. Tako se je 1. maja 1944 oglasil pri Emiliji Kosovel na Selu in grozeče spraševal, kaj da imajo zoper njega. Brez vsakega povoda je začel znova obrekovati pokojnega Stanislava Cigoja, češ da je bil fašist, esesovec in podobno, nato pa hitro odšel, ne da bi poslušal odgovore. Ti ga seveda niti niso zanimali, saj mu je bila resnica dobro znana, njegov namen pa je bil narediti vtis, da še ima besedo in da se ga morajo bati.

Že nekaj dni za tem dogodkom pa se je tedaj 65 let stari Stanislavovi materi Tereziji le posrečilo odkriti posmrtno ostanke svojega sina pod Bršljanovim školom pri Stomažu. To dejstvo je znova razburilo svojce, še posebej Emilijo Kosovel, da se je z novimi močmi začela prizadevati za bratovo rehabilitacijo, njegov prekop na domače pokopališče in kaznovanje njegovega morilca.

Da se je že tedaj preudarno in politično zrelo odločila zadoščenje za bratovo krivično smrt iskati pri organih narodne oblasti, povsem v smislu že večkrat omenjenega Odloka SNOO iz leta 1941 in Uredbe o vojaškem kazenskem sodstvu z 20. aprila 1944, je obvestila tudi sina Antona, ki se je koncem maja 1944 vrnil iz Višjega oficirskega tečaja Glavnega štaba NOV in POS in se mimogrede, na poti v svojo enoto, tedaj kot poročnik NOV, za dan ali dva oglasil doma. Seveda jo je v njenem razmišljanju in prizadevanjih lahko samo podprl. Naneslo je tudi, da se je Anton tedaj v domačem kraju srečal z Vinkom in somišljeniki, vendar se je previdno vzdržal vsakega konflikta. Zato je zadevo razrešitve poboja Stanislava Cigoja prepustil svoji materi Emiliji, pokojnikovi sestri, ki je sprožila postopek z ovadbo na sodišče NOV. Antonu pa je po naključju šele pred kratkim prišel v roke tudi arhivski dokument, ki se nanaša na to obdobje Vinkovega potepanja. Gre za zapisnik zaslišanja Ljudmile P. iz Sela z dne 23. junija 1944, ki je prodajala prašiče raznim kupcem, kar je bilo tedaj prepovedano in jo je Narodna zaščita iz Vipave o tem zaslišala. Zagovarjala se je, da je denar potrebovala zato, ker je morala delavce plačevati 50 lir. dnevno. In eden od teh, katerim je morala toliko plačevati, je bil Vinko Kosovel.

Ohranjen je tudi Imenik volilnih udeležencev v Selu na Vipavskem za volitve v Krajevni narodnoosvobodilni odbor, kjer je pod št. 125 vpisan Vinko Kosovel, tedaj nahajajoč se doma. Volitve so bile 9. julija 1944. Do kdaj se je še zadrževal v Selu, ni uradnega sledu.

Iz poročila, ki ga je 9. januarja 1945 napisal Albin Faletič-Vojko, šef obveščevalne točke B-1 Obveščevalnega centra IX. korpusa za območje Vipavske doline, je razvidno, da se je Vinko nahajal na točki B-1, ter tudi, da je iz nje izginil, ko ga je Faletič hotel poslati na Področje. »Ukrenil sem vse potrebno, da ga izsledim«, je na koncu zapisal Faletič.

Pozneje so Vinka Kosovela videli še v Gorici, v skupini oseb pod stražo sovražne vojske. Kako je tja prišel, kdaj in kako je od tam odšel ali pobegnil, ni znano. Nazadnje, aprila 1945 je Vinko Kosovel naveden v spisku obveščevalcev 30. divizije. Kako je prišel tja in kdaj, tudi ni znano. Morebiti s poznanstvom sovosovca, Mihajla tedaj vodje obveščevalnega centra 30. divizije.

Tako kot po likvidaciji Stanislava Cigoja je Vinko Kosovel tudi po poboju Ivana Novaka poskušal resnico čim dlje skrivati pred svojci in javnostjo. Tej nameri je najprej služilo pismo, ki ga je Novak moral napisati ženi, da bi jo lahko prevarali, ko bo on že mrtev. Če bi verjela pismu, bi verjela, da je še živ in da so ga poslali v delavski bataljon v Cerkno. Vinko je s pretnjo najtežje kazni zavezal k molku tudi Buhove, ki so videli Novakovo smrt. Tako je minilo več mesecev, preden je Novakova vdova Marija začela poizvedovati za možem. Tedaj se je na Ledinski planoti že šušljalo, da je mrtev, zato se je obrnila tudi na Rajonski odbor OF Ledine in na terenske aktiviste, vendar brez uspeha.

Trajalo je še nekaj časa, da so v okrožnem vodstvu sprevideli, da takšen odnos do nedolžnih žrtev in njihovih svojcev pomeni zlorabo oblasti in povzroča škodo osvobodilnemu gibanju. Zganili so se tudi v ONZ in se zavzeli za rehabilitacijo Ivana Novaka in za human odnos do svojcev. Celoten preiskovalni postopek je prevzela Pokrajinska izpostava ONZ za Severno Primorsko, kar je razvidno iz ohranjenega dokumenta z dne 27. maja 1944:

»Pokrajinska izpostava ONZ

za Severno Primorsko

Na položaju, 27. V. 44 št. 451

Okrožni izpostavi ONZ za Idrijsko

Poročilo o zaslišanju Novaka je pomanjkljivo in točno zrcalo vašega dela. Znano vam je, da se justifikacije brez obsodbe pristojnega vojaškega sodišča ne smejo vršiti. Izgleda da smatrate, da za vas ti odloki ne veljajo in da se še vedno ne zavedate, da smo država in da morajo naši organi tudi nastopati kot državni organi.

Poročila o prestopkih naših organov nam pošiljate šele takrat, ko se ljudje pritožijo na naše politične oblasti. Vse to kaže na pomanjkanje čuta odgovornosti in resnosti. Zavedajte se, da ne nastopamo samo proti nasprotnikom, ki so izven naših vrst, ampak tembolj proti našim funkcionarjem, ki sabotirajo sklepe naših oblasti ali na kakršenkoli način rušijo njihov ugled.

Za konkreten primer, ki ga navajate, zahtevamo takojšnje pojasnilo, o vzrokih aretacije, o poteku in zaslišanju. Mi tov. Vinka sploh ne poznamo, kako more nekdo, ki ni za to poklican, vršiti zasliševanje.

Kdo vam je dal nalog za rekvizicijo, za katero dobro veste, da jih naši organi sploh ne smejo vršiti. Pogrešek ni samo tisti, ki ga vi ugotavljate, ampak je ves postopek pogrešen.«

Od likvidacije Ivana Novaka do prispetja zgornjega pisma na pravi naslov je minilo pet mesecev. V tem času so se zgodile številne reorganizacije, ukinjen je bil VOS in ustanovljeni ONZ kot državne institucije, v zvezi s tem je bilo treba poskrbeti tudi za ustrezne kadre, ki naj bi zagotovili spoštovanje sprejetih odlokov in uredb pravne države nasproti dotedanji samovolji in zlorabam oblasti in ne dovolj sankcioniranih kršitev, uzurpiranih rekvizicij, nepreverjenih aretacij in pobojev na lastno pest.